

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ – СКОПЈЕ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈА НА УМЕТНОСТА И АРХЕОЛОГИЈА

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ – СКОПЈЕ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈА НА УМЕТНОСТА И АРХЕОЛОГИЈА – СКОПЈЕ

РАНОТО ЖЕЛЕЗНО ВРЕМЕ
ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

– ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА –

Ментор: **Кандидат:**
проф. д-р Драги МИТРЕВСКИ **м-р Александра ПАПАЗОВСКА САНЕВ**

Скопје, 2015

СОДРЖИНА

I	ВОВЕД	1 -19
I.1	Цели и задачи	
I.2	Хронолошки рамки	
I.3	Територијални рамки	
I.4	Историјат и степен на истраженост на раното железно време во Р. Македонија	
II	ПРОБЛЕМИТЕ НА КРАЈОТ НА БРОНЗЕНОТО ВРЕМЕ ВО Р. МАКЕДОНИЈА	20-58
II.1	Повардарска или Уланци група	
II.2	Охридско преспанска група	
II.3	Скопско – кумановски регион	
III	ПЕРИОД НА ПРЕМИН И ФОРМИРАЊЕ НА РАНОТО ЖЕЛЕЗНО ВРЕМЕ ВО Р. МАКЕДОНИЈА (XI – X ВЕК ПРЕД Н.Е.)	59-110
III.1	Економски, социјални и културни прилики на крајот на бронзеното време и преодот во железното време	
III.2	Населби од преодниот период	
III.3	Некрополи од преодниот период	
III.4	Материјална култура од преодниот период	
IV	ПОЈАВА НА РАНО ЖЕЛЕЗНО ВРЕМЕ ВО Р. МАКЕДОНИЈА (X – VIII ВЕК ПРЕД Н.Е.)	111-183
IV.1	Новини кои го најавуваат железното време	
IV.2	Населби од раното железно време во Р. Македонија	
IV.2.1	Организација на населбите од раното железно време во Р.Македонија	
IV.2.2	Архитектонски и градежни карактеристики во населбите од раното железно време во Р.Македонија	
IV.2.3	Недвижен инвентар во куќите од раното железно време во Р.Македонија	
IV.3	Некрополи од раното железно време во Р. Македонија	
IV.4	Материјална култура на раното железно време	
V	КРАЈОТ НА РАНОТО ЖЕЛЕЗНО ВРЕМЕ ВО Р. МАКЕДОНИЈА	184-188
V. 1	Општествени промени на крајот на раното железно време во Р. Македонија	
V. 2	Културни промени на крајот на раното железно време во Р. Македонија	
VI	ЗАКЛУЧОК	189-196
VII	БИБЛИОГРАФИЈА	197-208

I ВОВЕД

Хронолошката детерминација на раното железно време во Р. Македонија е од крајот на XI век пред н.е., поточно X па се до првата половина на VIII век пред н.е. Тоа е период во кој се уште се чувствуваат сите последици од претходните настани од крајот на бронзеното време (крајот на XII век пред н.е.) и преодниот период (XI век пред н.е.). Раното железно време претставува период на една социјална и економска нестабилност, во која и покрај тоа што ќе се создадат услови за формирање на една силно изразена железндопската култура во Р. Македонија од економски, социјален и културен аспект. Оваа слика е најдобро е потврдена преку бројните и добро истражени локалитети од следната фаза на полното железно време.

Во преодниот и турбулентен период на историски превирања и социјални промени доаѓа до мешање на различни културни елементи, така што сите елементи кои дошле од надвор биле прифатени согласно потребите на локалното население. Во основа тие всушност се последниот сегмент кој учествува во генезата на железното време. Така раното железно време во Р. Македонија се експонира како период на конечна симбиоза и физиономирање на тоа што подоцна ќе се развие како железндопска култура. Истражените или делумно истражени локалитети (како населби така и некрополи) од раното железно време во Р. Македонија, можеби не се многу на број, но даваат одговори на бројните прашања кои се однесуваат на културниот, социјалниот или пак економскиот живот на овие заедници. Во исто време со овој степен на истраженост отвораат и многу нови прашања, на кои одговор можат да дадат само идните археолошки истражувања.

I.1 Цели и задачи

Во изработката на оваа теза во најголема мерка ќе бидат користени резултатите од археолошките ископувања на локалитетите на територија на Р. Македонија добиени во последните децении. Покрај нивното целосно и прегледно прикажување (презентирање на наодите, документацијата од досегашните истражувања) ќе биде спроведена и нивна соодветна категоризација, типологија и класификација.

Првата цел која е поставена во изработката на трудот е да се добие што е можно појасна слика за условите и механизмите на формирање на раното железно време во

Македонија. Поради тоа во едно поглавје ќе биде претставени досегашните сознанија за крајот на бронзеното време и културно историските случувања во преодниот период. Овие појави ги претставуваат релациите на заедниците од територијата на денешна Р. Македонија¹ со една од најзначајните предисториски цивилизации на Балканот – Микенската. Тие имаат големо влијание во натамошниот развој и формирање на раното железно време на оваа територија. Сите културни манифестации од тој период претставени главно преку Повардарската или Уланци културната група, ќе бидат во целост презентирани со оглед на тоа дека се предуслови за почеток на новата етапа на железното време во Македонија.

Втората цел е да се претстават и анализираат населбите и некрополите од раното железно време во Македонија, кои што имаат клучна улога, за појасно и попрецизно определување на сликата за формирањето на карактерот и белезите на железното време во Македонија. Така во едно поглавје ќе се направи посебен осврт на сите локалитети, како населби така и некрополи од раното железно време. Притоа ќе се претстават условите за нивното формирање, карактерот и значењето на материјалната култура поврзана со нив.

Следната цел е откривањето на општествената и економската положба, како и верувањата на рано железндопските заедници, во рамки пред се на нивното погребување. Во таа смисла, многу прашања што се поврзани со културните експресији на една заедница, нивното територијално разграничување, па дури и етничка припадност, ќе ги добиеме токму од некрополите и начинот на погребување. Оттаму, секоја заедница во ритуалот на погребување и обичаите ги втопило најзначајните елементи од својата материјална и духовна култура.

Сите овие елементи ја формираат сликата за железндопските заедници на територија на Македонија, со што нашиот интерес главно е насочен на раната фаза на железно време како најмалку позната етапа во културниот развој на праисториските заедници во Македонија. Од друга страна, потребата за нејзино етаблирање во науката е потребно за натамошното следење на културниот и историски развој на овие заедници,

¹ Секаде понатаму во текстот стои Македонија но се однесува територијално на рамките на денешна Р. Македонија.

кои во следната етапа ќе бидат познати како веќе формирани народи историски посведочени.

I.2 Хронолошки рамки

Во овој труд се обработуваат сите археолошките манифестации поврзани со почетокот на железното време, причините за нивното појавување и последиците од нив во понатамошниот културен развој. Предвидените временски рамки го опфаќаат преодниот период на XI век пред н.е. па се до почетокот на полното железно време (т.е. првата половина на VIII век пред н.е.). Во тие хронолошки рамки најпрво се осврнувам на крајот на бронзеното време, разгледувајќи ги причините за неговиот завршеток, но и новонастанатите услови во преодниот период, како вовед во новата епоха на железното време.

Во археолошката наука на неколку наврати бил направен обид да се дефинираат хронолошки табели за периодот на железното време, а кои се однесуваат на територијата на Македонија. Меѓу нив се издвојува хронологијата на железното време за Македонија и Србија, од страна на проф. Милутин Гарашанин. Во тој хронолошки систем, железното време е поделено на Железно време I односно На А (XII – IX век пред н.е.), Железно време II На В (IX – VII век пред н.е.), Железно време III (VI – II век пред н.е.).² Овој систем во Македонија бил надминат во осумдесетите/деведесеттите години на дваесетиот век со воспоставување на нов систем, кој сеуште се користи на територијата на Р. Србија. Користејќи ги резултатите од најновите истражувања на територија на Р. Македонија проф. Драги Митревски во два наврати се обидува да ги надгради овие хронолошки системи.³ Врз основа на манифестациите кои се однесуваат главно на погребувањата и погребните обичаи, како и некои нови моменти од една од најдобро истражените населби кај Кастанас во Р. Грција, Митревски го постави сегашниот хронолошки систем за железното време во Македонија, кој е научно прифатен. Анализирајќи ги односите од различните аспекти на културен, економски и социјален живот, железното време го дели на следниот начин:

- Преоден период од бронзено во железно време (крајот на XII – X век пред н.е.)

² Гарашанин, 1960, 173 – 182.

³ Митревски, 1991, 145 – 159; Митревски, 1997, 25, 71, 135.

- Рана фаза на железното време (X – VIII век пред н.е.)
- Полно железно време (VIII – VI век пред н.е.)
- Доцно железно време со доцно архајски белези (VI – V век пред н.е.)

Оваа поделба ќе ја користиме и во овој труд со негови мали надополнувања, што е овозможено од новооткриените археолошки наоди од железното време. Најчесто откриени во затворени целини, новите наоди ни овозможуваат по детална хронолошка поделба која подразбира датирање на појавите во само неколку децении. Така, во обработка на оваа тема ќе ги користиме хронолошките рамки на железното време во кои јасно се издвојуваат три развојни фази, и тоа:

- **Рано железно време**, кое го покрива периодот од крајот на XI век пред н.е., поточно од X век пред н.е. (околу 900 г. пред н.е.) се до почетокот на VIII век пред н.е. (односно до 750 г. пред н.е.)
- **Полното железно време** се однесува на појавите од средина на VIII (750 г. пр.н.е) и VII век пред н.е.
- **Доцно железно време** кое го опфаќа VI век пред н.е.

Секоја од наведените фази има свои карактеристични културни и социјални белези. Во текот на раното железно време тие се единствени за целата територија на Македонија, но веќе во полното железно време се создаваат можности за посебен, т.е. регионален развој, во рамки на неколку локални групи. Во доцното железно време се случува целосно културно, па дури и етничко обединување, со што завршил односно се прекинал дотогашниот железнодопски или протоисториски развој. Притоа, одредени локални заедници ги основаат, а други пак влегуваат во рамките на првите политички заедници на тој простор, под власт на првите вистински владетели, со што започнува историскиот развој.

I.3 Територијални рамки

Територијалните рамки во овој труд ги опфаќаат денешните граници на Р. Македонија. Секако ваквите рамки не се адекватни за културната поделба на праисториските заедници од железното време, но користат како определен простор во кој ќе можеме да ги сместиме пронајдените археолошки наоди, опфатени во тезата. Поради тоа што многу од културните манифестации излегуваат надвор од тие рамки, во нивната

анализа во одредени реони, неопходно ќе ги вклучиме и појавите во соседните територии. Така одредени региони од Р.Македонија се поврзуваат со делови од територијата на Р. Србија, Р. Грција и Р. Албанија, при што е многу тешко за нив одвоено да се зборува. Оттаму одредени затворени микрорегиони на територијата на Р. Македонија, во текот на раното железно време нама да можат да се издвојат во строги географски рамки.

Карта. 1 Поделеност по реони во Р. Македонија

Во текот на раното железно време сеуште неможеме да зборуваме за јасно изграден регионален културен развој како што е случајот со следната фаза на полното железно време во Македонија. Но, поради географските специфики и постоечките природни потенцијали, во развојот на рано железнодопските култури, можеме да издвоиме барем шест региони кои ќе ги користиме како основни рамки во кои ќе ги движиме натамошните презентации, анализи и заклучоци. Тоа се регионите: Скопско – Кумановскиот регион,

територијата на Брагалница (источна Македонија), Повардарието, Пелагонија, Охридско – преспанскиот регион и Западна Македонија (карта 1).

I.3.1 Скопско - Кумановски регион

Скопско – Кумановскиот регион е составен од Скопскиот и Кумановско – пчинскиот регион, меѓу себе одделени со еден низок превалец (карта 1).⁴

Скопскиот регион го сочинува Скопската котлина, и претставува затворена геоморфолошка целина со природни граници. Се протега долж коритата на реката Вардар и нејзините притоки Лепенец, Треска, Маркова Река и Пчиња, кои се пресечени со планински клисури. Од северната страна е затворена со масивот на Скопска Црна Гора, која со Качаничка клисура на природен начин се поврзува со Р. Косово, поточно со долината на реката Морава.⁵ На западната страна се протега планината Жеден, омеѓена со Дрвенската клисура од северната страна и долината на Фуш од нејзината јужна страна, а на југ продолжува масивот на Скопска Црна Гора и Осој. Од југоисточната страна Скопската котлина е затворена со планинските ограноци на Крст и Црни Врв и природната комуникација на Таорската клисура. На источната страна е затворена со долината на реката Пчиња и планинските венци на Било, Бучинска корија и Курилово, кои на југо-источниот крај се спојуваат со Скопска Црна Гора.

Регионот на Скопската котлина има важна стратешка и одбрамбена позиција, поради неа што многу лесно биле создадени услови за развивање на бројни стопански дејности, уште од длабоката праисторија. На оваа територија се регистрирани бројни локалитети (населби и некрополи) од железното време. Поставеноста на населбите е на големи и доминантни возвишенија, стратешки поставени во регионот, а некрополите воглавно се поставени во нивна непосредна близина. Постојат и изолирани појави на некрополи, каде нема засега откриени населби.

Кумановско – пчињскиот регион го зафаќа Кумановското поле или областа Жеглигово со горниот слив на реката Пчиња. Регионот не претставува изразена котлина како Скопската туку повеќе е ридесто земјиште, кое на запад се граничи со падините на Скопска Црна Гора, на север со Кумановско – прешевскиот преслап и планината Козјак, а

⁴ Панов, 1976, 123.

⁵ Hammond, 1982, 619.

на исток со областа Средноречие. Регионот е изразено ориентиран кон северерните климатски влијанија, кои продираат по долината на јужна Морава.⁶

Ваквата географска поставеност на Скопско – кумановскиот регион му овозможило директна поврзаност со влијанијата кои доаѓаат од југ, односно од Егеј преку горното течение на реката Вардар, но и од север, со влијанија кои доаѓаат по долината на јужна Морава.

I.3.2 Територија по долината на Брегалница (Источна Македонија)

Оваа област е составена од повеќе различни микрорегиони меѓусебе поврзани со сливот на реката Брегалница по која многу лесно се разменуваа културните импулси. Областа на источна Македонија се состои од два географски издвоени региони. Првиот Кочанско – штипскиот регион го зафаќа средното течение на реката Брегалница и доминира во Кочанското Поле (карта 1). На север се граничи со Осоговските Планини, на исток со клисурестата долина на Брегалница, на југ со планината Плачковица, а на запад со Овче Поле и продолжените ограноци на Осоговската планина.⁷

Осоговско – малешевскиот регион ја зафаќа планинската област во Источна Македонија. Тука влегуваат Осоговските Планини, Влаина, Малешевските Планини, Голак, Плачковица и Огражден. Вушност, тој се протега од планината Герман на северо – запад и Огражден на југо – исток. Регионот се дели на два помали микрорегиони: Осоговски (Криворечки и Кратовско – злетовски) и Горно – брегалнички микрорегион (Малешевски и Пијанечки).⁸ Двата микрорегиони меѓу себе се разделени со долината на реката Брегалница. Малешевскиот регион го зафаќа изворот на р. Брегалница, кој изобилува со рудни богатства и шуми.

Преку долината на горна Брегалница, Осоговско – малешевскиот регион е отворен кон територијата западно од реката Струма.⁹ Од тука доаѓаат одредени културни импулси од Егеј, кои ќе се вклопат во рамките на локалните традиции. Од друга страна овие микрорегиони по течението на реката Брегалница се поврзуваат со долината на реката Вардар од каде исто така доаѓале културни импулси од долното Повардарие и Егеј.

⁶ Панов, 1976, 124.

⁷ Панов, 1976, 127.

⁸ Панов, 1976, 127.

⁹ Hammond, 1982, 619.

I.3.3 Повардарие

Вардарската област го опфаќа регионот по долината на реката Вардар и географски се дели на Горно, Средно и Долно Повардарје (карта 1).

Горновардарскиот микрорегион го зафаќа територијата по течението на реката Вардар од Дервенската или Жеденската до Таорската Клисура, поточно Скопската Котлина, сливот на реката Пчиња, Овчеполието и сливните подрачја на реките Бабуна и Тополка.¹⁰ Овој регион како по својата специфична морфолошка нееднаквост, така и по климата значително се разликува од Средното и Долното Повардарје. Тука се издвојуваат два помали региони Скопско – Кумановскиот и Велешко – Овчеполие. Така, Скопско – Кумановскиот го разгледуваме како посебен регион, а Велешко – оцеполскиот регион се смета како природна преодна климатска зона помеѓу субмедитеранските и умерено – континенталните влијанија, каде лежат повисоките планини.

Средновардарскиот регион го опфаќа Средното Повардарје, од Таорската Клисура на север па се до границата со Грција на југ. Се дели на два помали региони: Тиквешко – гевгелиски и Кочанско – струмички¹¹. На средина на регионот тече реката Вардар, од десната страна реките Црна Река и Бошевица, а од левата р. Брегалница и Анска Река.

Гевгелиско – валандовската котлина го завзема најјужниот дел по течението на реката Вардар на територија на Македонија. На север се граничи со Демир Каписката клисура, на запад со планината Кожуф, на исток до Градешка планина, Плавуш, ограноците на Беласица и ридестиот предел кој ја дели со Дојранското Езеро, а на југ до границата со Грција.¹²

Демир каписката клисура претставува природна граница помеѓу Средното и Долно Повардарје, која и во праисторијата била навистина тешка незабележително да се помине, и овозможила да се создадат различни климатски услови на југ и на север од неа.¹³ Таа игра мошне важна улога во комуникацијата долж Вардарската долина како важна стратешка точка, каде се формираат разни крајпатни станици во еден подолг временски период. Од тука регионот јужно од неа е отворен се до сливот на Вардар во

¹⁰ Панов, 1976, 123.

¹¹ Панов, 1976, 125. Кочанско – струмичкиот, каде се протега и сливот на реката Брегалница се издвојува како посебен културен регион. Истотака, она што во географски определби влегува во Средновардарскиот регион како Валандовско-Гевгелиската околина, односно јужно од Демир Каписката Клисура, културно се поврзува со долновардарскиот регион.

¹² Панов, 1976, 126.

¹³ Hammond, 1982, 622.

Егејското Море, што речиси е невозможно да се разгледува изолирано. Поради тоа од особена културна и хронолошка важност за правење на паралели и извлекување на аналогии ќе бидат добро истражените центри по долината на Вардар во северна Грција.

1.3.4 Пелагонија

Пелагонија е најпространата котлина во Р. Македонија, со површина од 2.000 km², поставена на висока надморска височина која на југ продолжува да се шири на територија на Р. Грција. Се протега на јужниот дел на територијата на Р. Македонија и претставува клучна врска помеѓу Јадранското и Егејското Море, каде поминува еден од најзначајните патишта кои го поврзуваат Балканот со Централна Европа (карта 1).

Овој регион претставува една мошне јасна и добро обликувана природна целина, која во основа го сочинува сливот на Црна Река, односно Пелагониската Котлина, која на југ продолжува во Леринското Поле. Околу, полето е оградено со периферни ридови, областа Мариово на исток и Демир Хисар на западната страна.¹⁴ Во праисторијата голем дел од котлината бил покриен со пространо мучуриште, кое било ненаселено. Се одликува со богатство на рудни сировини. Овој регион се дели на три помали области: Битолско – мариовски, Прилепско – крушевски и Демирхисарско – кичевски.

Од особена важност за Пелагонија се неколкуте природни влезови во неа, кои од секогаш биле важна комуникација низ која се движеле различни културни влијанија.¹⁵ Тоа се: Дервен над Ѓавато, низок превој кој оди кон долината на реката Драгор на запад и се спушта кон Преспа, а од таму кон Охрид и јадранскиот брег. Во римско време овој дел од патот бил познат како *Via Egnatia*. Вториот влез е Кирил – Дервен, низок превој на составот на Нередската планина и планината Кајмакчелан од каде поминувала *Via Egnatia* и се спушта кон Островското езеро, а води кон Егејското Море и Република Грција. Третиот влез е Дервен над Плетвар, превој на составот на планините Дрен и Козјак, главен северо – источен премин од котлината кон Повардарјето. Пат кој интензивно бил користен и во праисторијата и во антиката. Ваквата поставеност на котлината на една важна крстосница на комуникации, на северната периферија на Егејскиот свет била од голема важност за културниот развој на заедниците во праисторијата.

¹⁴ Панов, 1976, 133 – 134.

¹⁵ Mikulcik, 1966, 1.

I.3.5 Охридско – Преспански регион

Охридско – преспанскиот регион е составен од два помали микрорегиони: Охридско – струшкиот и Преспанскиот регион (карта 1), кои меѓу себе се поврзани како географски така и културно.

Охридско – струшкиот регион се протега околу Охридското езеро лоцирано во југозападниот дел на Македонија и дел од источна Албанија, со површина од 358,2 km сместено во длабока и затворена котлина, од сите страни оградена со високи планини: Галичица од исток, на запад Мокра Планина и Јабланица, на југ оградено со Корчанската Котлина, а на север со Караорман, областа Дебарца и долината на реката Црн Дрим.¹⁶ Во сливот на Охридското Езеро припаѓаат 40 реки, од кои 17 на територија на Р. Македонија, овозможиле почвата околу езерото да е плодна, а во некои временски периоди како во праисторијата дури и мочурлива. Езерото има посебна важност поради неговата геолошка старост и географска изолација. Сиве овие услови овозможиле регионот да биде густо населен и експлоатиран уште од предисторијата. Констатирани се преку 170 археолошки локалитети низ сите временски периоди. Географската изолираност на регионот му овозможила овој регион да се издвои како засебна културна целина.

Преспанскиот регион се протега околу Преспанското езеро кое се состои од две езера Голема и Мала Преспа, поделени помеѓу Р. Македонија, Р. Албанија и Р. Грција. Езерата се сместени на јужната страна на Преспанската котлина помеѓу планините Галичица и Баба (односно Пелистер) на исток, на север оградена со Бигла и ограноците на Плаќенска Планина, и отворена кон Пелагонија.¹⁷ Поради повисоката поставеност на Преспанското Езеро водата се прелева во Охридското езеро поврзани меѓусебе со подземни канали под планината Галичица. На Големото Езеро има два острови Голем Град (кој припаѓа во Р. Македонија) и Мал Град (кој припаѓа во Р. Албанија). Малото езеро кое во целост се наоѓа на грчка територија со еден познат остров Ахил.

Преспанската котлина е оградена со високи планински масиви, на запад со Галичица, а на исток со планината Баба, а на север е отворена кон Пелагонија. Одтука е врската на Охридско – преспанскиот регион со регионот на Пелагонија.

¹⁶ Панов, 1976, 132.

¹⁷ Панов, 1976, 133.

Охридскиот регион претставува затворена геоморфолошка целина, поради неговата ограденост со високи планински масиви особено од западната страна каде се протегаат планините северен Пинд, Мокра Планина и Јабланица. На еден преслап на јужната страна на езерото се отвара кон јужна Албанија, т.е. Северен Епир и кон езерото Малиг. Од тука голема е поврзаноста на овој регион со северен Епир, од каде во различни временски периоди, доаѓаат и сите влијанија од Тесалија и централна Грција.¹⁸ Преку Преспанскиот регион, Охридскиот регион се поврзува со областа околу Халијакмон (езерската област), која заедно со Вардар претставуваат два мошне значајни региони односно комуникации преку кои доспеваат импулсите од Егејскиот свет, дури и во најконзервативните планински области како што е северен Епир и Охрид.

I.3.6 Западна Македонија

Западниот дел на Македонија е дел од големиот макрорегион географски познат како Шарско – охридско – пелагониски (карта 1).¹⁹ Од тука Охридско – Преспанскиот регион и Пелагонија ги разгледуваме како засебна културна целина, а регионот северно од него како друга целина, т.е. Полошко – дебарски регион. Овој регион е составен од Полошката котлина, Шар Планина, Мавровскиот крај, сливот на Радика и Дебарското поле со дел од сливот на реката Црн Дрим. Во овој регион се протега најголемиот планински масив – Шар Планина и една од поголемите котлини – Полог.

Шарскиот регион го зафаќа масивот на Шар Планина и претставува типичен планински микрорегион, испресечен со плабоки долини бројни со помали рекички и потоци. Полошкиот регион ја опфаќа Полошката котлина, која од запад е оградена со Шар Планина, од исток со Сува Гора, на југ со Влаиница, а на северо – запад со планината Жеден. Регионот изобилува со пештери, а во една наречена Ѓоновица како ретка руда се експлоатира мермерниот оникс. Мавровскиот регион го зафаќа јужниот дел на макрорегионот, со најдоминантни белези на просторот на вештачкото езеро и планината Бистра. Радичкиот регион го опфаќа сливот на реката Радика со изразито планински и долиНСКИ релјеф. На јужната страна се планините Кораб и Дешат, на северната Враца. Дебарскиот регион го опфаќа Дебарското поле и дел од долината Црни

¹⁸ Hammond, 1982, 621.

¹⁹ Панов, 1976, 128-130.

Дрим. На запад се протега до границата со Албанија, на исток планината Стогово. Регионот изобилува со рудни богатства.²⁰

Од западната страна регионот е ограден со високи и непристапни планински масиви кои се протегаат долж Македонско – Албанската граница и запираат било какви комуникации, или пак размена на културни влијанија со областите од запад, но затворен е кон исток и кон пелагониската котлина, односно Охридскиот регион. Овој регион е единствено отворен кон Скопскиот регион и Качаничкиот превој, а оттаму комуницира со Моравската долина, а преку реката Вардар со горно Повардарје. Вака овој регион е тешко пристапен и недостапен за археолошките опсервации и во најголем дел речиси целосно непознат за археолошката јавност.

I.4 Историјат и степен на истраженост на раното железно време во Р.Македонија

Со археолошките ископувања во последните 20тина година степенот на истраженоста на раното железно време во Р. Македонија е поткрената на релативно задоволително ниво. Притоа се добиени бројни податоци за јасно издвојување на почетокот на раното железно време и негово целосно определување и претставување на неговите основни специфики и особености. Некои истражувачи (меѓу кои и проф. Драги Митревски) веќе зборувале за проблемот на раното железно време и дале значаен допринос. Со најновите истражувања оваа слика е значително дополнета, а раното железно време се оформи како една специфична појава во македонската предисторија, и претставува значајна фаза во формирањето на железнодопските заедници во Р. Македонија.

И покрај недоволното познавање на раната фаза на железното време во Р. Македонија генерално тоа веќе долго време претставува еден од најистражените периоди во македонската предисторија. Бројните истражувани локалитети, обезбедуваат богат археолошки материјал како од ретко кој друг праисториски период. Првата слика за железното време во Македонија била направена уште во 1987 г. во едицијата „Праисторија Југословенских Земаља“.²¹ Во меѓу време биле откриени низа на нови наоѓалишта, но и наоди од веќе познати локалитети. Така, следното сумирање на

²⁰ Панов, 1976, 131-132.

²¹ Vasic, 1987, 673-733.

резултатите од истражувањата на железнодопските наоѓалишта, поточно некрополите од железното време, било направено во 1997г. во книгата „Протоисториските заедници во Македонија“.²² Сите овие сознанија се надополнети во најновата рекапитулација за железното време во Р. Македонија, во книгата „Македонија – милениумски културно историски факти“.²³

Најновите археолошки истражувања значително ги збогатуваат музејските збирки, но истовремено открија нови значајни податоци за решавање на некои сеуште нерешени прашања. Тоа се наодите кои се поврзани со проблемот на железнодопските населби, или пак наоди кои се однесуваат на специфични културни феномени како што се тумуларните некрополи. Како и да е, веќе можеме да картираме се повеќе истражувани локалитети од раното железно време во Македонија. (карта 2)

Истражувањата на населбинското живеење од раното железно време сеуште се во почетна фаза. Многу често остатоците од овие населби се наоѓаат под античките културни слоеви. Така до нив, може единствено да се дојде преку истражувањата на поголемите антички населби, и во таа смисла ископувањата секогаш се условени на крајно лимитирана површина. Од тука, сликата за населбите од раното железно време која е добиена со истражувањата во последните децении не е целосна, но сепак во една задоволителна мера го осветлува проблемот на населбинското живеење. Во таа смисла најзначајни податоци се добиени со истражувањата на локалитетите: Исар – Марвинци, Вардарски Рид – Гевгелија, Глоска Чука – Грчиште, Скопската тврдина и Охридската Тврдина (карта 2). Во сите случаи, се работи за населби со антички или средновековни слоеви, некои дури историски посведочени како локалитетот Исар – Марвинци (Идомене), Вардарски Рид – Гевгелија (Гортинија) или Охридската Тврдина (Лихнид), карта 2. Кај некои од овие градови се откриени остатоци од рано железнодопски населбински слоеви, кои најчесто ги претставуваат почетоците на формирање на населбите, од кои подоцна во антиката ќе се развијат познатите градски центри.

²² Митревски, 1997.

²³ Во делот „Праисторија на Македонија“ од Македонија – милениумски културно историски факти.

Засега најголем број на железнодопски наоди, имаме од бројните истражувања на некрополите. Досега се истражени над 1000 гробови датирани во железното време, од кои голем дел се веќе добро познати и афирмирани во научната јавност.²⁴ Неколку стотини од нив хронолошки се определени во раното железно време и потекнуваат од некрополите:²⁵ Орлови Чуки – Штип, Винаца, Злетовица – по долината на реката Брегалница; Вардарски Рид, Ограда – Орешани, Варвара – Скопско, Мали Дол, Неготино – по долината на реката Вардар; Бел Камен – Живојно, Висоци – Беранци, Сарај – Брод, Каранка – Битола, Орле – Прилеп во Пелагонија; Војник и Стрновац²⁶ во Кумановскиот регион, како и ново истражените некрополи во Мариово, како Барата – Чаниште и Страгата – Кршевица

(карта 2).²⁷

Генерално, и покрај тоа што истражувањата на железнодопските наоѓалишта во последните децении се бројни, кога ќе ја погледнеме нивната распространетост, можеме да заклучиме дека раното железно време е најслабо истражената фаза. За одредени региони како што се крајните западни и источни делови на Македонија немаме речиси никакви податоци. Од една страна ова се должи, на недостатокот од археолошките ископувања во овие региони, а друга страна и на помалата концентрација на населби. Секако оваа констатација би требало да се поткрепи со дополнителни археолошки ископувања. Од овие причини ќе го разгледаме степенот на истраженост на раното железно време, поединечно во секој од издвоените региони.

I.4.1 Скопско – Кумановски регион

Во Скопскиот регион засега ни се познати осум регистрирани населби, од кои само една (Скопската Тврдина – Кале) има јасно утврдена стратиграфија на населбинските слоеви, со делумни податоци за населбинските слоеви од раното железно време. Горѐ – долу случајот со некрополите е во малку подобра состојба. Истражени се повеќе поединечни погребувања, со исклучок на две малку подобро истражени некрополи од раното железно време (Варвара и Орешани). Ваквата состојба оневозможува на археолошката наука во целост да ги согледа културните вредности, како и проблемите со определбата на предисториските заедници од раното железното време во овој регион.

Првите археолошки сондирања на локалитетите Кале – Скопје, Исар – Студеничани и Градиште – Нерези, биле изведени во текот на 1950-1953г. од страна на Археолошкиот музеј на Македонија и Музејот на град Скопје, под раководство на М. Грбиќ.²⁸ Во шеесетите и седумдесетите години на минатиот век, најобемни истражувања се одвивале на локалитетот Кале – Скопје, кога бил констатиран културен слој од железното време.²⁹ На некрополите биле вршени повеќе помали интервенции, но во деведесетите години се вршеле бројни археолошки ископувања и тоа на некрополите:

²⁷ Mitkoski, 2010, 58-60.

²⁸ Грбиќ, 1954, 99-126.

²⁹ Mikulčić, 1973, 179-185.

Клучка Хиподром кај Скопје,³⁰ Кошур – Долно Соње,³¹ Ограда во с. Орешани, Круша – Средно Нерези, како и некрополата Пржали кај с. Варвара (карта 2).³²

Генерално Скопскиот регион не е истражен на задоволително ниво, но согласно информациите кои се добиени од откриените наоди зборуваат дека Скопско претставува значаен регион со посебна улога во почетокот на железното време, во однос на пошироката територија на Р. Македонија.

Што се однесува до Кумановскиот регион степенот на истраженост е мал, со неколку спорадични ископувања со кои се добиени оскудни податоци за некрополите, со исклучок на нешто подобро истражениот тумул од Војник. Долго време во научната јавност немаше податоци за населбите од раното железно време во кумановскиот регион. Со истражувањата на локалитетот Градиште кај селото Пелинце во последната деценија изведени од страна на Музејот на куманово, а подоцна во соработка со Археолошкиот оддел од Музејот на Македонија оваа населба е една од позначајните истражени населби од раното железно време во Р. Македонија.

I.4.2 Долината на реката Брегалница (Источна Македонија)

Со пообемни истражувања се започнало во педесетите и шеесетите години на минатиот век во источните делови на Македонија, кога биле изведени ископувања во т.н. Штипска група на некрополи.³³ Меѓу нив од посебно значење се тумулите од некрополата Орлови Чуки – Стар Караорман, кај Штип. Во последните децении во областа Злетовица, биле изведени заштитни археолошки ископувања на повеќе локалитети кои биле загрозувани со изградба на гасоводот. Така имаме мошне оскудни податоци за населбинското живеење по текот на реката Брегалница во раното железно време.

I.4.3 Повардарие

Најстарите ископувања во регионот на Повардарјето се поврзани со воените операции долж линијата на т.н. Солунски фронт, при што биле констатирани неколку значајни некрополи посебно во долното Повардарие. Во 1917г. германскиот офицер и

³⁰ Mitrevski, 1994, 115-124; Митревски, 1995, 61-89.

³¹ Митревски, 1997, 293.

³² Ристов, 1997, 153-174; Ристов, 1999, 7-19.

³³ Тоа биле истражувањата на некрополите Криви Дол – Радање, Орлова Чука и Горно Поле кај селото Стар Караорман, кои биле изведени од проф. д-р М. Гарашанин, И. Микулчик и Р. Пашиќ.

археолог Н. Dragendorpf ископувал во областа на валандовските села Дедели и Марвинци, следната година англичанецот S. Cason започнал повеќегодишни ископувања на некрополата кај с. Чаушица, а французинот R. Kos кај селото Бохемица.³⁴ Неколку наоди од тие ископувања можат да се датираат во раното железно време.

Пообемни ископувања започнале да се вршат уште од педесетите, со посебен акцент на шеесетите и седумдесетите години од минатиот век. Генерално добиените податоци биле поврзани со некрополите во долното Повардарие, кои потекнуваат главно од полното железно време.

Во последните децении истражувањата дадоа и податоци за населбинското живеење. Така, најновите истражувањата на некрополите на Исар Марвинци, на јужните падини на локалитетот открија културни слоеви поврзани со голема железндопска населба и остатоци од куќи за живеење, керамички печки за печење керамика и инвентар главно од полното железно време.³⁵ Населбата на Исарот кај селото Марвинци имала изразена хоризонтална стратиграфија, која се ширела од акрополата кон јужните и југозападните падини на локалитетот, така што постојат поедини наоди кои се датираат во раното железно време.

На локалитетот Вардарски Рид – Гевгелија, ископувањата се вршеле во подолг континуиран период од 1995 – 2008 година. Во рамки на генералната стратиграфија на локалитетот биле истражени вкупно 6 населби, а железндопските слоеви и припаѓаат на третата и четвртата населба т.е. В.Р. III и IV, со кои се покрива целото железно време.³⁶ Словите од раното железно време В.Р. III, се доста ограничени во однос на В.Р. IV населба кога покажува најсилен интензитет на живеење, и тоа низ целиот VII и VI век пред н.е.³⁷ Истражувањата каде има остатоци од рано железндопски слоеви биле изведени на строго лимитиран простор, под остатоците од античките градби, со кои се добиени бројни движни наоди поврзани со рано железндопската станбена архитектура, погребувања и сл.³⁸

³⁴ Митревски, 1997, 15.

³⁵ Mitrevski –Temov, 1999, 135-157; Митревски, 2013, 230-235.

³⁶ Mitrevski, 2001, 19-28.

³⁷ Papazovska, 2005-a, 115-158.

³⁸ Mitrevski, 2001, 19-27.

Најновите истражувања на локалитетот Вардарски Рид, го потврдија и постоењето на некропола со погребувања од крајот на бронзеното време и преодниот период, во рамки на која имало и неколку рано железнодопски погребувања.

На раноантичката населба на локалитетот Глоска Чука кај с. Грчиште биле откриени остатоци од архитектура на железнодопската населба.³⁹ Населбата е од градински тип, со стратешка позиција на левиот брег на реката Вардар, која била во употреба уште кон крајот на раното железно време. Со сондажните истражувања во 2005г. на ограничен простор биле откриени остатоци од неколку куќи со инвентар од полното железно време, но и поединечни наоди кои укажуваат за крајот на раното железно време.

I.4.4 Пелагонија

Во регионот на Пелагонија вршени ископувања главно биле насочени на некрополите од раното железно време, кои имале заштитен карактер поради честите земјоделски, градежни или мелиорациони работи. Такви биле ископувањата на локалитетите Висои – Беранци; Сарај – Брод; Марта – Зовиќ, и неколкуте поединечни гробови откриени во Прилеп (Варош, Учителската школа, Раштани и др.). Периодот на раното железно време во овој реон е слабо истражен, а сите податоци добиени од краткотрајните заштитни ископувања биле изведени генерално на некрополи или поединечни погребувања на непознати наоѓалишта.

Населбите од овој регион воопшто не ни се познати, ниту пак биле водени било какви археолошки ископувања. Во последната декада зачестија истражувањата во мариовскиот крај, со што се добија значајни податоци за тумуларниот начин на погребување, како што се локалитетите Страгата и Барата.⁴⁰

I.4.5 Охридско – Преспански регион

Во Охридскиот регион најстарите ископувања се поврзуваат со В. Лахтов а на поедини некрополи главно од полното и доцното железно време. Каде работеле Ј. Кастелиќ, В. Маленко и Паско Кузман.

³⁹ Митревски, 2010, 135-144.

⁴⁰ Поголем дел од истражувањата на локалитетот се сеуште во тек и резултатите не се сеуште објавени. Голема благодарност до колегата Александар Митковски за усните информации.

Со најновите истражувања на Охридската тврдина, се открија одредени слоеви за раното железно време, констатирани под античките слоеви, а претставени со бројни наоди. Овој слој бил речиси целосно растурен со подоцнежни градби на тој простор, но сепак нуди значајни податоци за железнодопската култура во Охридско.⁴¹

Бројни остатоци на материјална култура (керамика и накит) од железното време, а откриени и на локалитетот Плаошник.⁴² Надополнети со податоците од подводните истражувања на локалитетот Мичов Град во Заливот на коските кај Градиште веќе може да се заокружи одредена слика за крајот на бронзеното и почетокот на железното време во охридскиот регион.

Во преспанскиот регион ситуацијата е малку покомплицирана поради навистина недоволната истраженост на регионот. Освен наодите од локалитетот Св. Недела, Асамати ништо друго не е познато од овој регион. Тоа секако не е доволно за некоја поцелосна слика за регионот, но од друга страна пак истраженоста на соседните локалитети во Грција и Албанија е на високо и завидно ниво, кое ни дава податоци за т.н. Езерска област од крајот на бронзеното и во текот на раното железно време.

I.4.6 Западна Македонија

Регионот на западна Македонија е целосно непознат за македонската праисторија. Од таму сликата за раното но и за целото железно време што ја добиваме за територијата на Македонија не е комплента и е непостојана поради исклученоста на овој регион. Секако останува да се надеваме дека понатамошните истражувања ќе допринесат за добивање барем на основната слика за железното време во западните делови на Р. Македонија, а со тоа и појасна представа за железното време во Македонија во целост.

⁴¹ Kuzman, 2009, 54-60.

⁴² Овие податоци сеуште се необјавени, освен нивната презентација на годишните изложби на капиталните проекти одржани во НУ Музеј на Македонија во 2010 и 2011г., како и прелиминарните извештаи објавени на веб сајтот на УЗКН – Скопје.

II ПРОБЛЕМИТЕ НА КРАЈОТ НА БРОНЗЕНОТО ВРЕМЕ ВО Р. МАКЕДОНИЈА

Иако бронзеното време не е предмет на интерес на оваа теза, сепак неминовно е да се претстават основните карактеристики и специфики, кои се важни за условите во кои се формирало железното време во Македонија. Со посебно внимание треба да се разгледаат основните карактеристики во погребувањето, населувањето, како и локалната материјална продукција. Оттаму, бронзеното време во Македонија, како културно така и економски, претставува важна етапа во развојот на праисторијата на Централен Балкан, посебно за неговиот југоисточен дел, каде значајна улога има неговата географската положба. Оваа етапа од праисторијата претставува значајна алка во формирање на старобалканските народи и нивната етногенеза, како и за историските случувања кои ќе следуваат. Периодот од бронзеното време опфаќа еден поголем временски период од 1000 години.

Со пропаста на големите бронзенодопски цивилизации предизвикана од големите миграции, во некои региони се случиле одредени културни и етнички промени. Исто така и територијата на Македонија не била поштедена од различни културни влијанија. И покрај тоа што постојат материјални докази за продирања на различни културни манифестации од надвор во Македонија, истите не се во целост образложени поради недоволната истраженост особено на населбите од доцното бронзено време.

Во пораните фази на бронзеното време територијата на Македонија била културно ориентирана кон северот, а на крајот на бронзеното време се појавуваат директни врски со егејското бронзено време. Сите овие елементи и влијанија на бронзеното време во Македонија му даваат препознатлива културна одлика, која претставува јасна врска помеѓу Егејско бронзено време и праисториските култури од север.⁴³

Почетокот на доцното бронзено време во Македонија бил фундиран на вредностите од локалното бронзено време, но истовремено инициран од продорот на нови културни импулси од југ, поточно од развиените доцно бронзенодопски култури на егејскиот т.е. микенскиот свет.

⁴³ Mitrevski, 2003a, 43.

Карта 3 – Географска поставеност на регионот на Повардарие

Во областите на север од микенскиот свет, каде секако влегува и територијата на Македонија, микенските центри со директни или индиректни влијанија, имаат пресудно значење за развојот на доцнобронзено допската култура воопшто. Нотирајќи ја појавата на микенските елементи во овие области, можеме да констатираме дека во некои региони мошне јасно се издогојува нивна концентрација. Таков е случајот со Тесалија, Јужен Епир или пак Халкидики (карта 3).⁴⁴ Евидентно е дека ширењето на микенски елементи во внатрешноста на Балканот се одвивало главно по морски пат и по долините на поголемите пловни реки, кои директно или индиректно воде до региони кои биле од посебен интерес за микенската економија и трговија. Оттаму, најзначајни комуникации по кои се одвивале овие културни релации биле: долините на реките Шкумба, Девол и Осим⁴⁵ во Албанија; по

⁴⁴ Kilian, 1985, Fig.3, 465-7; Kilian, 1988, Fig.1.

⁴⁵ Bejko, 2002, 9-14. Корчанско-колонскиот регион во југо-источна Албанија, до кој се стасувало по долината на реката Девол, а потоа надоврзувајќи се на реките Шкумба и Осим, е мошне богат со разновидни минерали особено со бакарна руда.

долината на Халијакмон (или Бистрица) во северо-западна Грција;⁴⁶ по долината на реката Вардар во Македонија,⁴⁷ како и по долината на реката Струма во Западна Тракија.⁴⁸

Она што е важно за нашата територија е трасата на движење на микенските елементи од Халкидики и Солунскиот Залив, по долината на реката Вардар на север се до Скопскиот регион, кој пак е тесно поврзан со долината на Морава (потврда за ова се откриените микенски мечеви, во Игларево на Косово).⁴⁹ Движејќи се по овие патишта на север, микенците ги откривале регионите богати со руда, каде покрај рудата на многу лесен начин експлоатирале и дрво. Значајно е да се истакне дека сите овие региони биле надвор од било каква микенска интеграција, но претставуваат подрачја кои силно биле изложени на микенските влијанија, но истовремено праисториските култури ги негувале и локалните вредности на бронзеното време. Со компаративни анализи на микенските наоди, во сите споменати региони се забележува еден мошне интересен феномен. Тоа е, дека процесот на ширење на микенските елементи на север, се одвивал низ неколку етапи, но неговата манифестација е единствена.⁵⁰ Така на пример, веќе во текот на XIII век пред н.е. некои микенски искуства биле широко прифатени од локалното население и истите адаптирани на нивните потреби. Сето ово, овозможило во одредени региони, како што се територијата на југо – источна Албанија или пак територијата по долината на реката Вардар, да се создадат специфични локални групи, со свои карактеристики каде заедничка манифестација секако се контактите односно влијанијата од Егеското доцно бронзено време.⁵¹ (Карта 4)

Доцното бронзено време во Македонија се манифестира со карактеристични белези на локална материјална продукција, но и неколку импортирани предмети добиени од малкуте истражени локалитети. Поради слабата археолошка истраженост, доцното бронзено време во Македонија не е документирано на задоволително ниво, но сепак можеме да ги одредиме неговите хронолошки и културни рамки во еден поширок контекст. Неговите почетоци би требало да ги поврземе со навлегувањето на првите

⁴⁶ Andreou and others, 1996, 567; Karamitrou - Mentessidi, 1989, Fig.34; Karamitrou - Mentessidi, 1999, Fot.124. Во правец кон големите езера, достасувале и микенски влијанија, кои се ширеле од егејскиот брег по долината на реката Халијакмон се до Костурското Езеро.

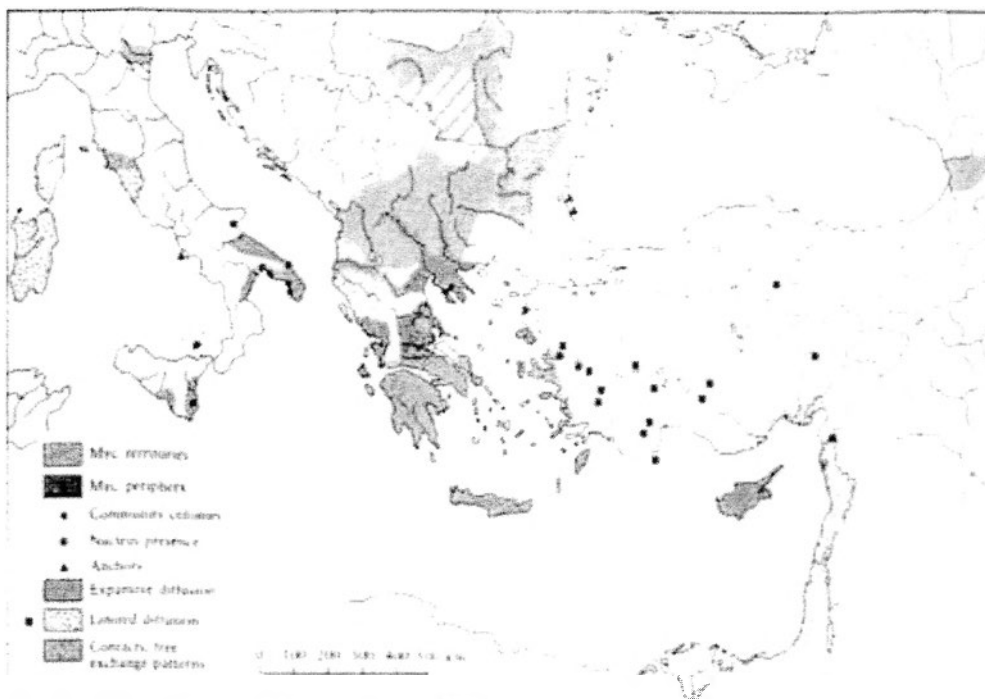
⁴⁷ Митревски, 1997, 66-67.

⁴⁸ Valla, 2007, 360-372.

⁴⁹ Mitrevski 1999, 789-796; Luci 2007, Fig.21, 355.

⁵⁰ Smit 1989, 179.

⁵¹ Митревски, 1997, 19-21.

Карта 4 – Ширење на микенски влијанија на нејзината северна периферија и нејзини културни релации

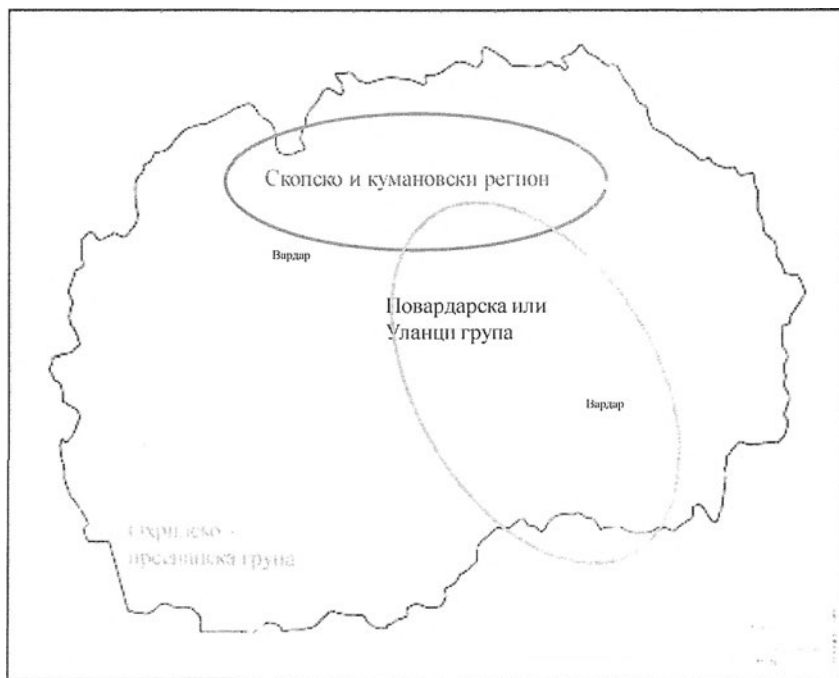
микенски наоди на овој дел од Балканот.⁵² Така кон крајот на бронзеното време, долината на реката Вардар била широко отворена и непосредно поврзана со доцно микенскиот свет. (карта 4)

Пробивот на микенските елементи по долината на реката Вардар кон север, овозможува оваа таа за прв пат да добие значење на вистинска и главна комуникација на Балканот. Сето тоа овозможило по долината на реката Вардар да се формира локална и многу силна култура на доцното бронзено време, позната како Уланци група со специфични карактеристики и вредности. Во основата на оваа културна група се сместени традиционалните вредности карактеристични за крајот на бронзеното време. Тие го обележуваат доцното бронзено време како еден комплексен период во кој се забележуваат јасни економски, културни па дури и етнички промени, особено манифестирани во начинот на погребување. Врз основа на застапеноста на влијанијата од југ, досега може да се издвојат најмалку две културни групи на доцното бронзено време на територијата на Македонија (карта 3). Едната веќе ја спомнавме како прогресивна, отворена за контакти, било директни или индиректни со микенскиот свет, а другата, далеку по конзервативна,

⁵² Mitrevski, 2003, 11.

затворена и ориентирана кон натамошно чување на веќе стекнатите и востановени, традиционални бронзенодопски локални вредности.⁵³

Првата група, се формирала во регионот по долината на реката Вардар и нејзините притоки, кој бил отворен кон северниот егејски брег и кон тамошните микенски колонии или трговски станици. На оваа територија се откриени бројни наоѓалишта, со карактеристични и единствени белези афирмирани во научната јавност како Повардарска или Уланци група на доцното бронзено време. Оваа група името го добива според најекспонираното наоѓалиште во селото Уланци, близу Градско, со лоцирана населба на локалитетот Столот и некропола на локалитетот Димов Гроб.⁵⁴ Втората група засега се определува на основа на новооткриените наоди во Охридско, особено палафитната населба во т.н. Залив на коските и населбата Света Недела во Асамати, на Преспанското Езеро. Досегашните податоци не се доволни во целост да се вреднува оваа културна група, но нивните белези се доволно евидентни и единствени, што дозволува да се издвои како посебна Охридско – преспанска група на доцното бронзено време.⁵⁵

Карта 5 – Културни групи во доцното бронзено време во Р. Македонија

⁵³ Митревски, 2013, 191-194.

⁵⁴ Mitrevski, 1997, 26-70 ; Mitrevski, 2003, 46.

⁵⁵ Митревски, 2013, 63.

II. 1 Повардарска или Уланци група

Уланци групата претставува израз на востановените релации помеѓу локалните заедници и егејскиот свет, но и нивната подготвеност активно да реагираат на сите импулси и влијанија од кои доаѓале југ, поставени на основите на локалната бронзенодопска традиција. Според тоа, нејзиното формирање се случило, не порано од крајот на XIV век пред н.е., но секако по првите продори на микенски предмети на север, по долината на реката Вардар.⁵⁶ Оваа група е помлада од првата појава на микенска импортирана керамика во Кастанас (во слоевите 18-16) или микенските мечеви од Тетово и Маркова Сушица,⁵⁷ со кои само бил трасиран патот за нејзиното формирање.

Благодарение на прифаќањето на бројните егејски бронзенодопски искуства и нивното прилагодување на локалниот вкус и потребите на населението, во периодот на XIII и XII век пред н.е. се создала културната група Уланци, која се развивала во две развојни фази.⁵⁸ Таа, егзистирала се до крајот на XII век пред н.е., кога долготрајните продирања на северните и централно балканските популации веќе завземале свое место. По овие навлегувања, следеле трајни уништувања на населбите од доцното бронзено време, што е добро документирано во спалените слоеви на долно вардарските населби како што се: Кастанас, Вардаровца и Вардино,⁵⁹ а потврдено и со поновите истражувања на локалитетот Манастир, с. Чашка кај Велес.⁶⁰

Повардарската или Уланци групата, територијално се протега главно по долината на реката Вардар и нејзините притоки. Познати наоѓалишта кои припаѓаат на оваа група се: доцно бронзенодопските слоеви на долно вардарските населби на Кастанас, Вардаровца, Вардино, потоа Килиндир кај Дојран, Кофилак и Вардарски Рид кај Гевгелија, по среден Вардар околу Неготино и Градско тоа се некрополите на Водовратски Пат, Мали Дол, Стоби, Димов Гроб и населбата Столот кај Уланци, околу Велес, Манастир кај с. Чашка и во скопско: Градиште кај Долно Соње, Говрлево, Скопската Тврдина, и најсеверната манифестација некрополата Стрновац во Кумановско. Значајни пунктуви кои се приклучуваат кон оваа културна група а се среќаваат и по долината на Брегалница, се: Криви Дол и Драгоево кај Штип, Бели кај Кочани, Виничко

⁵⁶ Mitrevski, 1999, 789

⁵⁷ Podzuweit, 1979; Hochetter, 1984, Taf.10-Taf.27; Mitrevski, 1998, 450.

⁵⁸ Mitrevski, 2003a, 47.

⁵⁹ Mitrevski, 2003a, 46.

⁶⁰ Јовчевска, 2008, 11-18.

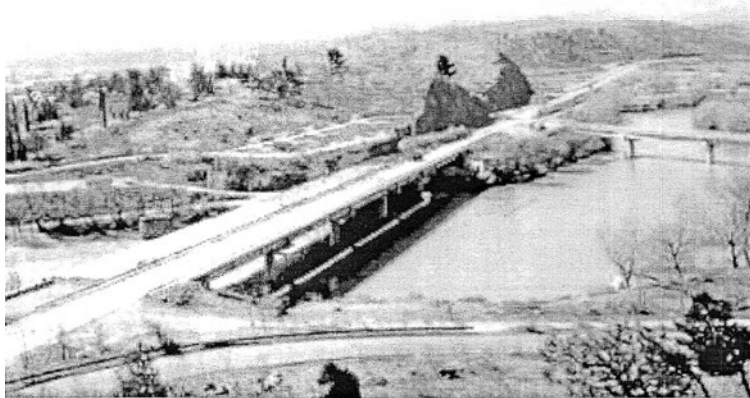
Кале кај Винаца и Злетовица, а на исток се до долината на Струма – Благоевград и Каменска Чука. На запад, засега постои само еден групен наод познат како керамично депо од Варош – Прилеп со белези карактеристични за Повардарската или Уланци групата.⁶¹

II.1.2 Населби од Повардарската или Уланци група

Населбите во оваа група биле организирани на доминантни возвишенија со истакната гео-стратешка позиција со мала површина, вообичаено заштитени со бедем изграден од сувозид од т.н. градински тип.

Истраженоста на населбите од оваа група не се на задоволително ниво. Значајни податоци за населбинското живеење добиваме од локалитетите во Гевгелиско, посебно на локалитетите Кофилак и Рид I на локалитетот Вардарски Рид, Гевгелија. Потоа, делумни податоци добиваме од остатоците на Столот, с. Уланци кај Градско и Штипско. За крајот егзистирањето на оваа група најевидентни податоци добивме од истражувањата на локалитетот Манастир кај с.Чашка, Велес.

Локалитетот Вардарски Рид (сл.1) се протега на два рида (Рид I и II) има богата стратиграфија на комплексна повеќеслојна населба со документиран живот низ шест населби, кои егзистираат во континуитет од крајот на бронзеното време, па се до доаѓањето на Римјаните. Остатоци од населбинско живеење датирани во доцното бронзено време (XIII – XI век пред н.е.) беа констатирани на две локации на локалитетот: на североисточните падини на Рид I и на соседниот локалитет Кофилак,⁶² кои

Сл. 1 Населбите на Вардарски Рид, Рид I и II

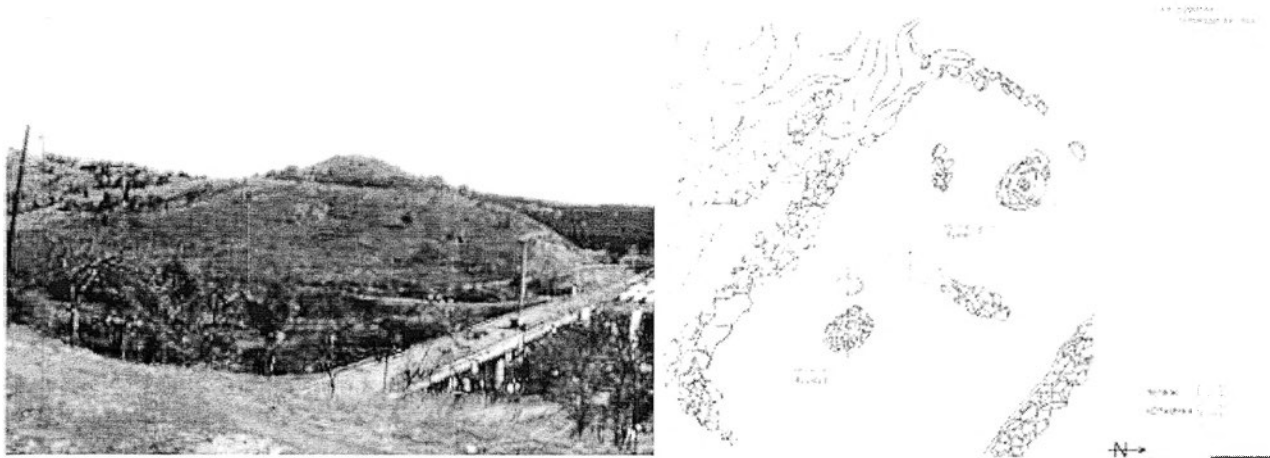
⁶¹ Mitrevski, 2003a, T.VI-4.

⁶² Митревски, 2001, 19 – 22.

во рамки на стратиграфијата на локалитетот се означени како Вардарски Рид II, слој 15.⁶³

На северната периферија на Рид I, на ограничен простор на северо-источните падини, како и во седлото помеѓу Рид I и II, беше откриен населбински културен слој датиран на крајот на бронзеното време, со карактеристики и материјал сроден со Уланци, односно со наодите од 14 и 13 слој на Кастанас.⁶⁴ При ископувањата беа откриени остатоци од две куќи, кои имале правоаголна основа, со остатоци од еден преграден сид фундирани на карпеста здравица, а горните партии на сидовите биле направени од плитарни тули. Сите објекти за живеење исто така биле фундирани на карпа, но не беа добро сочувани или пак истражени на задоволително ниво.⁶⁵ Генерално овие остатоци даваат малку податоци за карактерот и распространетоста на населбата.

Во непосредна близина на локалитетот Вардарски Рид на доминантно возвишение, на левиот брег на реката Вардар се наоѓа локалитетот Кофилак или Богородичин рид(сл.2)

Сл. 2 Населба на Кофилак – Богородичин Рид, остатоци од куќа од доцно бронзено време

Се работи за едно слојна населба, која егзистирала кратко време, каде куќите најверојатно биле скалесто поставени, со цел најдобро да се искористи ограничената површина на платото. Основата на куќите била со правоаголна форма, фундирана во едниот дел на карпа. Откриена е една куќа со две простории (1 и 2, сл.2) одделени со еден преграден сид направен од плитарни тули.⁶⁶ Темелните партии на сидовите биле

⁶³ Митревски, 2005, 17; стратиграфската поделба на населбите од локалитетот, и издвојувањето на културните слоеви е направена од проф. Д. Митревски.

⁶⁴ Mitrevski, 2001, 20-21

⁶⁵ Видески, 2005, 96.

⁶⁶ Видески, 2005, 93. Куќата има димензии: должина од 7,40м и ширина од 5,60 м.

направени од камења сочувани во три реда, во кои биле вградени дрвени колци кои ги носеле сидните платна направени од плетар и кровната конструкција направена од трска и слама. Во средишниот дел на просторија 1 било откриено огниште, со супструкција направена од два реда фрагментирана кујнска керамика премачкана со кал, а во просторијата 2 биле откриени два питоси вкопани во подното ниво, како и бројни фрагментирани питоси.⁶⁷ Овие архитектонски целини ја дефинираат внатрешната организација на куќата, при што можеме да заклучиме дека просторија 1 била користена за приготвување на храната и одвивање на секојдневниот живот, а додека просторија 2 била користена како помошна просторија за складирање на храна.⁶⁸

Интересен е односот помеѓу овие две населби кои преку своите архитектонски елементи и материјалната култура покажуваат голем степен на сличност. Позицијата на населбата на североисточните падини на Рид I, зборува за населба која се развивала во мирни услови на еден отворен простор на речната тераса на левиот брег на реката Вардар. Големината на населбата и распространетоста во седлото на двата рида, како и некрополата откриена на спротивната страна на Ридот I, зборуваат за нејзината големина и долготрајна егзистенција. Од друга страна, изборот на Кофилак како место за градење на населба со ограничен станбен простор, на самиот врв на единствениот доминантен рид во околината на една тешко достапна позиција, се поврзува со турбулентни и нестабилни времиња.⁶⁹

Друга населба со евидентни остатоци за егзистирањето на заедниците од доцното бронзено време е Столот (сл.3), кој се наоѓа на едно зарамнето доминантно плато со издолжена елипсовидна форма и мали димензии, поставено на една јазичеста тераса на западната падина кон коритото на реката Вардар, заградено со бедем од кршени камења.⁷⁰ Северно од населбата на оддалеченост од околу 200 м, се протега истовремената некропола Димов Гроб. Во вертикалната стратиграфијата на населбата биле констатирани два праисториски слоеви, со остатоци од архитектура и наоди кои хронолошки и типолошки кои одговараат со прилозите во гробовите од некрополата на Димов Гроб.

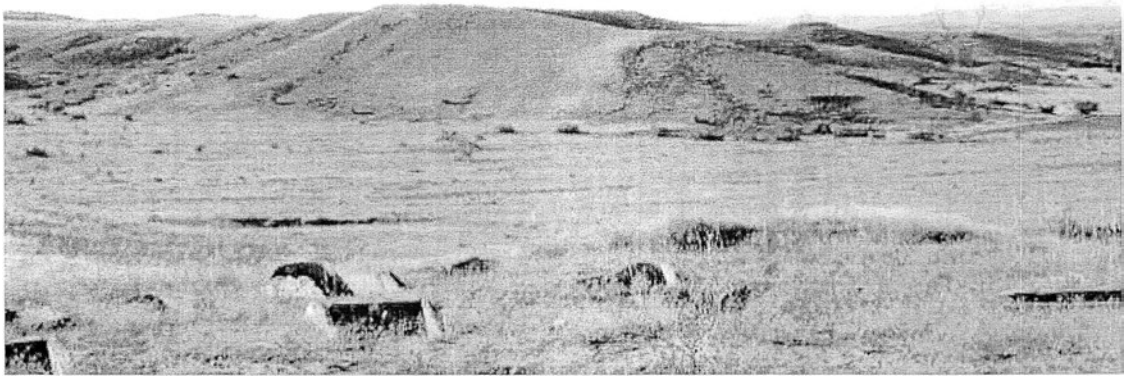
⁶⁷ Видески, 2005, 93-94.

⁶⁸ Видески, 2005, 94.

⁶⁹ Митревски, 2005, 18.

⁷⁰ Митревски, 1997, 44. Населбата се наоѓа во непосредна близина на с. Уланци.

Во северната половина на населбата над остатоците од оваа населба, била откриена архитектура и бројни остатоци од доцно хеленистичкиот период.⁷¹

Сл. 3 Населба на Столот - Уланци

Постарата населба ја наследила природната конфигурација на теренот и со археолошките истражувања биле откриени остатоци од куќи, во кои се забележуваат две обнови, изградени на начин кој ни е познат од доцно бронзендопските слоеви во Кастанас.⁷² Така, првиот хоризонт (постариот) културно е најблизок со слоевите 15-13 кои припаѓаат IV населбата во Кастанас, датирани во периодот помеѓу 1300 – 1190 г. пред н.е. Втората обнова на населбата Столот директно се поврзува со рушењето на оваа населба и нејзиното опожарување.⁷³ Архитектурата е претставена со пространи објекти, каде сидовите биле направени од непечена тула, поставени на ниски темелни основи направени од кршени камења. Во рушевинскиот слој може да се констатираат траги од силен пожар, со кој била уништена населбата која никогаш повторно не била обновена.⁷⁴

На локалитетот Бежанија – Криви Дол досега била откриена само една куќа, чија архитектура е со сидови од непечени тули, поставени на темели од камен, со движен

⁷¹ Митревски 1997, 45.

⁷² Митревски, 1997, 44.

⁷³ Hansel 1989, 377-387, Tafel 12- Tafel 21(кои се однесуваат на слоевите од 15 до 13); Mitrevski 1997, Sl.9, Sl.10, 44-45.

⁷⁴ Mitrevski 1997, 44, sl.9.

археолошки репертоар кој отсликува готово идентична ситуација како на населбата Столот - Уланци.⁷⁵

Она што можеме да го заклучиме според досега истражените населбински слоеви е дека генерално опусот на градење на куќите бил со сидови направени од плитарни тули поставени врз темелни партии во два или три реда од камења, со правоаголна основа и лесна кровна конструкција. Сите населби ги запазуваат основните карактеристики за одбирање на локацијата, како и за начинот на градење на објектите за живеење. Во овој степен на истраженост не можеме да зборуваме за опсегот на населбите и нивната положба во однос на постоење на фортификација и подградија надвор од бедемите. И покрај тоа што постојат индиции за постоење на фортификациони обидувања, како што е случајот со дел од сидовите кои ја обидуваат населбата на локалитетот Столот, Уланци, ова останува отворено прашање за натамошни обсервации и истражувања. Во овој контекст, интересно е да го истакнеме карактерот на населбата на Кофилак кај Гевгелија. Исто како и претходно споменатите населби, оваа населба е поставена на доминантна и стратешка позиција, но разликата е што таа најверојатно немала траен карактер, туку егзистирала привремено. Оваа претпоставка е поврзана со малата површина на платото на ридот, на која реално може да се постават 2-3 куќи.⁷⁶

Засега две населби можат да се идентификуваат со некрополите, а тоа се населбите на локалитетите: Вардарски рид – Рид I, каде што некрополата е во непосредна близина на населбата, на стотина метри ј-з од населбата, или пак населбата Столот кај с. Уланци е одалечена на 200м од некрополата Димов Гроб (сл.3). Генерално сликата за поставеноста и положбата на доцно бронзендопските населби во Повардарието во однос со некрополите, укажува на фактот дека некрополите секогаш биле лоцирани во непосредна близина на населбата, односно во подножјето на ридот на оддалеченост од 100-200м.

Богатството на археолошки наоди укажува на начинот на кој животот зависел од економијата и стопанисувањето. Но со овој степен на истраженост неможеме да зборуваме подетално за локалната економија, ниту пак за внатрешната организација во куќите. Според неколкуте примероци на откриени огништа, можеме да заклучиме дека речиси во секоја куќа има огниште и кујнска керамика која е поврзана со неговата функција. За жал

⁷⁵ Не е публикувано, за информациите благодарност до Т. Нацев.

⁷⁶ Митревски, 2005, 18.

многу други податоци се оставени недорешени а кои ни помагаат за формирање на комплетната слика за животот во овие населби.

Сликата за населбинското живеење на Повардарската или Уланци групата ја добиваме преку овие досега истражени локалитети, но за нивна подобра илустрација секако треба да се додадат и информациите добиени од познатите и подобро истражени повеќеслојни населби по долното течение на реката Вардар на грчка територија, како Килиндир, Вардино, Вардаровца, Кастанас и Синдос. Така на оваа територија Rey регистрирал девет тумби, од кои пет лежат на самиот брег на реката, а останатите на не многу голема одалеченост од нејзината обала. Поранешниот басен на езерото Арцани претставува продолжение на реката Вардар, а на овој басен географски припаѓаат и тумбите Чаушица и Килиндир.⁷⁷ Сите овие тумби имаат континуитет на живеење започнувајќи од раното бронзено време, па се до крајот на доцното бронзено време, со исклучок на некои каде животот продолжува дури и низ железното време како на пр. Кастанас, Вардаровца или пак Синдос (кој се формира нешто подоцна, на почетокот на доцното бронзено време и живее се до архајскиот период). Така материјалната култура откриена во слоевите од доцно бронзено време на овие населби, покажува тесна поврзаност и директни паралели со наодите од Повардарската или Уланци групата. Најдобро стратифицираната населба во Долното Повардарје, Кастанас помага во целосната идентификација на Уланци групата, со што слоевите 15-14 кои припаѓаат на IV населба, во целост одговараат на постарите манифестации во групата, а слоевите 13-12 од V населба се поврзуваат со нејзините подоцнежни манифестации во рамки на оваа група.⁷⁸

Нејзиното уништувањето најдобро е илустрирано на локалитетот Манастир во Чашка кај Велес (сл.4). Согласно откриените материјални остатоци овој локалитет бил еден од најмладите, но економски од побогатите населби во рамки на Повардарската или Уланци Групата. Благодарение на нејзиниот еднослоен карактер, со наоди во изворна положба, евидентно е дека настрадала одеднаш, во тежок пожар и никогаш повторно не била обновена. Во таа смисла, ситуациите и откриените наоди го илустрираат моментот на уништување на населбата.⁷⁹ Поради карактерот на откриените наоди оваа населба ќе се подетално

⁷⁷ Heurtley 1939, 31.

⁷⁸ Hochstetter 1984, Tafel 35-Tafel 75; Hansel 1989, Tafel 19-Tafel 22.

⁷⁹ Митревски, 2013, 192.

разработува во следното поглавје.

Сл.4 Населбата Манастир, с. Чашка кај Велес

П.1.2 Некрополи од Повардарската или Уланци група

Истраженоста и документираноста на некрополите од Повардарската или Уланци групата на доцното бронзено време е на задоволително ниво, така што согласно досегашните сознанија можат да се одредат нејзините културолошки и хронолошки рамки. Може да се забележи дека некрополите секогаш биле лоцирани во непосредна близина на населбите, добро организирани, со единствени и целосно изградени погребни обичаи и критериуми. Најдобро истражена некропола, по која и групата го добива името е некрополата Димов Гроб кај с. Уланци, Градско со вкупно 125 истражени гробови,⁸⁰ потоа некрополата Водовратски Пат кај с. Водоврати со 24 истражени гробови, и некрополата на Вардарски Рид со околу педесетина истражени гробови.⁸¹ На останатите некрополи како Стрновац кај Куманово,⁸² Кошур – Долно Соње кај Скопје, Бели кај Кочани, Демир Капија, Драгоево – Штип, Стоби или Говрлево откриени се поединечни погребувања или само гробни наоди од растурени гробови.⁸³ Најсеверна манифестација на оваа група забележуваме во централниот гроб на тумулот I на локалитетот Долинац во Стрновац,⁸⁴ каде погребувањето во овој гроб е со ритуал на згрчена инхумација, како кај повардарските некрополи, со прилог на сад декориран со сликање со мат боја.

⁸⁰ Mitrevski 2003, 48.

⁸¹ Ископувањата се ивршени од страна на Музеј на Гевгелија, резултатите не се публикувани, а наодите се наоѓаат во музејот.

⁸² Станковски 2008, 138 – 139, Т.1.9.

⁸³ Митревски 1997, 279 – 319.

⁸⁴ Mitrevski 2003, 14 – 16.

Неколку елементи во погребувањето кои се резултат на придобивките од егејското бронзено време имаат значајна улога во развојот на Уланци групата. Тоа се:

- инхумација како погребен ритуал каде телото на покојникот било положено во згрчена положба, во гробни конструкции на камени цисти, и
- присуство на карактеристична керамика сликана со мат декорација (направена по урнек на микенската керамика) и локални копии на микенски форми на садови.

Согласно објавените наоди, можеме да констатираме дека во рамките на групата биле формирани неколку вооедначни елементи кои ја карактеризираат истата. Така, се забележува дека сите погребни елементи, како организација на некрополите, гробните прилози или вонгробните наоди како дел од ритуалните дејствија, биле канонизирани. Благодарение на резултатите од истражувањата на некрополите Димов Гроб и Водовратски Пат имаме јасна слика за погребните форми и ритуали кон крајот на бронзеното време карактеристични за Уланци групата, отсликувајќи стабилен и мирен развој на заедницата се до последните најмлади погребувања.⁸⁵

Истражените гробови во некрополата Водовратски Пат укажуваат на систем на организација во редови, ориентирани з – и, паралелно наредени оден до друг, одржувајќи ја линијата с – ј.⁸⁶ Истата карактеристика на организација на некрополата е потврдена и со некрополата Димов Гроб, Уланци. Кај гробовите од оваа некропола се забележува тенденција за хоризонтална стратиграфија, која е условена со природната лимитираност на теренот. Така констатирано е дека најстарите погребувања се вклопени на најистурениот дел на сртот, а одејќи кон внатрешноста на ридот (кон север) некрополата растела и се среќаваат се помлади погребувања.⁸⁷ Генерално овие факти кои зборуваат за начинот на организирање на некрополите, можат да се потврдат и во некрополата на Вардарски Рид - Гевгелија, како и гробовите од Долно Соње - Скопје. Потеклото и појавата на овој тип на некрополи во Македонија, согласно гробните прилози укажува на влијанија кои доаѓаат од југ. Ова е потврдено и со податокот дека во тоа време некрополите на заедниците од север биле организирани во полиња во урни, со сосема различен ритуал на погребување, кој

⁸⁵ Митревски, 1997, 35-41. Некрополата на лок. Вардарски Рид е релативно ново истражена, така да најголем дел од резултатите сеуште не се објавени.

⁸⁶ Митревски 1997, 43; Mitrevski 2003, 48.

⁸⁷ Митревски 1997, 43.

неминовно ќе се појави и манифестира во преодниот период Македонија.⁸⁸

Употребата на гробните форми на споменатите некрополи во Уланци групата била претходно јасно определена. Така, доминира гробната форма – циста направена од камени плочи со неколку варијанти (со попложување или без), а во употреба биле и правоаголни јами. Многу ретко големи садови – питоси биле користени како гробна конструкција и тоа најчесто за детски погребувања. Појавата на камени цисти или правоаголни јами не претставува новина во погребувањата од бронзеното време. Во микенската цивилизација овие гробни форми се карактеристични за средното хеладско време и претставуваат доминантни гробни форми во субмикенско време со континуирана употреба во текот на целиот II милениум.⁸⁹

Во сферата на погребувањето забележуваме строги канони, при што кај погребувањата, без исклучок се појавува вооедначен погребен, инхумација со згрчена положба на телото. Зависно од полот покојникот бил положуван на левата или десната страна, така што мажите се свртени на десната, а жените на левата страна.⁹⁰ Покојниците биле положувани во гробовите заедно со своите лични предмети, а околу нив биле поставувани гробни прилози. Без разлика дали се работи за гробови од типот на јами или цисти од камени плочи, гробните комори секогаш биле формирани зависно од покојникот, така што западната страна каде била положена главата била нешто поширока од онаа кај нозете. Интересна појава е маркирањето на гробовите во овие некрополи со насип од камења или пак земја, налик на хумка.⁹¹ Засега немаме многу податоци за ритуални дејствија кои се одвивале за време на самиот чин на погребување. Но една појава е посебно интересна и достојна за одбележување, а тоа е положувањето на сад со храна надвор од гробната комора, т.е. во висина на покривната плоча.⁹² Така, во неколку случаи на некрополата Димов Гроб кај Уланци, на иста позиција до западната челна плоча над главата, бил откриван по еден керамичен сад со широко отворено устие. Сите овие садови имаат идентична форма и најверојатно биле користени при изведување на одредени ритуални дејствија за време на погребувањето. На територија на Македонија доминацијата

⁸⁸ Митревски 1997, 67; Lusi 2007, 347 – 348.

⁸⁹ Mylonos 1966, 790-792; Митревски 1997, 67.

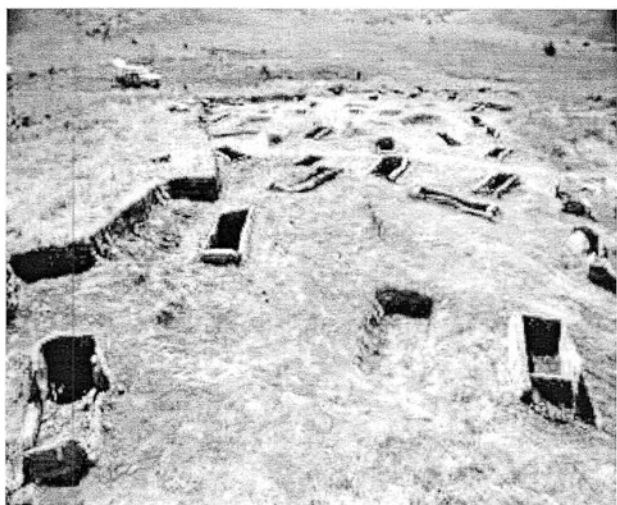
⁹⁰ Митревски 1997, 37; Видески 2006, 63.

⁹¹ Митревски 1997, 39. Оваа појава мошне експлицитно ќе се потврди во најмладите погребувања од оваа група, а тоа се гробовите цисти од локалитетот Мали Дол кај с. Тремник, каде врз цистите биле правени насипи од камења како хумка.

⁹² Митревски 1997, 39.

на некрополите со инхумација е неспорна во текот на бронзеното време и подоцна низ железното време кога ќе биде воспоставен како основен погребен ритуал. Најкомплетно документираната некропола од овој тип е Димов Гроб кај с. Уланци, Градско, каде биле истражени вкупно 124 гробови.⁹³ Покрај останатите неколку примери од како Водоврати, Долно Соње, Вардарски Рид и др., вакви некрополи се среќаваат по долината на реката Струма, некрополата Феја Петра кај Серес, како и веќе споменатата некропола кај градот Сандански која има погребувања и од двата типа.⁹⁴

Некрополата на локалитетот Димов Гроб (сл.5) претставува рамна некропола со инхумирани покојници во згрчена положба, организирана во редови, во правец север – југ, а гробовите се шират во правец исток – запад.⁹⁵ Основна гробна форма на некрополата претставува конструкција – циста направена од камени плочи, а друга гробна форма која се употребувала е правоаголна јама вкопана во земја покриени со камени плочи.⁹⁶

Сл.5 Организација на некрополата Димов гроб – Уланци

Ритуалот на погребување е згрчена инхумација, каде телото било положено на левата или десната страна, зависно од полот на покојникот. Оваа појава на спротивно полагање на машките од женските покојници е потврдено во сите испитани гробови во

⁹³ Резултатите од овие истражувања се обработени во магистерскиот труд на Златко Видески, одбранет во 2006г. но истиот не е објавен.

⁹⁴ Valla 2007, 359-373; Alexandrov, Petkov, Ivanov 2007, 379.

⁹⁵ Митревски 1997, 317; Videski 2007, 211.

⁹⁶ Видевски 2006, 48-49. Биле откриени 86 гробови – цисти и 11 правоаголни јами. Имајќи ги предвид релациите со гробовите во Водоврати мора да се смета и на можните хронолошки разлики помеѓу погребувањата во обични јами и цисти од камени плочи.

Уланци групата.⁹⁷ Многу често во гробовите од оваа некропола се среќаваат двојни погребувања, а во поедини случаи и тројни погребувања, појава која се среќава и на некрополата во Водоврати.

Некрополата Водоврати (сл.6) претставува рамна некропола со инхумирани покојници во густо организирани во редови.⁹⁸ Гробовите се од типот на камени цисти направени од необработени камени плочи и правоаголни јами вкопани во здравица, покриени или оградени со камени плочи. На оваа некропола доминира погребувањето во јама како основна гробна форма, на сметка на цистите од камени плочи. Употребата на едната или другата гробна форма најверојатно зависела од моменталното присуство на градежен материјал.⁹⁹ Без разлика на тоа за каква конструкција станува збор, гробниот ритуал на погребување бил единствен, што подразбира инхумација згрчена положба на покојниците, ориентирани со главата на запад, а нозете на исток. Важно е тоа дека ваквиот начин на полагање и ориентација на покојниците, биле почитувани дури и кај повеќекратните погребувања.¹⁰⁰ Притоа бил запазен начинот на положување на

покојниците, поставувајќи го лицето зависно од полот, жените на левата страна со лицето свртено кон север, а мажите на спротивната страна.¹⁰¹

Сл. 6 Некрополата на Вардарски Рид (Рид 1)

⁹⁷ Митревски 1997, 39; Videski 2007, 211.

⁹⁸ Митревски 1997, 285-286. Некрополата е делумно истражена, на ограничен простор, а резултатите од ископувањата не се во целост објавени. Археолошки ископувања биле вршени во 1954г. од страна на Народниот Музеј Велес и во 1992г. од страна на Музеј на Македонија, Скопје.

⁹⁹ Митревски 1997, 36.

¹⁰⁰ Митревски 1997, 37. Таков е случајот со гробот 15, каде постарото погребување е во јама која подоцна била проширена и било додадено помладото погребување, но е запазен истиот ритуал.

¹⁰¹ Митревски 1997, 43.

На јужната падина на Ридот I на локалитетот Вардарски Рид, со кампањата во 1996г. беше откриена некропола од најстарата населба В.Р. III (сл.6).¹⁰² Досега се откриени вкупно 50 тина гробови сите со инхумација со згрчена положба со неколку застапени гробни форми, како: јами, цисти од плочи и питоси. Сите елементи на погребувањето во оваа некропола, како и гробните прилози одговараат на белезите на останатите некрополи од групата Уланци.¹⁰³

Засега најпозната северна манифестација на Уланци групата е некрополата Кошур која се наоѓа помеѓу Долно Соње и Ракотинци на последните јужните ограноци од планината Водно.¹⁰⁴ Се работи за некропола е од типот на рамни некрополи, каде што биле откриени три гробни конструкции – правоаголни јами, паралелно вкопани во здравицата.¹⁰⁵ Ритуалот на погребување бил инхумација во згрчена положба. Според керамични садови кои биле дел од гробниот инвентар некрополата е датирана во периодот помеѓу XIII – XI век пред н.е.¹⁰⁶

Покрај овие евидентирани некрополи, со помали археолошки ископувања биле откриени и неколку погребувања кои ни даваат ограничени податоци за карактерот на некрополата, но имаат манифестации на истата група. Таков е случајот со централниот гроб од тумул I од тумуларната некропола Долинац, Стрновац од типот на двојни тумули, со ограден прстен и насип од камења (сл.7). Централниот гроб во тумулот имал ограден прстен и засебен венец каде била погребана возрасна машка индивидуа со згрчена инхумација.¹⁰⁷ Во насипот на централниот гроб беше пронајден еден фрагмент од мат сликана керамика со локално производство, која го доближува покојникот кон Уланци културната група. Ова погребување засега претставува најсеверна појава на мат сликана керамика во Македонија, а со тоа и најсеверна манифестација на групата.¹⁰⁸

¹⁰² Папазовска, 2005а, 385-386, сл.1-2.

¹⁰³ Истражувањата на некрополта на Вардарски Рид се одвиваа во периодот помеѓу 2008 – 2011г. кога биле откриени околу 60тина гроба. Резултатите од овие ископувања се необјавени, и се во фаза на обработка од Емил Сламков.

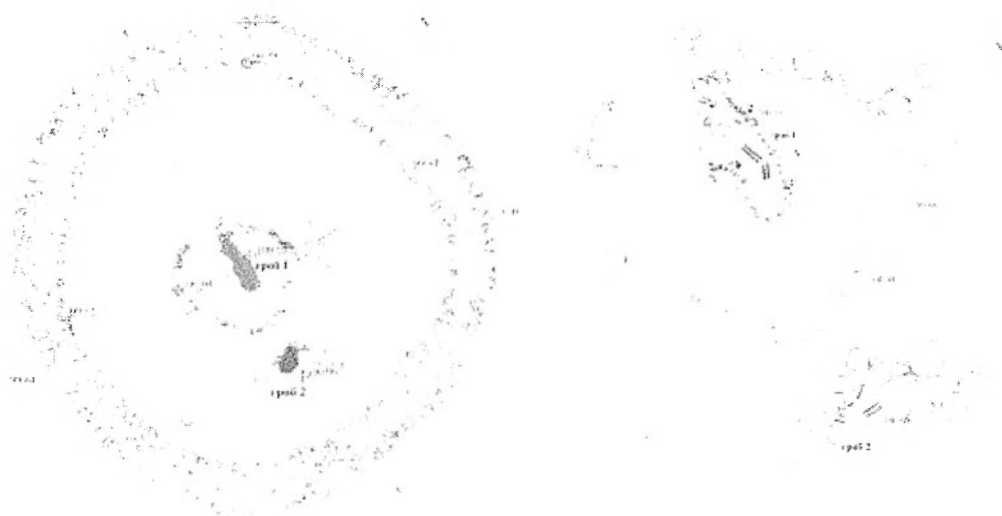
¹⁰⁴ Митревски 1997, 293. Некрополата лежи на блага падина, под самото плато на локалитетот Градиште.

¹⁰⁵ Ристов 2004, 143.

¹⁰⁶ Митревски 1997, 55. Некрополата била случајно откриена од мештаните, така што не постори изворна документација.

¹⁰⁷ Станковски, 2008, 139. Некрополата била констатирана во 2000г. во рамки на меѓународниот проект Пирајхме, чиј носител а подоцна и истражувач беше НУ Музеј на Куманово. Тумулот II бил значително поголем од Тумул I и согласно археолошкиот материјал бил подоцна формиран во железното време.

¹⁰⁸ Станковски, 2008, 135.

Преглед 1. Гробот 1
ситуациски план

Сл. 7 Тумул I од некрополата во Стрновац, централно погребување

II.1.3 Културни и хронолошки вредности на наодите од Уланци групата

Во материјалната култура на Уланци групата најбројна е керамиката. Застапените форми главно потекнуваат од локалната бронзенодопска традиција, меѓу кои најчесто се среќаваат повеќе варијанти на кантаровидни садови, длабоки шолји, здели со „S“ профилација, бокали (честа појава е варијантата со косо засечена задна страна на вратот), како и поголеми амфоровидни садови со две или четири рачки. Оваа продукција главно е монохромна, со традиционална локална фабрикација и површинска механичка обработка на садот. Она што е интересно да се спомене е дека некои форми, како на пр. кантаросот почнуваат да се продуцираат со нови критериуми под влијание на Егеја. Паралелно со нив, се појавиле и нови форми кои имаат јужно потекло како што е алабастронот кој има повеќе варијанти.¹⁰⁹ Керамиката чија продукција е под влијание на Егеја се одликува со различна фабрикација од претходната група на локална монохромна керамика, со светло окер печење најчесто со мат сликана декорација. Особно е важно да се истакне и најраната појава на керамика изработена на грнчарско колце (на неколку исклучиви примероци), која на оваа територија неоспорно е дека се појавува како импорт од микенските емпориони на Халкидик.

¹⁰⁹ Митревски, 2003а, 48. Алабастронот претставува типична микенска форма во LH IIIC, кој ќе стане една од омилените керамички форми во Уланци групата.

Карактеристично за рачно работената керамика е нејзината унифицираност, како во поглед на формите, така и во фактурата, оттаму може да се подели на две групи: монохромна и мат сликана керамика.¹¹⁰

Монохромната керамика има порозна и релативно груба фактура, изработена од слабо прочистена глина со примеси на кварц и мика (сл.8). Површината на садовите е слабо мазнета, која поради лошиот квалитет често се откршува и останува груба. Главна карактеристика на монохромната керамика претставува нееднаквото и неквалитетно печење, најчесто без декорација, иако во северните региони како што е Скопско – кумановскиот, истата може да биде декорирана со врежување или канелирање (декоративни техники кои доаѓаат како северни влијанија). Преку своите развојни придобивки монохромната керамика претставува одраз на негување на локалните вредности, но и инкорпорирање на нови форми, карактеристични за доцнохеладското керамичко производство.¹¹¹

Постои одредена разлика во појавата на керамичките форми во некрополите и населбите. Така, населбинската керамика генерално потврдува употреба на некои форми кои се среќаваат во некрополите, како што се кантаровидните садови(сл.8:1), длабоките чинии (сл.8:2) или бокалот со косо засечена задна страна на вратот (сл.8:3) и чаши (сл.8:5), но надополнети со керамика со груба фактура, за секојдневна употреба: кујнска керамика и складишни садови.¹¹² Садовите за секојдневна употреба биле изработени од непрочистена глина, со лошо печење, ретко кои примероци имаат мазнета површина. Грубата керамика откриена на населбите на Кофилак и Вардарски Рид I, ја сочинуваат големи садови за складирање (питоси) и кујнска керамика (грниња и огнишни садови – пуранои).¹¹³ Питосите како и пураноите, претставуваат форма која го отсликува продолжетокот на бронзенодопските традиции од раното и средно бронзено време.¹¹⁴ Нивната долга употреба и унифицираност укажува на нечувствителна хронологија. Помеѓу монохромната керамика најмасовна е застапеноста на големите биконични чинии (сл.8:2), карактеристични за крајот на бронзеното време. Овој тип често се открива како

¹¹⁰ Видески, 2004, 61. (магистерска)

¹¹¹ Видески, 2004, 66.

¹¹² Видески, 2005, 98.

¹¹³ Видески, 2005, 94.

¹¹⁴ Видески, 2005, 100, T.IX-1,2; Heurtley, 1939, Pl.XX, 420; Pl.XIII, 203,177; Wardle, 1980, 326-327, Pl.52; Hochstetter, 1984, 142-155, abb.39.

гробен прилог во некрополите. Бројно застапени на некрополата Димов Гроб кај Уланци, овие чинии биле поставувани врз покривните плочи на гробовите, како дел од еден погребен обичај на оваа група.¹¹⁵ Длабоките чинии со *wishbone* рачки, претставуваат посебна варијанта на оваа форма, каде се евидентени бронзенодопските традиции.¹¹⁶ Монохромната керамика откриена на некрополата Димов Гроб, наоѓа паралели со истата од истражените долновардарски бронзенодопски локалитети како што се Кастанас, Асирос, Тумба Солун.

Сл.8 Монохромна керамика од доцното бронзено време - Повардарска (Уланци) група

¹¹⁵ Видески, 2005, 99.

¹¹⁶ Овој тип е познат уште од раното и средното бронзено време особено на локалитетите во северниот дел на Грција, т.е. по долниот тек на реката Вардар. Видески, 2005,99, T.V -5; Heurtley, 1939, 200, fig. 389 – 393; Wardle, 1980, 245; Hochstetter, 1984, 101 – 103, abb. 29; Митревски, 1997, 45 – 48, сл.10 – 11.

Мат сликаната керамика (сл.9; Т.І) претставува мошне индикативен материјал за определување на карактерот на групата, притоа означувајќи ги нејзините најзначајни локални белези. Керамиката декорирана со сликање со мат боја, слична на Уланци групата е позната и во другите, соседни групи т.е. во региони каде се среќаваат непосредни микенски влијанија.¹¹⁷ Тоа се регионите по реките Девол, Халијакмон и Долна Струма. Притоа, интересен е и податокот дека овој тип на керамика во сите региони се појавува речиси во исто време, како локална реакција на влијанијата на микенската керамика.¹¹⁸ Како таква мат сликаната керамика претставува најсилен израз на локалната култура на бронзеното време. Оваа керамика е рачно изработена од одлично прочистена окер глина, квалитетно печена со светлокафена до портокалова боја. Таа претставува мошне добра имитација на микенската керамика од ЛН IIIС. Генерално се забележува голема унифицираност во изборот на формите, условена од причини што се работи за наоди од гробни целини.¹¹⁹ Декорацијата е направена со мат сликање на потемни и посветли нијанси на црвена боја, на линеарни мотиви изведени во зони.

Според формите и декоративните мотиви мат сликаната керамика се дели во две групи, и тоа: локална мат сликана керамика (сл.9; Т.І.1,2) и микенизирана керамика (Т.ІІ). Најзастапена керамичка форма од локалната мат сликана керамика е кантаросот, кој претставува израз на негување на традицијата на локалната керамика, притоа добивајќи нов изглед преку влијанија кои доаѓаат од микенската керамографија. Локалната микенизирана керамика ја сочинуваат новите керамички форми како: алабастрон и амфорискос, кои претставуваат локални рачно изработени копии под влијание на микенската керамика. Микенското влијание е најизразено во декорацијата, видливо во начинот на расчленување на површината на садот во зони, потоа во изборот на главните мотиви главно на хоризонтални линии, а особено во полното боење на рачките, што секако претставуваат карактеристични манифестации на доцнохеладската керамична продукција.¹²⁰ Најчесто присутни мотиви се на шрафирани и полни хоризонтални и вертикални ленти и триаголници, како и нивна комбинација.

¹¹⁷ Митревски, 2003а, 49.

¹¹⁸ Heurtley, 1939, 99; Hochstetter, 1982, 201-219; Romiopoulou, 1971, 354-360 ; Andrea, 1976, 158-161.

¹¹⁹ Видески, 2006, 64.

¹²⁰ Видески, 2006, 72; Videski, 2007, 212, LIV a-c.

Во репертоарот на мат сликаната керамика од некрополата Димов Гроб, забележуваме застапеност на само три керамички форми: кантарос (сл.10:1; Т.П.1), алабастрон (сл.10:2; Т.П.3) и амфорискос (сл.10,11; Т.П.2).

Во овој степен на истраженост кантаросот претставува доминантна форма, како на споменатите некрополи, но и по некој фрагмент забележуваме на локалитетите Стоби – Градско, Бежанија – Криви Дол, Кофилак и Вардарски Рид I и во Тумулот I во Стрновац.¹²¹

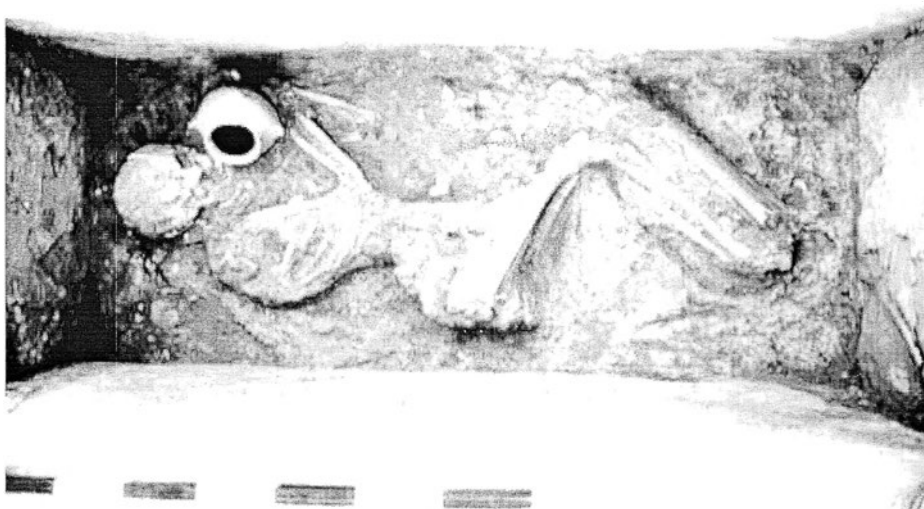

Сл. 9 Мат сликана керамика од доцно бронзено време – Повардарска група

сл.10 Микенски импорт Димов гроб, Уланци

¹²¹ Митревски, 1997, 49; Митревски, 2003, 14, сл.3; Видески, 2005, 95, Т.П – 3,4,5,6; 100, Т.VI-1,2.

Сл.11 Погребување од Димов Гроб – Уланци, со гробни прилози: амфорискос и појас со лабриси.

Хронолошки и типолошки мат сликаната керамика откриена на локалитетите во рамки на Уланци групата има паралели со мат сликаната керамика од локалитетите Кастанас, Тумба Тесалоники, Вардаровца, Вардино и др. каде што е поврзана со доцно бронзенодопскиот хоризонт на веќе истражените населби.¹²² Таму во ЛНПС или Субмикенскиот период, се јавува вистински процут на локалното производство на доцно микенски форми на садови. Отвореноста на Вардарската долина кон Термајскиот залив, како и тесните економски релации со овие заедници, овозможила Уланци групата лесно да стапи во контакт со микенските емориони на Халкидики, а со тоа и со импортите и технологиите на изработка и декорирање на оваа керамика. Така, во свои локални работилници инспирирани од примерот на микенските садови, носителите на Уланци групата ќе формираат една препознатлива материјална култура на доцното бронзено време Балканот.

Мат сликана керамика среќаваме и во регионот на Пелагонија и Мариово, што е потврдено со неколку засега познати фрагменти, кои се поврзуваат со т.н. „западна група на мат сликана керамика“, или позната како Езерска група на керамика. Од друга страна пак на исток, вакви фрагменти од керамика се познати по долината на реката Струма (Кајменска Чука – Благоевград).¹²³ Керамика од овој тип била откриена и во централното,

¹²² Видески 2006, 72.

¹²³ Stefanovic – Bankoff 1998, 270.

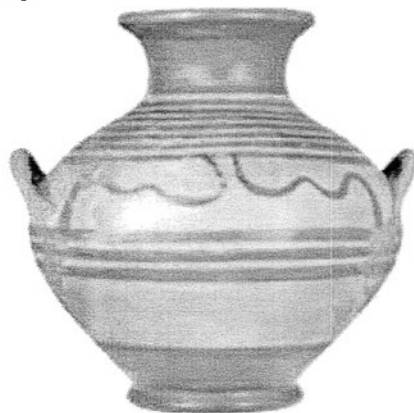
најстаро погребување во неодамна истражуваните тумули на локалитетот Долинац во селото Стрновац близу Куманово, како нејзина најсеверна манифестација.¹²⁴

Северно од микенскиот свет мат сликаната керамика во сите споменати културни групи, меѓу кои е и Повардарската или Уланци група, била под нејзино директно влијание и претставува еден вид на локална манифестација.¹²⁵

Најдиректни релации и конекции на Повардарјето со Егејскиот свет ги наоѓаме во керамиката изработена на грнчарско колце. Таа претставува најрана појава на керамика работена на грнчарско колце воопшто откриена на територијата на Македонија. Најверојатно се работи за импорти од Халкидики, бидејќи вистински микенски импорти не се откриени, со исклучок на еден фрагмент од некрополата Димов Гроб кој ги има сите карактеристики на микенската керамика од Тесалија.¹²⁶ Само за две садчиња можеме да кажеме дека имаат карактеристики на вистинска микенска керамика (Т.П.5,7). Истото може да се претпостави и за познатиот субмикенски скифос од централниот гроб од тумулот во Висои – Беранци (сл.12) и субмикенската амфора од Скопско Кале (сл.13).¹²⁷

Сл.12 Субмикенски скифос - централен гроб,
тумул Висои – Беранци

Сл.13 Субмикенската амфора, Скопска Тврдина

На некрополата Димов Гроб се откриени два примероци на керамика (алабастрони Т.П.4-5) изработени на грнчарско колце, од добро прочистена глина, со кафено печење (за нијанса потемно од мат сликаната керамика). Декорацијата била изведена со темно кафена до црна боја, без сјај, со лоша обработка на површината на садот (не е измазнета) при што бојата лесно се симнува и на повеќе места недостасува. Може да се забележи дека овие

¹²⁴ Mitrevski 2003, 14; Станковски 2008, Т.1-9.

¹²⁵ Митревски 2007, 445.

¹²⁶ Mitrevski 2003a, 48; 70, Т.V-11.

¹²⁷ Mitrevski 2007, Fig.2-c; Kilian 1975,78-79,82,87.

садови, го немаат квалитетот на вистинските микенски импорти. Најверојатно претставуваат импорт од северно егејското крајбрежје, каде скоро целата откриена микенска керамика била локално изработена. Откриените алабастри со заоблено тело и рамни страни на телото, ги претставуваат најчестите варијанти од оваа керамична форма, изработувана на грнчарско колце и присутна на егејското крајбрежје, посебно во микенските емпоии на Халкидичкиот брег.¹²⁸

Оружјето во некрополите од Уланци групата, со исклучок на неколку инцидентни наоди е ретка појава. На целата територија на Македонија откриени се вкупно четири мечеви од крајот на бронзеното време односно преодниот период. Два се пронајдени во гробовите во Сивец (Т.III.3) и Делчево, и припаѓаат на т.н. Наинцинген тип, а другите два откриени во Раштани (Т.III.2) и Прилеп припаѓаат на типот Ербенхајм.¹²⁹ Сепак според некои поединечни елементи овие примероци претставуваат засебни варијанти, многу блиски до такви мечеви откриени во егејскиот басен.¹³⁰ Типолошки овие мечеви од една страна содржат средноевропски, а од друга страна егејски карактеристики,¹³¹ но ниту еден од овие примероци неможе да се поврзе со Уланци групата.

Од копјата пронајден е само еден примерок на некрополата Димов Гроб, со пламенеста форма и две симетрични крилца со иста димензија и ребро кое се протега по целата должина на листот, и еден примерок во Сивец (Т.III.5). Паралели на овој тип на копје, се забележани во регионот на Епир и Кастанас.¹³²

За разлика од копјата, застапеноста на ножевите е побројна, со евидентни егејски влијанија кај два примероци на ножеви со рачки од коска, кои имаат рамен заден дел, со нагласено ребро и триаголен пресек.¹³³ Декорирани се со две врежани линии на горниот раб на сечивото. Коскената рачка била прицврстена со девет бронзени нитни, а декорирана со шест кружни врежани мотиви претставени помеѓу нитните. Другиот нож има помали димензии, рачка декорирана со врежани мотиви на шрафирани триаголници, а врвовите се поврзани така што формираат мотив на двојна секира. Ист ваков примерок е

¹²⁸ Видески, 2006, 74; Videski, 2007, 212, LIV e.

¹²⁹ Митревски, 1997, 56.

¹³⁰ Bouzek, 1985, 119-132.

¹³¹ Поврзаноста со средна европа се прикажува како тесна врска со Романија и трансданубискиот регион, и главно се датираат во XIII – XII век пред н.е. Черних 1978, 237; Panayotov 1980, 183; Popham – Sockeli 1979, Pl.245.

¹³² Видески, 2004, 95.

¹³³ Videski, 2007, 213, Pl.LV.d.

пронајден и на локалитетот Мали Дол, с. Тремник - Неготино,¹³⁴ Феа Петра¹³⁵ и на Тасос.¹³⁶ Овој тип на ножеви припаѓаат на Типот 1а според класификацијата на Сандрас, кои се во употреба низ целиот доцно бронзено време (LN период).¹³⁷

Многу често во машките гробови се среќава сет од бронзено сечило или ноже – брич и камено точило или т.н. машки тоалетни реквизити (сл.14). Овие ножиња не претставуваат воена опрема, но секако се специфична категорија на наоди кој претставуваат израз на војнички сталеж и мода.¹³⁸ Имаат издолжена форма, изработени исклучиво од бронза.¹³⁹

Сл.14 Машки тоалетни реквизити – Димов гроб

Ваквите сетови редовно се среќаваат како гробни прилози во машките гробови во некрополите Димов Гроб, Уланци; Водовратски Пат, Водоврати; Клучка, Хиподром; Мали Дол, Тремник. Самата идеја за тоалетни реквизити (брич и оштрач) во машките гробови, свои корени има уште во раното бронзено време во Егеја, а како и многу други појави, кон крајот на бронзеното време стигнуваат во Македонија и ќе продолжат да се развиваат и во текот на следниот период железното време се до VI век пред н.е. кога се изработуваат од железо.¹⁴⁰ Оваа појава на положување тоалетен сет во гробот на покојникот ќе се одомаќини и во железното време, и ќе се трансформира како локална културна манифестација, приспособена на локалните потреби на железндопските заедници.

Во доцното бронзено време употребата на накит е секако поврзана со локалните култни или религиски дејствија. Како време во кое не се постигнати поголеми уметнички дострели во обработката на накитот на локалните култури, накитот вообичаено имал карактеристики од доминантните културни влијанија.

¹³⁴ Материјалот сеуште не е објавен, и е во фаза на подготовка за МАА21.

¹³⁵ Valla 2007, 370, Fig. 20. Еден таков примерок е откриен на некрополата Феа Петра.

¹³⁶ ΚΟΥΚΟΥΛΗ – ΧΡΙΣΤΑΘΑΚΗ 1992, 581 – 585, тип I.

¹³⁷ Sandaras 1955, 175.

¹³⁸ Митревски 1997, 58, сл.17.

¹³⁹ Bouzek 1969, имаат аналогии со доцномикенските типови на ножиња.

¹⁴⁰ Georgiev 1982, 107; Mitrevski 2006, Fig.3, 98. Во железното време се појавуваат извесни разлики како присуство на пинцета, и разлика во формата на бричот (кој станува лунален).

Откриениот накит на доцно бронзенодопската некропола Димов Гроб кај Уланци, бил изработен од благородни и ретки материјали како што се стаклената паста, килибар, благородна коска, а за прв пат се појавува злато. Сите тие ја претставуваат трговијата помеѓу соседните региони (поточно со северните заедници, но и со заедниците од Егеја), како средство за добивање на овие материјали и ја издвојуваат оваа стопанска гранка како една од најважните во доцното бронзено време.

Најдобра слика за типолошката поделба на накитот ни даваат примероците од некрополата Димов Гроб каде се дели во неколку групи според неговата функција, и тоа: накит за глава и врат, за раце, за облека и накит со култно значење (сл.12).

Генерално накитот за глава и врат присутен кај побогатите женски погребувања. Во накит за глава и врат спаѓаат обетки, наушници и ѓердани. Обетките биле изработени од обична бронзена жица намотана во два, или во три навоја со зашилени краеве, карактеристични за субмикенските погребувања. Ретко има неколку примероци на обетки изработени од златна жица со иста форма како бронзените, намотани во три навоја.

Сл.15 in situ погребување од Димов Гроб

Тие претставуваат еден показател за високиот статус на покојничката.¹⁴¹ Во групата на ѓердани според материјалот од кои биле изработени, може да се издвојат два типа: композитни ѓердани и едноставни ѓердани изработени од еден вид на материјал.¹⁴² Композитните ѓердани биле изработени од благородни материјали, како перли од благородна коска, од килибар, бронзени монистра и монистра од стаклена паста.¹⁴³ Појавата и потеклото на новите материјали за изработка на ѓерданите зборуваат за директни влијанија од егејски свет, изработени според вкусот на локалното население.

Накитот за раце мошне ретко бил употребуван како гробен прилог во некрополата Димов Гроб. Така, белегзии биле откриени само во детски погребувања, застапени со два

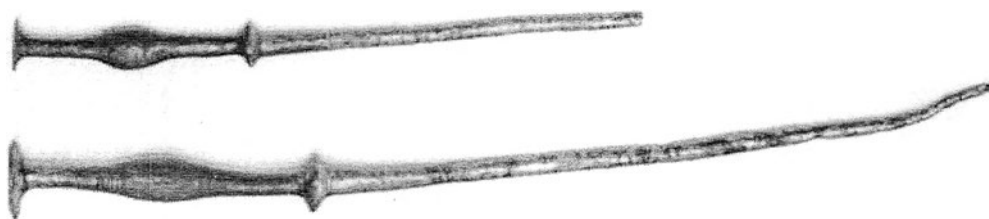
¹⁴¹ Видески 2004, 81.

¹⁴² Видески 2004, 77.

¹⁴³ Videski 2007, 212, Pl.LVa.

типа: композитни и едноставни. Биле изработувани од цилиндрични килибарни монистра, кружни перли од благородна коска, бронзени салталеони, кружни монистра од фајанс и еден примерок од морски полжави.¹⁴⁴ Вакви примероци биле откриени и во доцно бронзендопските некрополи по долината на Халијакмон и во Грција.

Во групата накит за облека влегуваат неколку типа на предмети: пафти, висулци и игли. Генерално во богатите женски погребувања биле откриени висулци, а во едно детско погребување пафти со идентична големина, кружна форма и едно мало кружно испакнување во средината.¹⁴⁵ Меѓу оваа група на предмети се истакнува висулецот од тринаесет морски полжави, поделени во парови и наредени по големина, и издвоени меѓу себе со по пет округли мониста од стаклена паста.¹⁴⁶

Сл. 16 Долги игли – Уланци група од доцно бронзено време

Најдоминантни и најкарактеристични се долгите игли за текстил или коса (сл.16), кои претставуваат една од главните карактеристики на групата. Нивната појава се смета за новина во материјалната култура на доцното бронзено време во Македонија, прифатена и адаптирана за потребите на домашното население. Во брзо време станале „популарни“ и омилен, и поради тоа долго време биле во употреба со свои специфични варијанти. Во текот на железното време излегуваат од употреба, а нивната функција ја превзеле фибулите.¹⁴⁷ Овие игли имаат мало валчесто задебелување под главата со перфорација и мало биконично задебелување на вратот, декорирани со врежани линеарни мотиви на хоризонтални или вертикални паралелни линии. Иглите понекогаш биле откривани и во машки погребувања како дел од тоалетен сет, положувани во висина на градите. Нивната функција била поврзана со прикачување на облеката. Потеклото на овие игли се бара во

¹⁴⁴ Видески 2004, 80.

¹⁴⁵ Видески 2004, 81-83.

¹⁴⁶ Видески 2004, 86-88.

¹⁴⁷ Митревски 1997, 61.

постарите типови на игли од рано хеладско и средно хеладско време, во северна Грција.¹⁴⁸ Еден примерок на игла пронајден на некрополата Димов Гроб, со дисковидна глава и декорација со тордирање, укажува на влијание од север кое се појавува на самиот крај на егзистирање на групата.¹⁴⁹

Иглите со дисковидна глава, конусно извлечено тело и две задебелувања под главата (валчесто биконично под него), се појавуваат во парови, поставени на градите во најбогати женски погребувања на некрополата Димов Гроб.¹⁵⁰ Овој тип на игли имаат изразено големи димензии, декорирани со врежани линеарни мотиви. Поради местото на наоѓање на градите на покојникот, засега исклучиво кај женски погребувања и нивната намена, најверојатно претставуваат статусен симбол на носителот.¹⁵¹ Нивното потекло доаѓа од постарите микенски типови изработувани од коска,¹⁵² и претставуваат честа појава во доцно бронзенодопските некрополи во северо-западна Грција. Се појавуваат за време на суб микенскиот период и припаѓаат на типот A4 според Kilian – Dirlmeier.¹⁵³ Унифицираноста во декоративните елементи, како биконичното и валчестото задебелување, или декорација со врежани хоризонтални и вертикални паралелни линии, ги издвојува како регионална карактеристика на културната група Уланци.

Сл.17 Појас од минијатурни лабриси – Димов Гроб

Накиот со култно значење е претставен преку појасите направени од минијатурни секири (сл.13), кои на некрополата Димов Гроб се појавуваат кај богатите женски погребувања, кој се врзува за посебната категорија на жени, кои имале посебно место и

¹⁴⁸ Видески, 2004, 88-89.

¹⁴⁹ Видески 2004, 88.

¹⁵⁰ Митревски 1997, 60, сл.5; Videski 2007, 213, Pl.LVc.

¹⁵¹ Митревски 1997, 60; Videski 2007, 213.

¹⁵² Видески 2004, 75.

¹⁵³ Kilian – Dirlmeier 1984, 66-68.

улога во заедницата.¹⁵⁴ Минијатурните двојни секири претставуваат специфични, култни предмети, еден од најсветите симболи на Егејското бронзено време.

Двата појаси биле направени од повеќе лабриси со различна големина, меѓусебно раздвоени со мониста од стаклена паста и кружни мониста од бронза.¹⁵⁵ Местото на пронаоѓање на појасите е во пределот на карлицата на покојничките. Поради формата на лабрисот и местото на поставеност на појасите од лабриси се смета дека имале култна намена.¹⁵⁶ Формата на лабрисот се поврзува со религиските верувања од Егејот, што во основа ни ја покажува релацијата на локалните бронзенодопски култури со развиените Егејски култури, на духовно ниво. Доцно микенскиот продор за идеја на двојна секира во Македонија се потврдува и преку наодот од с. Кравари кај Битола, кој за разлика од минијатурните лабриси претставува оружје – двојна секира, од типот Бипенс. Според аналогиите во соседните региони оваа секира се датира во XIII или XII век пред н.е., а претставува локална изработка под сосема извесни доцно микенски влијанија.¹⁵⁷

Уланци групата со своите културни манифестации го претставува доцното бронзено време по долината на реката Вардар, но во исто време го одбележува и неговиот крај. Во својата помлада развојна фаза, најверојатно таа го проширила своето влијание кон запад во Пелагонија, на север кон Пчиња, а на исток по Брегалница се до долината на Струма.¹⁵⁸ Така некои помлади манифестации, како што е типичната мат сликана керамика биле откриени на неколку локации како: керамичкото депо од Варош – Прилеп,¹⁵⁹ тумулот во Стрновац кај Куманово,¹⁶⁰ а неколку фрагменти на мат сликана керамика среќаваме и на локалитетот Виничко Кале во Веница,¹⁶¹ како и во Благоевград и околината.¹⁶² Оваа група сосема мирно се развивала во идеални услови без никакви надворешни опасности во текот на XIII и XII век пред н.е. За тоа најдобар сведок се добро организирани и унифицирани некрополи, каде е евидентно отсуството на вистинско оружје. Кон крајот на XII или на самиот почеток на XI век пред н.е., започнале немирни

¹⁵⁴ Mitrevski 2007-a, Fig.4; Videski 2007, 357.

¹⁵⁵ Овие појаси се најдени во гробовите 54 и 80 на некрополата Димов Гроб, Уланци.

¹⁵⁶ Митревски 1997, 61; Videski 2007, 213, Pl.LVe,f.

¹⁵⁷ Митревски 1997, 61.

¹⁵⁸ Митревски, 2013, 183-187.

¹⁵⁹ Mitrevski, 2003, T.VI-4

¹⁶⁰ Mitrevski, 2003, T.VI-3, Stankovski 2008, T.I-9

¹⁶¹ Предметите не се објавени, а беа изложени во Музејот на Македонија, на годишната изложба Археологија 2011г.

¹⁶² Stefanovic-Bankoff, 1998, 270.

времиња со продори на заедници од северен и централен Балкан по моравско – вардарската долина кон југ. Овие продори биле проследени со перманентни деструкции, кои најдобро се документирани во неколкуте последователно спалени слоеви на долновардарските населби, како што се Кастанас, Вардарофца, Вардино.¹⁶³ Оваа појава е добро поткрепена и со најновите истражувања на неколкуте наоѓалишта во Повардарјето ги потврдуваат овие немирни настани и рушења, кои секако биле причина за крајот на Уланци групата, но и на целиот бронзенодопски развој. Тоа се населбата Манастир – Чашка кај Велес¹⁶⁴ и некрополата Мали Дол – Тремник кај Неготино.¹⁶⁵

На локалитетот Манастир – Чашка во културниот слој со горење бил откриен археолошки материјал карактеристичен за Уланци групата. Посебно се издвојуваат неколку наоди како бронзени секири – келтови, бронзени копја и стрели, кои мошне јасно се извојуваат како оружје на рушителите, карактеристични за северно балканските култури во тоа време.¹⁶⁶ Крајот на оваа група зборуваат и погребните ритуали на некрополата Мали Дол – Тремник, каде заедно на иста некропола било погребано населението со локална доцно бронзенодопска традиција во цисти со згрчени инхумации, но и погребувања во урни со кремации. Така, со овие настани конечно се прекинува локалниот бронзенодопски развој на Повардарската или Уланци групата.

II. 2 Охридско – Преспанска група

Наспроти Повардарската или Уланци групата, во некои поконзервативни региони, каде не допреле влијанијата од развиената микенска култура, продолжил развојот на традиционалните бронзенодопски локални вредности. Недостатокот на влијанија од југ, јасно го истакнува културниот континуитет на заедниците од раното бронзено време. Охридско – преспанскиот регион претставува мошне затворен и конзервативен регион за кој до пред неколку години речиси и немаше некои позначајни наоди од бронзеното време, и беше тешко да се издвои локален развој во текот на доцното бронзено време. Се до скоро овој регион беше разгледуван во сенка на наодите од соседната корчанска област, т.е. југо – источна Албанија, каде во текот на доцното бронзено време се развила

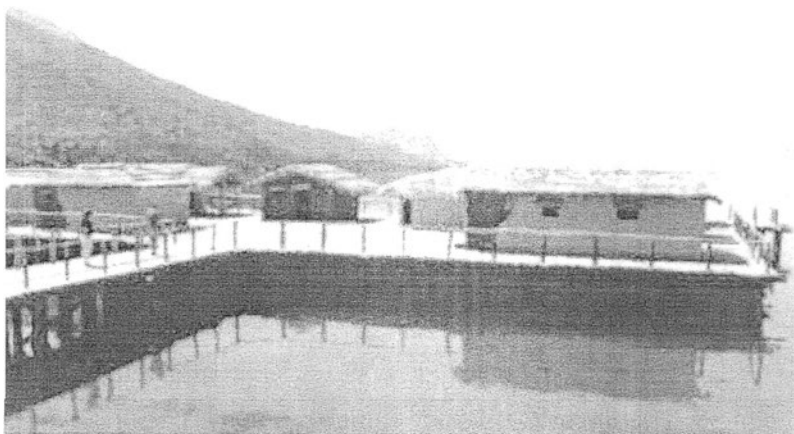
¹⁶³ Митревски, 2013, 187.

¹⁶⁴ Jovcevska, 2008-a.

¹⁶⁵ Археолошки ископувања се извршени од страна на НУ Музеј на Македонија и НУ Музеј Неготино во 2009 и 2011 г. но резултатите од ископувањата сеуште не се објавени.

¹⁶⁶ Jovcevska 2008-a, T.XXV-XXVII, 99-103.

силната т.н. Деволска или Корчанска група.¹⁶⁷ Под влијание на елементите од доцно микенскиот свет, кои по долината на Шкумба и Девол навлегувале до Корчанската област, се развила оваа група.¹⁶⁸ Но тоа не се случило и на исток преку езерата во Охридско – преспанскиот регион, при што за време на доцното бронзено време останал надвор од микенските влијанија. Така, не се забележуваат појавите на Деволската група (Барч, Малич III-d, Пазок, Водхин и др.), како карактеристични големи тумули од Корчанско, ниту мат сликаната доцно бронзендопска керамика, нема микенски импорти, ниту локални копии на микенски форми, како ни оружје или накит од микенски тип.¹⁶⁹ Тоа зборува дека бронзендопските заедници од Охридско – преспанскиот регион не одржувале некои потесни меѓусебни релации со ј – и Албанија, туку продолжиле да се негуваат традиционалните вредности на бронзеното време, без некои позначајни влијанија од надвор.¹⁷⁰ Дури во следниот период на железното време овие два региони ќе остварат меѓусебно поврзување во единствена културна целина.¹⁷¹

Сл.18 Залив на коските – Мичов град, Охрид

На југ од Охридско – преспанскиот регион на територијата на среден Халијакмон (Костурско), во текот на доцното бронзено време достасувале одредени микенски влијанија, кои пак не се движеле посеверно, кон Преспанската област.¹⁷²

¹⁶⁷ Andrea 1976,

¹⁶⁸ Bejko 2002, 9-12

¹⁶⁹ Prendi 1982, 229.

¹⁷⁰ Митревски 2013, 194.

¹⁷¹ Papazovska Sanev 2007, 489 – 492.

Истраженоста на Охридско – преспанскиот регион во доцното бронзено време е на незадоволителното ниво особено околу езерата. Во последните децении сондажни археолошки ископувања биле водени на два локалитети: палафитната населба на Мичов Град – Градиште на Охридското Езеро, и на населбата во Света Недела – Асамати на Преспанското Езеро.¹⁷³ Површински рекогносцирања биле направени на уште неколку локалитети каде биле констатирани наоди и остатоци од палафитни населби како: Заливот на Прчот кај Трпејца, Заливот на Бомбите кај Пештани или просторот наречен „Пенелопа“ долж самиот брег на градот Охрид.¹⁷⁴

Материјалната култура добиена од овие локалитети укажува на унифицираност со карактеристики на локалното бронзено време, евидентни во керамиката посебно во формите кои се традиционални со долг локален развој, кој има аналогии со соседните региони. Со овој степен на истраженост не може со сигурност да се одреди траењето на оваа група. Според карактерот на наоѓалиштата и застапеноста на одредени типови на наоди може да се претпостави дека не го продолжила својот развој во текот на следниот период – железното време.¹⁷⁵ Во прилог на ова се и најновите откритија на Охридската Тврдина и Плаошник. Овде, како железнодопски материјал се појавува нов материјал кој е тесно поврзан со железнодопските манифестации во југо – источна Албанија од една страна, но и со Пелагонија и Повардарјето од друга страна.¹⁷⁶ Очигледно е дека во железното време Охридско – преспанскиот регион станува дел од еден поширок културен круг, кој заедно со наоѓалиштата од југо – источна Албанија (Барч, Кучи Зи, Трен, Каменица и др.),¹⁷⁷ и наоѓалиштата од грчка страна (Бубушти – Платаниа, Аидонохори, Аксиокастро и др.).¹⁷⁸

На оваа територија досега во археолошката наука евидентирани се неколку локалитети во водите на Охридското Езеро како палафитни наоѓалишта, како: Устие на Дрим,¹⁷⁹ Црквени Ливади – Враниште,¹⁸⁰ Плоча – Миков Град во Заливот на Коските,¹⁸¹

¹⁷² Karamitrou - Mentessidi 1989, 268-270.

¹⁷³ Mitrevski 2008, 218-222; Kuzman 2008, 46-52; Kuzman 2009, 26-29.

¹⁷⁴ Kuzman 2009-a, 16-26.

¹⁷⁵ Митревски 2013, 194.

¹⁷⁶ Papazovska Sanev 2007, 489 – 492.

¹⁷⁷ Andrea 1993, 109-123; Bejko 2002, 9-12.

¹⁷⁸ Karamitrou - Mentessidi 1999.

¹⁷⁹ Коцо 1951, 3-6; Гарашанин и др. 1971, 47 – 48; Санев и др. 1976, 77; Венас 1979, 460 – 470 ; Археолошка Карта на Р. Македонија, Том II, 1996, 398.

Заливот на Бомбите – Пештани, На Дол во Заливот на Прчот – с. Трпејца и Воената Плажа близу Манастирскиот комплекс Св. Наум¹⁸².

Материјалната култура од локалитетите во Охридско – преспанскиот регион главно е застапена преку керамиката. Во основа тоа се старите бронзенодопски форми, кои во доцното бронзено време добиваат посебни локални белези. Керамиката откриена на споменатите локалитети се карактеризира со крајно локални манифестации кои генерално претставени преку монохромна керамика. Со исклучок на неколку фрагменти мат сликана керамика откриена во Варош, Прилеп и еден кантарос од локалитетот Миков град – Залив на коските.

Монохромната керамика генерално има порозна фактура, изработена од недоволно прочистена глина, со невооедначено печење, со извесни разлики во прочистување на глината и технологијата на печење во различни региони. Во керамографијата доминантно место завзема групата на чаши со една рачка и кантаровидни садови, кои својата форма ја влечат уште од енеолитот, поточно од локалното бронзено време. Во текот на доцното бронзено време добиваат карактеристична профилација и рачки, најчесто со потенциран испуст на највисокиот дел на рачката во форма на јазичесто или копчесто проширување. Низ сличен развоен пат поминуваат и останатите форми (длабоки лонци, топчести грниња, длабоки чаши, амфоровидни садови, длабоки чинии, бокали и др.). (Т.IV)

Керамичкиот репертоар откриен на локалитетот Миков град – Залив на коските, најзастапен е со чаши (Т.IV.18-23)¹⁸³ датирани во XIII – XI век пред н.е. и кантаровидни

¹⁸⁰ Пашиќ – Лахтов 1958, 233 – 234; Гарашанин и др. 1971, 53 – 54; Археолошка Карта на Р. Македонија, Том II, 1996, 398;

¹⁸¹ Кузман 2008, 44 – 51. Подводни археолошки ископувања се водени во повеќе кампањи, со неколку прекини, започнувајќи од 1997г. при што биле евидентирани остатоци од дрвени колци (вкупно 6000) на длабочина од 3 до 5м. за кои истражувачот смета дека се работи за една дрвена платформа на која биле поставени објекти за живеење.

¹⁸² Последните три локалитети се само евидентирани со Нуркање, а резултатите од тие рекогносцирања беа презентирани на XVI Симпозиум на МАНД одржан во Валандово во 1999г., од страна на П. Кузман. Кузман, 2013.

¹⁸³ Кузман, 2013, Т. XIV и XV; Hochstetter 1984, 73, Abb.17; Tafel 62:12. во слоевите 14b – 12 во Кастанас овој тип на чаши се датираат во периодот помеѓу 1200 – 1050 г.пред н.е.; Aliu 2004, 92, Fig 48; 185, Tab. V.66 grob 46; 186, T.VI.79 grob 60; 197, Tab. XVII.216 grob 182. Чаши од типот Ia се среќаваат во хоризонтот Luaras I во Албанија датиран во периодот помеѓу XIV – XII век пред н.е., и припаѓаат на типот чаши b. Andrea 1985, 273, Т. XII grob 113. Тумул I во Вагџ се среќаваат во хоризонтот Вагџ III кој е датиран во периодот помеѓу XII и ½ на VIII пред н.е.

садови (Т.IV.7-12)¹⁸⁴ застапени со три типа, меѓу кои се издвојуваат кантаросите со печуркасти додатоци на рачките (Т.IV.8) кои се среќаваат на поширок простор во Охридскиот регион и јужна Албанија, како и во некрополата во Barç во хоризонтот III датиран помеѓу XII и ½ на VIII век пред н.е. и некрополата Luaras.¹⁸⁵

Според монохромната керамика можат да се издвојат два хоризонти на живеење и тоа првиот во периодот помеѓу XIII – XI век пред н.е., а вториот помлад хоризонт во периодот на IX – VIII век пред н.е. Ваквата поделба е направена според керамика која излегува од употреба во XI век пред н.е. Истотака, невозможно е една населба да има таков долг континуитет само со еден хоризонт на живеење. Оваа хронолошка определба можеме да ја извлечеме согласно материјалната култура, но неможе да се поврзе со вертикалната стратиграфија на локалитетот. Тоа пак од друга страна укажува на можноста дека се работи за хоризонтална стратиграфија и ширење на населбата. Како и да е, за потврда на овие констатации се потребни дополнителни информации и истражувања кои ќе го потврдат карактерот на населбата како палафитна или пак ќе укажат на некои нови моменти за овој локалитет кој се врзува културно со регионот на Епир и Јужна Албанија.

Мат сликаната керамика во Охридско - Преспанскиот регион е застапена со неколку фрагменти откриени на Варош, Прилеп (три рачки од кантароси и фр. од скифос), рачно изработени од добро прочистена окер глина со квалитетно печење. Керамиката припаѓа на мат сликаната керамика од Уланци групата, што зборува за нејзиниот продор во Пелагонија.¹⁸⁶ Пронајдени се уште неколку фрагменти на мат сликана керамика од доцното бронзено време на локалитетите во Мариово.¹⁸⁷ Еден фрагмент на кантарос од локалитетот Миќов град – Залив на коските, Охрид според бојата и прочистеноста на глината, како и печењето укажува на можен податок дек и тој бил боен со црвена мат боја и припаѓа на оваа група на керамика. Керамика од овој тип на кантарос декориран со мат сликана декорација често се наоѓа на доцно бронзенодопските некрополите како на Димов Гроб Уланци, така и во Јужна Албанија, Епир и воглавно на територија каде се појавува

¹⁸⁴ Кузман, 2013, Т. XVI; Hochstetter 1984, 62, Abb.15. Овој тип типолошки соодветствува со типот 5 од Кастанас, кој се среќава во слој 10 до 5 (датиран помеѓу 1000 – 700 г. пред.н.е.), а во повардарието оваа форма опстојува длабоко во полното железно време, се до VI век пред н.е.

¹⁸⁵ Andrea 1985, 268, Т. VII grob 52; 270, Т. IX grob 72; 276, Т. XV grob 163; 276, Т. XV grob 167; Tab. XLVIII 7,4,8,5; Aliu 2004, 94, Fig.50.

¹⁸⁶ Mitrevski 2003, 50.

¹⁸⁷ Овие фрагменти сеуште не се објавени, а се во фаза на обработка од страна на археологот Александар Митковски од НУ Музеј Прилеп, на кого му изразувам благодарност за увид во материјалот.

т.н. Западно македонска група на керамика, сместени во хоризонтот Varç III кој се датира кон крајот на XIII и се до крајот на XII век пред н.е.¹⁸⁸

Во овој период интересна е за одбележување појавата на доцно микенски или поточно субмикенски форми на керамика, но најчесто како идеи за локална продукција. Како што споменавме тие се среќаваат во Повардарието, и во регионот на Пелагонија, но засега немаме вакви типични форми откриено во Охридско – преспанскиот регион. Оваа керамика може да биде монохромна или декорирана со мат бојење. Интересен е садот (Т.V. 8-10) од керамичкото депо откриено во Варош, Прилеп, кој претставува посебно локално решение адаптирано за потребите на погребување во урни (Т.IV.8). За разлика од вакви садови во Егеја овој е изработен со поголеми димензии, што укажува на локална изработка, но во основа тоа е формата на микенските скифоси познати од LH III C и субмикенскиот период.¹⁸⁹

Во соседните региони паралелно со оваа, се појавува локална продукција на мат сликана керамика особено во регионот на Халијакмон и јужна Албанија, позната како *Западна група на мат сликана керамика*. Најрепрезентативните наоѓалишта кои припаѓаат на оваа група, се населбите Трен во Албанија и Бубушти во Грција. Така, мат сликаната керамика, која го опфаќа регионот околу големите езера, го продолжува својот развој и во железното време.¹⁹⁰ Интересно е да се воспостави една претпоставка дека појавувањето на оваа керамика како во долното Повардарје, така и во југо-источна Албанија е придизвикано од слични влијанија или причини кои ја предизвикале појавата, развитокот и ширењето на локалната продукција. Овие влијанија се однесуваат пред се на технолошките придобивки и стилот на декорирање со мат боја, кои, во југоисточна Албанија пристигнале по јадранскиот брег и тамошните микенски колонии преку долината на реката Девол, додека во средното Повардарје од Солунскиот Залив, преку долното Повардарје и тамошните микенски емпоии до среден Вардар.¹⁹¹

¹⁸⁸ Митревски 1997, 50 сл.12; Andrea 1985, 276, Т. XV. 1, grob 162; Видески 2006, 65, сл. 2, Т.I и Т.II.

¹⁸⁹ Китаноски 1980, 26, сл.6; Митревски 1997, 54, сл.14:7; Podzuweit 1986, Abb.19 – Abb.22.

¹⁹⁰ Mitrevski 2003, 49.

¹⁹¹ Митревски 1997, 51.

II. 3 Скопско - Кумановски регион

Посебен феномен на доцното бронзено време е локалитетот Татиќев Камен – Кокино кај Куманово, познат како астрономска опсерваторија. Археолошките ископувања беа започнати во 2001г. на северната падина на локалитетот, со откриени три хоризонти на живеење поврзани со раното (XX-XVII век пред н.е.), средното (XVII-XIV век пред н.е.), и доцното бронзено време (XIV-XI век пред н.е.). На северната тераса на локалитетот, на целиот истражен простор биле откриени посебни структури во карпа, кои истражувачот ги одредува како ритуални јами со вотивни дарови, при што воопшто не забележува населбински остатоци (Т.V.1-7).¹⁹² Тој дел од локалитетот бил определен како светилиште, мошне слично на светилиштето во Пелинце, но со значајно помлад материјал што главно припаѓа на доцното бронзено време.¹⁹³ Станковски смета дека се работи за локалитет од типот на планинско светилиште, каде биле вршени обреди, поврзани со положување на дарови (фрагментирани и целосни садови, тегови, прешлени алатки и друг подвижен материјал) во природни процепи на стената кои се дооформни во јами (вкупно 100 откриени), одозгора покривани со ситен камен и глина, а оивичени со речен камен.¹⁹⁴ Планински светилишта кај нас не се истражувани воопшто до сега, но затоа на островот Крит во Грција биле регистрирани бројни локалитети од овој карактер.¹⁹⁵

Датацијата на обсерваторијата сеуште не може со сигурност да се датира, но поедини астрономски пресметки зборуваат дека била користена околу 1800 година пред н.е., а според некои 1500 година пред н.е. Но се додека не се открие дирекната поврзаност со еден од присутните културни хоризонти, на локалитетот ќе останат отворени сите можности.¹⁹⁶

Откриениот материјал е претставен главно со кујнска керамика т.е. керамика за секојдневна употреба, со неквалитетна и релативно груба фактура, а многу ретко се среќава керамика со фина фактура. Застапени се различни форми, како длабоки здели, чинии, кантароси, чаши, грниња и биконични амфоровидни садови – урни (Т.V.2-7). Керамичкиот материјал од една страна е типичен за доцното бронзено време во Повардарјето, но од друга старана имаат елементи карактеристични за долината на Јужна

¹⁹² Станковски 2010, 115, сл.2, 3.

¹⁹³ Станковски 2002, 31; Трајковска 2003, 291-294.

¹⁹⁴ Станковски 2010, 116.

¹⁹⁵ Станковски 2010, 116-117.

¹⁹⁶ Митревски 2013, 190.

Морава. Така, овие предмети од Кокино претставуваат еден вид компилација на елементи, како од север така и од југ.¹⁹⁷ Помеѓу археолошкиот материјал се среќаваат и бројни камени мелници, авани, огнишни садови пуранои, кои се поврзуваат со обреди на приготвување на храна.¹⁹⁸

Мошне интересна е појавата на еден двоен калап за лиење на специфични бронзени предмети направен од камен. Од едната страна служел како калап за лиење на секира – келт, а од спротивната страна исто калап за лиење на бронзен приврзок – амулет (Т.V.1).¹⁹⁹ Келтовите во основа не се хронолошки осетливи предмети поради тоа што одредени елементи се јавуваат во еден подолг временски период, но секако во најглема бројност и долга употреба се јавуваат во доцното бронзено време. Најблиски паралели имаат со доцно бронзендопските келтови од североисточна Бугарија на просторот по долината на долен Дунав и реката Осам.²⁰⁰ Повеќе автори појавата на овие предмети ја поврзуваат со нивниот вотивен карактер.

Многу елементи укажуваат дека светилиштето на Кокино во доцното бронзено време, истовремено било користено и како астрономската опсерваторија. Овие споменици е мошне тешко да се утврдат поради специфичноста на градбите и оскудните археолошки остатоци, и секако многу малку е пишувано за нив кај нас.²⁰¹ Вакви мегалити на Балканот и во Грција се среќаваат на крајот на бронзената епоха и тоа во периодот помеѓу XIV – XIII век пред.н.е., што се потврдува и со археолошкиот материјал откриен на локалитетот.²⁰²

¹⁹⁷ Станковски 2003, 232 -237. Фрагментите кои се поврзуваат со урни укажуваат на влијанија од Брњичката културна група, најблиски паралели во Македонија имаат со Хиподром. Од друга страна голем дел од зделите, чашите и бокалите имаат паралели со керамиката од слоевите 16 – 15 во Кастанас кои се датираат во периодот помеѓу (1350 – 1200г. пред н.е.).

¹⁹⁸ Станковски 2010, 121.

¹⁹⁹ Станковски 2002, 35, сл.3,4; Станковски 2003, 236-237, сл.8,9.

²⁰⁰ Черных 1978, 185 – 200; Станковски 2002, 35; Станковски 2003, 237.

²⁰¹ Цевев 2002, 49-68.

²⁰² Датацијата е потврдена и со аналогии на керамичкиот материјал направена од истражувачот Станковски со наоди од добро стратифицираните слоеви во Кастанас 17-13 кои се датираат во периодот помеѓу 1400-1190г. пред н.е.

III ПЕРИОД НА ПРЕМИН ОД БРОНЗЕНО ВО РАНО ЖЕЛЕЗНО ВРЕМЕ ВО Р. МАКЕДОНИЈА (XI –X ВЕК ПРЕД Н.Е.)

III. 1 Економски, социјални и културни прилики на крајот на бронзеното време и преодот во железно време

Во последните две децении бројните археолошки истражувања со својата материјална култура дадоа голем придонес за соодветно претставување на периодот од крајот на XII па се до почетокот на X век пред н.е. како период на транзиција. Во тоа време, бил прекинат развојот на бронзенодопските заедници и заедно со сите новини биле воспоставени новите критериуми на железното време во Македонија.²⁰³ Сите процеси кои се одвивале во овој период имаат големо значење за предисторијата на Балканот, а и за територијата на Македонија, која со своите географски и културни карактеристики, претставува специфичен и значаен регион кој ги поврзува различните културни појави и вредности од сите страни на Балканот.

Како што веќе можевме да заклучиме доцното бронзено време во Македонија претставува една специфична манифестација на појава и ширење на микенските влијанија и културни елементи на север, со мошне изразени локални карактеристики во рамки на добро препознатливата Уланци групата. Нејзиниот развој бил прекинат кон крајот на XII или на самиот почеток на XI век пред н.е., што е посведочено со неколкуте последователни бранови на миграции од север кон југ, кои претставувале главна причина за нејзиниот крај. Сите овие појави биле проследени со вистински деструкции, воочливи со појавата на нови предмети, дотогаш непознати во материјалната култура. Сево ова е евидентно во стратиграфијата на населбата Столот, близу Уланци, како и на локалитетот Манастир кај Чашка, каде животот бил прекинат со пожар и никогаш потоа не бил возобновен. Откриениот материјал на овие локалитети, хронолошки и типолошки одговара на последните погребувања на некрополата Димов Гроб кај Уланци или постариот хоризонт на погребувања на локалитетот Мали Дол кај Тремник.²⁰⁴ Истата ситуација е потврдена и на локалитетот Вардарски Рид, каде населението се сели на

²⁰³ Mitrevski, 1997, 26-70.

²⁰⁴ Mitrevski, 1997, 44.

побезбедната локација на соседниот рид Кофилак.²⁰⁵ Најдобра илустрација за моментот на рушење на еден од најсилните пунктови во Повардарската или Уланци групата ја имаме на локалитетот Манастир во Чашка, во непосредна близина на Велес. Тоа е потврдено со присуството на бронзени секири – келтови, кои се издвојуваат како оружје на рушителите, карактеристично за областите на северен Балкан во XII век пред н.е.²⁰⁶ Рушењето на населбите од доцното бронзено време е најдобро документирано во опожарените слоеви на долновардарските населби како: Вардино, Вардарофца и Кастанас, каде во стратиграфијата биле констатирани четири последователни културни слоеви на опожарувања и обновувања.²⁰⁷

Истовремено со прекилот на животот во населбите, била прекината и употребата на некрополите во рамки на т.н. Уланци групата. Тоа е евидентно во прекилот на дотогашниот ритуал на погребување со инхумација во згрчена положба, што се однесува барем долж долината на реката Вардар. Наспроти тоа се појавил нов ритуал на погребување со кремирање во урни, а носители се токму рушителите на овие населби. Преку овој ритуал на погребување можеме да го следиме нивното движење кое се одвивало по главната комуникација север – југ, долж долината на реката Вардар.

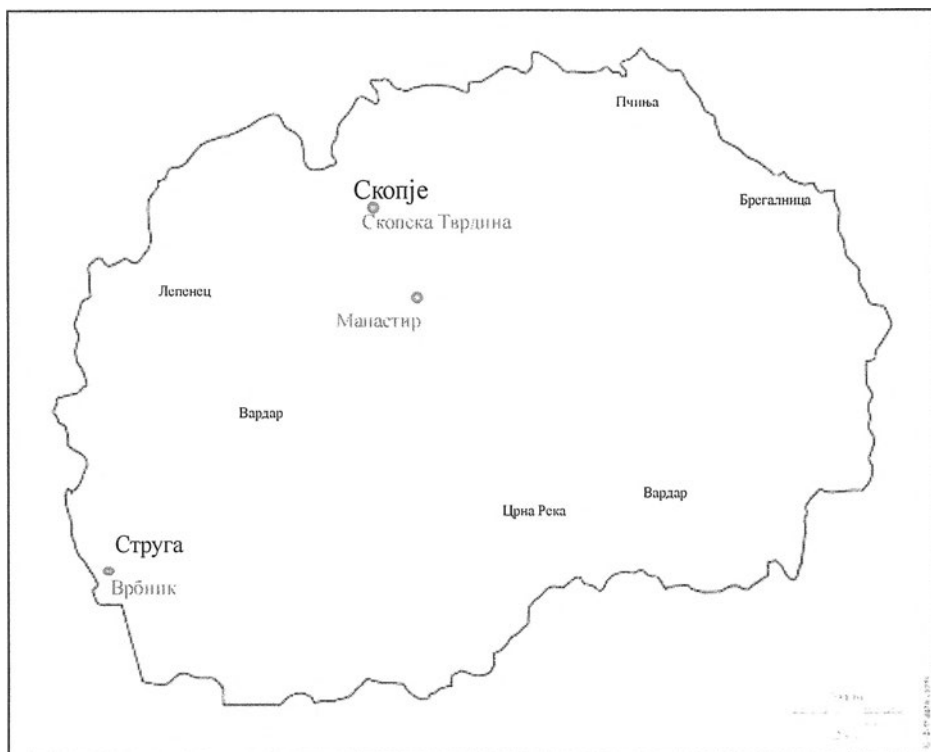
III.3 Населби од преодниот период – период на транзиција

Долго време македонската археологија немаше сознанија за населбинскиот живот во периодот на премин од бронзено во железно време, т.е. периодот на транзиција. Во последните две децении во рамки на повеќе различни карактери на археолошки истражувања имаше поголем акцент на истражувањата во рамки на населбите. Така, со ископувањата на локалитетите Скопска тврдина во Скопје и Манастир кај селото Чашка, во непосредна близина на Велес се добија мошне важни податоци за самиот процес на уништување на населбите од Уланци Групата, но и за карактерот на населбите во преодниот период.

²⁰⁵ Videski 2005, 91-113.

²⁰⁶ Mitrevski 2001, 19-22; Videski 2005, 91-113; Jovcevska 2008.

²⁰⁷ Hansel 1989, 363-367. Hochstetter 1984, 345-350.

Карта 6. Населби преодниот период во Р. Македонија (XI – X век пред.н.е.)

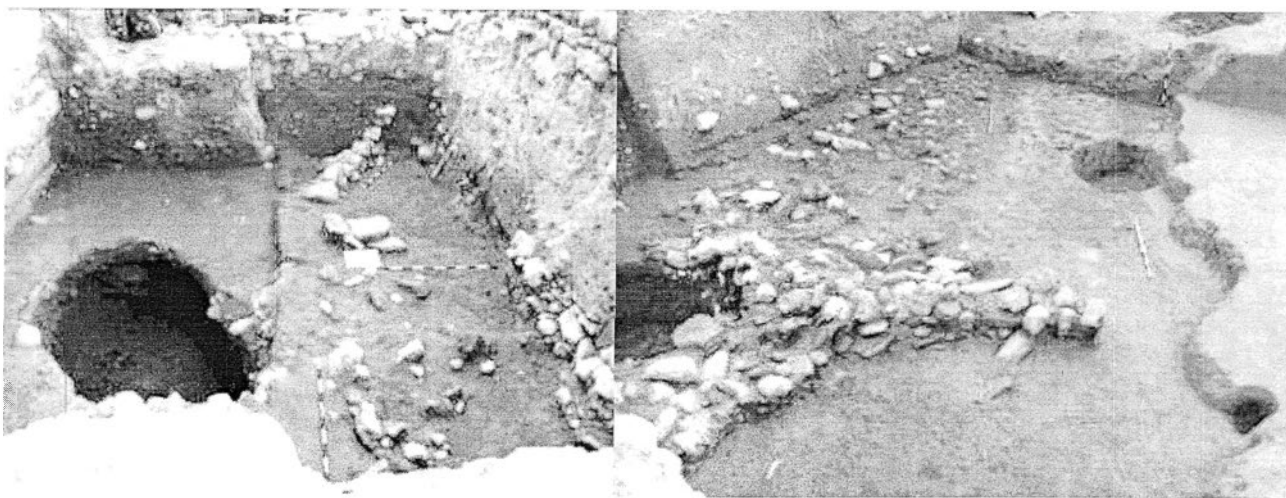
1. Скопска тврдина, Скопје

Скопската тврдина со својата комплексна и сложена стратиграфија претставува еден мошне провокативен археолошки локалитет во северниот дел на територијата на Македонија, поточно во горното течение на реката Вардар (карта 6). Нејзината поставеност на доминантна позиција над реката Вардар претставува погоден простор за населување од праисторијата до денес (сл.19). Така на просторот на Скопската тврдина до

Сл.19 Панорама на Скопската тврдина

1952 година бил користен како касарна, а до земјотресот во 1963 година кога се срушиле сите објекти, зградите од касарните се користеле за различни намени – музеи, завод за заштита на спомениците на културата и сл.²⁰⁸ Во периодот од 1953 па се до 2007 година на овој простор на повеќе наврати биле вршени кратки сондажни ископувања, со кои се добиени парцијални и оскудни податоци за нејзината стратиграфија. Од 2007 година започнаа систематски археолошки истражувања на целиот проетор на тврдината кои траат до денес.²⁰⁹ Врз основа на генералната стратиграфија за Скопската тврдина, проф. д-р Д. Митревски јасно издвојува 10 културни хоризонти, т.е. населби врзани со различни временски периоди (Кале I – Кале X).²¹⁰ Во оваа прилика ќе се осврнам на остатоците од IV тата населба на Скопската Тврдина, кои ја претставуваат последната (најмлада) праисториска населба. Она што може да се констатира според долготрајните систематски истражувања, е дека четвртата населба од преодниот период (односно од крајот на XII до X век пред н.е.) била поставена на повисоките делови на калето, посебно на неговите крајни источни делови, покрај внатрешниот бедем. Поради големата стратиграфска оштетеност на локалитетот, најдобро се сочувани деловите од објектите за живеење кои биле поставени директно врз остатоците од бронзенодопскиот бедем од третата населба или Кале III (сл.21).²¹¹

Сл.20,21 Скопска тврдина -остатоци од куќи (сектор XXI и сектор XIV –врз бронзенодопски бедем)

²⁰⁸ Митревски, 2015, 10.

²⁰⁹ Резултатите од ископувањата од 2007-2011 година за слоевите на праисториските населби се детално и комплексно разработени и објавени од страна на проф. Драги Митревски. Митревски, 2015.

²¹⁰ Митревски, 2015, 22-24.

²¹¹ Митревски, 2015, 145.

За време на археолошките ископувања во изминатите пет години, на различни пунктови беа откриени траги од архитектура поврзана со оваа населба (сл.20). Тоа се делумно сочувани остатоци од архитектура или пак остатоци од нејзината материјална култура во оштетени културни слоеви. Во инвентарот на куќите се среќаваат огништа, огнишни садови, вкопани складишни садови како и ситен инвентар. Во најголем дел овие остатоци поради лимитираноста на просторот за истражување беа спорадично откривани во рамки на оштетувањата од помладите населби. Досега се истражени делови од четири куќи (куќа 1 – 4). Оваа населба како временски, така и културно се совпаѓа со некрополата Клучка кај Хиподром, во близина на Скопје. Генерално објектите од оваа населба се лошо и делумно сочувани во споредба со населбите на Кастанас или Тумба Тесалоники, поради големите оштетувања кои се направени со помладите живеења на овој простор. Но и покрај тоа, податоците кои се добиени со овие систематски ископувања дадоа голем допринос за разоткривање на многу моменти на преодниот период од бронзено во железно време во Скопскиот регион.

2. Манастир, Чашка, Велес

Локалитетот Манастир се наоѓа во непосредна близина на селото Чашка, над кањонот на реката Тополка, на едно овално плато со должина од 50м. и ширина 25м., со површина од 1250 квадратни метри. Локалитетот е поставен на висок и тешко пристапен рид со единствен пристап е од северната страна. Првичните информации за локалитетот се добиени во 2000г. кога на површината на простор 2x2 со диво копање било забележано силно горење како и исфрлена фрагментирана керамика. Според керамичкиот репертоар истражувачот го датира локалитетот во преодниот период од бронзено во железно време.²¹² Истражувањата на локалитетот се одвивале во 2001 и 2002г., а добиените резултати се од истражениот простор кој бил поделен во квадратна мрежа, во квадрати со димензии од 5x5м., нумерирани од I – XXV се објавени од Т. Јовчевска.²¹³ Истражувачот во своите објавени резултати од истражувањата го детерминира локалитетот како некропола од преодниот период од бронзено во железно време. Согласно археолошката стратиграфија и описите на културните слоеви кои ги дава во монографијата може да се

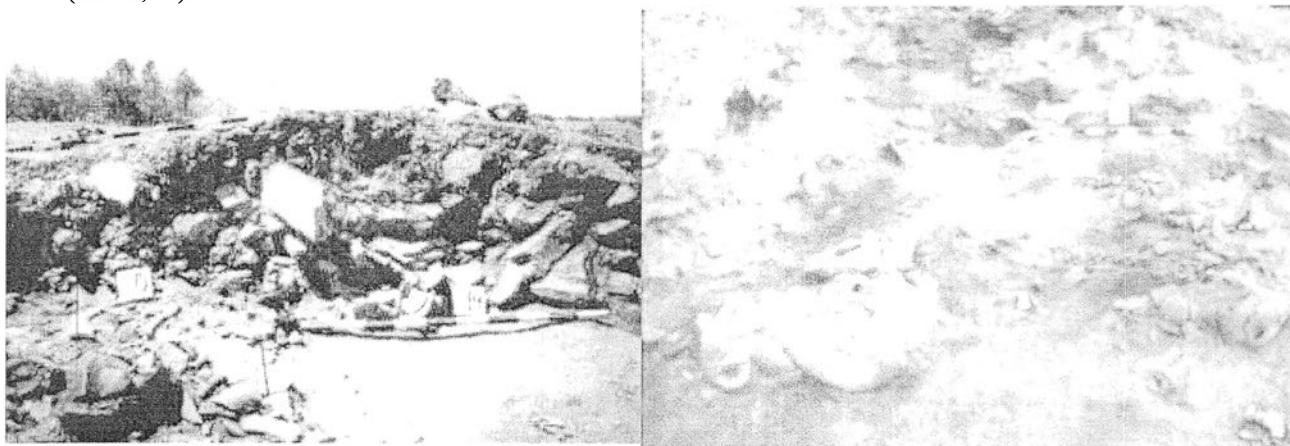
²¹² Јовчевска, 2008, 7.

²¹³ Јовчевска, 2008, 11-15.

констатира дека се работи за населбински слоеви, а притоа и реално постојат делумни податоци кои зборуваат за типот на населбата и начинот на кој биле градени објектите.

На локалитетот биле откриени и фрагменти од керамика датирана во римскиот период, кои припаѓаат подоцнежнo вкопани јами на просторот, а кои ја нарушиле стратиграфијата. Така може да се издвојат два културни хоризонти: првиот т.е. постариот, е поврзан со еднослојно населбинско живеење на просторот, на крајот на доцното бронзено време, кога населбата во целост била уништена и спалена, и вториот или помладиот хоризонт е поврзан со римски вкопувања – јами и погребувања.²¹⁴

Во рушевинските слоеви забележуваме голема концентрација на плитарни тули, но и поголема концентрација на садова керамика и пепел, како и нагорени животински коски (сл.22,23).²¹⁵

Сл. 22, 23 Рушевински слоеви на локалитетот Манастир – Чашка кај Велес

Интересна за одбележување е појавата на остатоци од нагорени човечки коски до кои била откриена една секира – келт, бронзена игла и висулец од камен (камен острач).²¹⁶ Токму овие податоци го навеле истражувачот да констатира дека ова непристапно плато, било користено како некропола, а мртвите биле погребувани со спалување. Меѓутоа, кога убаво ќе се разгледаат горе наведените податоци,²¹⁷ сево ова наликува на една исклучителна и ексклузивна појава, во која може да се забележи една ситуација која е

²¹⁴ Во непосредна близина, т.е. во подножјето на ридот на кој се наоѓа локалитетот Манастир, во месноста наречена Врчвите биле откриени Гробница датирана во III и почетокот на IV век, и неколку гробови на две води. Исто така, во месноста Песоци биле откриени гробови цисти, т.е. некропола датирана во III век.

²¹⁵ Јовчевска, 2008, 14-15.

²¹⁶ Јовчевска, 2008, 15.

²¹⁷ Сите податоци, се превземени од објавениот материјал на авторот Јовчевска, каде детално ја опишува откриената ситуацијата по квадрати.

поврзана со рушителите на доцно бронзенодопската култура. Појавата на човечка индивидуа во рамки на еден рушевински населбински слој зборува за тоа дека покојникот настрадал за време на уништување на населбата, односно кога таа била запалена.²¹⁸ Неговото тело не било погребано со соодветни погребни ритуали, ниту пак било третирано како погребување. Од друга страна пак, ова е мошне индикативен податок со кој се потврдува податокот за рушење на доцно бронзенодопските населби, а доказ за тоа е и присуството на бронзената секира – келт, оружје кое се врзува за северно балканските заедници, носители на големите Егејски преселби. Откриените два врвови од стрели, исто така укажуваат на елементи на опсада на населбата.

Во рамки на рушевинскиот слој во средишниот дел кв. XVII, биле откриени остатоци на скелет од возрасна индивидуа, во згрчена положба, свртен на левата страна, под дебел слој на пепел, врз десната нога бил пронајден еден поголем керамичен сад и една бронзена игла.²¹⁹ Овој податок укажува на фактот кој зборува дека покојникот починал за време на опсадата на градот и останал заробен во пламените кои го уништиле градот. Наодите кои се откриени со него не треба да се третираат како гробни прилози, туку како составен дел од неговата облека. Појавата на згрчување е потврдена и со антрополошките констатации кои укажуваат на фактот дека настраданите во пожари ја завземаат токму таа природна позиција на телото.²²⁰ На просторот на кој било истражувано биле откриени остеолошки остатоци од уште пет покојници.

Оваа стратиграфска слика која е евидентна во сите квадрати каде биле вршени археолошки ископувања, на рушевински слој со обрушени камења, плитарни тули, со дебел слој на пепел и гареж, во кој се наоѓа богат репертоар на керамички материјал, тегови, мелници, огништа, друг ситен инвентар (како кремени ножиња, игли, острачи и сл.), остатоци од животински коски (некои со траги од горење други не) зборуваат за карактерот на културниот слој кој можеме да го определиме како населбински.

²¹⁸ Оваа констатација можеме да ја потврдиме со отсуството на гробни форми. Авторот никаде во публикацијата не опишува поединечни гробови, ниту зборува за гробни форми.

²¹⁹ Јовчевска 2008, 23. На скелетот биле видливи остатоци од горење, поточно нагорување на коските однадвор што е забележано и во антрополошките анализи.

²²⁰ Информацијата е усно потврдена од антропологот д-р Фаница Велјановска.

3. Локалитет „Врбник“, Струга

Локалитетот се наоѓа во водите на Охридското езеро, во заливот помеѓу Струга и селото Калишта, на длабочина од 3 – 5м и 200м оддалеченост од брегот.²²¹ Најстарите сознанија за локалитетот се добиени во осумдесетите години на минатиот век кога локалното население забележало присуство на дрвени колци во езерото.²²² Првите археолошки истражувања се изведени во 1998г. и со прекини траат до 2003г., од страна на НУ Музеј на Македонија, Народниот Музеј д-р Незлобински од Струга и Сојузот на нуркачки друштва на Р. Македонија.²²³ Со досегашните истражувања биле евидентирани 500 колци (со пресек со различни димензии од 20 до 30см), но сепак не е ни познат габаритот на населбата, ниту пак можат да се извлечат повеќе констатации за организацијата на населбата, типот на куќите и нивниот изглед (сл.24).

Движниот материјал се состои претежно од керамика, керамични прешлени, тегови, но и предмети од бронза и железо. Според типологијата на движниот материјал може да се констатираат два хоризонти: првиот е поврзан со материјал од крајот на бронзеното време поточно XII – XI век пред н.е., а вториот хоризонт е поврзан со крајот на железно време VII и првата половина на VI век пред н.е.

Сл.24 Наколно живеалиште Врбник - Струга

III.3.1 Карактеристики на населбите и куќите од преодниот период

На лимитираниот простор за истражување на локалитетот Скопска Тврдина беа откриени остатоци од пет куќи, во рамки на IV населба.²²⁴ Сите тие остатоци од архитектура во рамки на IV населба, иако делумно сочувани сепак даваат податоци за типот на куќи за живеење, кои се вообичаени за населбите од доцното бронзено време и

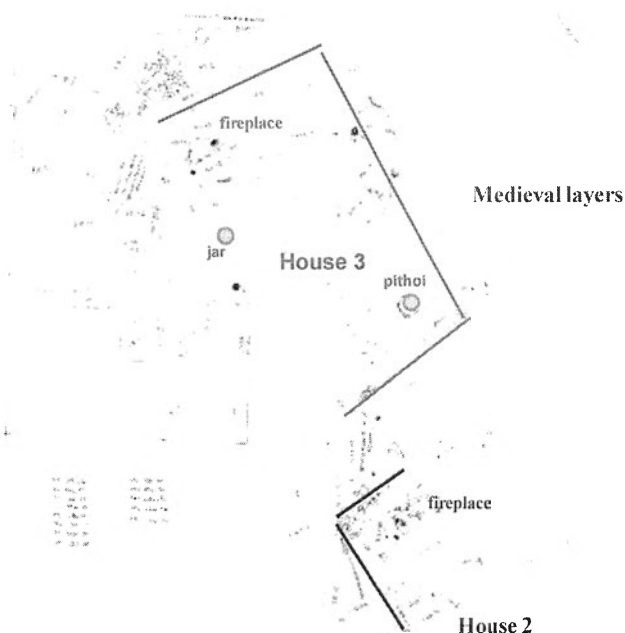
²²¹ Тодороска, 2010, 147; Кузман, 2013, 383-384.

²²² Се ова било поткрепено со неколку фрагменти од керамика кои биле добиени од нуркачкиот клуб Нуркач од Струга.

²²³ Тодороска, 2010, 149. Резултатите од овие ископувања не се во целост објавени.

²²⁴ Митревски, 2015, 145-152.

преодниот период во соседните реони. Куќите претставуваат градби со правоаголна или елипсовидна форма, со димензии од околу 10 x 6м. Овој тип на градби се добро документирани и стратиграфски определени во повеќе слојните населби по долниот тек на реката Вардар, како Тумба – Кастанас, Тумба – Тесалоники, Тумба – Асирос и Куко Сикиас, Ситониа – Халкидики.²²⁵

План 1 - Основа на куќа 2 и 3 - Скопска тврдина

На просторот пред влезот за портата на бедемот од XI век, беа откриени остатоци од куќа 2 и 3/К – IV (План 1). Овој простор е мошне интересен поради конфигурацијата на теренот, каде пред самиот влез, вештачки била формирана поголема депресија и истата условена од конфигурацијата на теренот. Југоисточно од оваа депресија, која постоела уште од претходните периоди (констатирана уште во времето на енеолитот), во бронзеното време – односно третата наслеба (Кале III) бил поставен бедем, направен од плитарни тули добро сочуван и фундиран на здравицата од жолта глинеста земја.²²⁶ Ваквата состојба на теренот била погодна за жителите од IV населба, кои своите објекти ги поставиле, т.е. ги вкопале во остатоците од овој бедем. Западно од бедемот здравицата е мошне плитка и благодарение на не атрактивноста на просторот во помладите периоди

²²⁵ Hansel, 1989, 363-367.

²²⁶ Митревски, 2015, 137-140, сл.175-178.

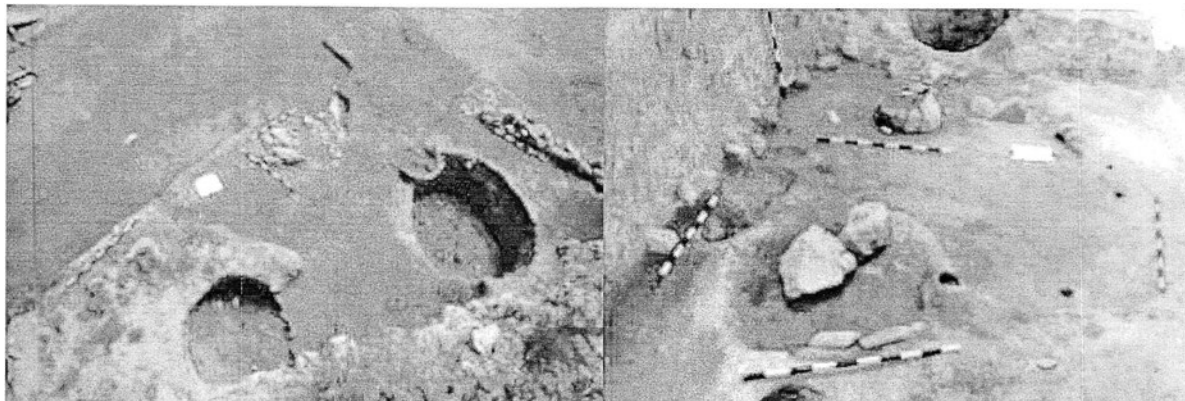
од средниот век и османлискиот период за поголеми градежни активности, релативно добро се сочувале остатоците од праисториските слоеви на овој простор.

Поставеноста на куќа 2 и 3/Кале IV во рамки на населбата е сз – ји (План 1). Согласно слабата истраженост и сочуваност на објектите за живеење не можеме да извлечеме повеќе заклучоци за карактерот на населбата. Она што е евидентно е дека населбата е поставена на најдоминантната позиција во скопската котлина. Според инвентарот кој е оскуден, во куќите во деловите каде е истражувано, главно се среќава кујнска и огнишна керамика, меѓу која доминираат грниња и пуранои. Поголем дел од керамиката се атипични фрагменти со груба фактура, најчесто од грниња, потоа рачки од поголеми складишни садови со триаголен и елипсовиден пресек, а поретко се среќаваат чинии со вовлечен обод и поголеми складишни садови. Ваквиот состав керамика во рамки на содржината на инвентарот зборува за карактерот на куќите. Можеме да констатираме дека се работи за делови од куќата со огништа и отворени тремови (План 1), ситуација која е карактеристична за населбите од преодниот период. Така според откриените остатоци од архитектурата, истражените куќи укажуваат на податокот дека архитектурата на Скопската тврдина соодветствува со добро истражените и стратиграфски определени слоеви 12 и 11 од локалитетот Кастанас, кои имаат хронолошки рамки помеѓу 1150 – 1000 година пред н.е.

Навистина е тешко да зборуваме за архитектурата на куќите во рамки на IV населба на Скопската тврдина, поточно за нивната организација во рамки на населбата. Она што би можеле да го констатираме согласно скромните археолошки ископувања е дека се работи за надземна архитектура изведена со градежен материјал на камен, плитарни тули и дрвени греди, со земјни подови, кров од органски материјал, најверојатно од трска или слама,²²⁷ со скромен куќен инвентар претежно застапен со бројна фрагментирана кујнска керамика, рачно изработена, со груба фактура и најчесто без декорација. Архитектурата од четвртата населба – Кале IV од Скопската тврдина е надземна изработена од природни елементи. Така, според содржината на рушевинскиот слој можеме да заклучиме дека сидовите на куќите 2 и 3/ Кале IV биле направени во техника на сувосид (од кршен камен) во долната зона т.е. темелната зона, а горните партии биле направени од плитарни тули, а

²²⁷ Митревски, 2015, 61-62.

преградните сидови пак биле направени од плет налепен од дрвени колци облепени со кал (лепеж) (Сл.25).

Сл.25, 26 Остатоци од архитектура на кука 2 и кука 3 - Скопска тврдина

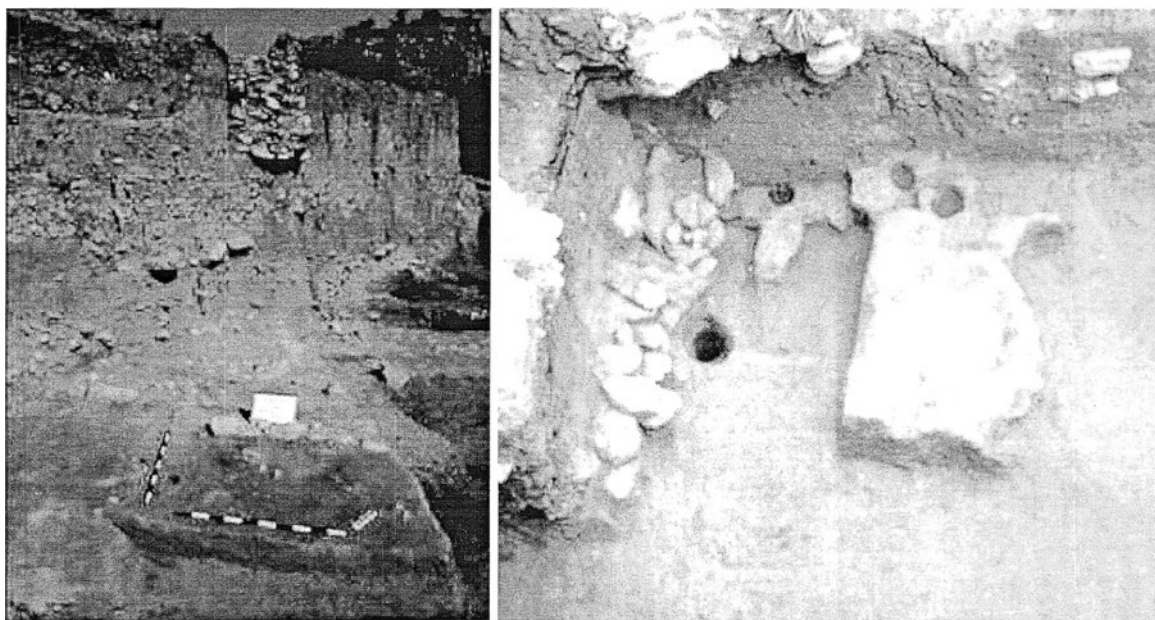
Исклучок е кука 4/ Кале IV каде сидовите целосно биле направени од плитарни тули со дрвена скелетна конструкција со дебели дрвени столбови кои го носеле кровот. Кровната конструкција во сите случаи била направена од дрвени греди покриена со органски материјали (слама или трска) според остатоците од тенок слој на пепел откриен врз подното ниво, кое пак било направено од набиена земја и премачкано со глина. На подот се откриваат јами за дрвени колци кои имале функција на носечки столбови за кровната конструкција.²²⁸ Кука 2/ Кале IV е поставена во правец си-јз недоистражена во целост, и во нејзиниот јужен дел, поточно јужно од влезот се открија остатоци од набиена глина помешана со ситен кршен камен, како дел од трем пред влезот (План 1). На западната страна не се открија остатоци од сидни платна, ниту пак темел.²²⁹ Она што можеме да констатираме е дека овој простор бил оштетен со вкопување на средновековни јами, но секако постои една можност која укажува на тоа дека куќата била отворена кон запад. Вакви појави често се среќаваат на локалитетот Кастанас во 12 слој.

Како куќен инвентар се издвојуваат – огништа (сл.26-28), печки, складишни простори - амбари. Од куќниот инвентар во куќите од IV населба на Скопската тврдина можеме да ги издвоиме огништата и една печка.

²²⁸ Митревски, 2015, 146-149.

²²⁹ Митревски, 2015, 147.

Во рушевинскиот слој на куќа 1/К–IV беа откриени остатоци од печка, со кружна форма и основа направена од порозен камен (сл.28). Пред неа биле откриени остатоци од јами за помали дрвени колци кои ја држеле кровната конструкција на тремот. Во внатрешноста на печката беа откриени остатоци од школки, што укажува на веројатноста дека била служела за печење на керамика. Во рушевините на сидовите на печката, како и во самите нејзини сидови беа откриени остатоци од фрагментирана трпезна керамика декорирана со шнур, со канелури, и со врежување, главно кујнска и трпезна керамика.²³⁰

Сл. 27, 28 Огништа од населбата Кале IV (куќа 2 и сектор XXI) - Скопска тврдина

Во северо – западниот дел на куќа 2/К-IV беше откриено огниште со елипсоидна форма, направено од набиена глина, поставена врз субструкција од ситен дробен камен (сл.26).²³¹ Јужно од огништето во куќа 2 беше откриен еден складишен сад вкопан во подното ниво на куќата, кој секако припаѓа на инвентарот на куќата. Неговата функција и поставеност покрај огништето е за складирање на зрнеста храна во непосредна близина на огништето каде се приготвувала истата.

Исто такво огниште од истиот тип (но многу подобро сочувано) како од куќа 2, беше откриено во куќа 3/ К-IV со елипсоидна форма, направено од набиена запечена глина со субструкција од кршена кујнска керамика – фрагменти од пуранои и грниња,

²³⁰ Митревски, 2015, 146.

²³¹ Митревски, 2015, 148.

поставени во два реда за подобра изолација, а врз нив неколку пати било премачкувано со глина (сл.27). На северната страна огништето било оградено со камења, а на источната делумно уништено со изградба на средновековен објект. Во содржината на огништете покрај фрагментирана кујнска керамика, беа откриени и две коскени алатки, чија што функција не е потполно јасна.²³² Интересна е појавата на печката – фурна во централниот дел од помладата фаза на кука 4/ Кале IV, со правоаголна до елипсовидна форма поставена на земјена платформа. Горниот дел од печката имал калотеста форма.²³³

Ваков тип на огништа во Кастанас се среќаваат во слоевите 12 и 11, датирани во XI век пред н.е. Таму во слојот 12 огништето се наоѓа во отворен трем пред куќата.²³⁴ Ваквата можност не е сто посто исклучена и во оваа ситуација, но оштетувањето на просторот е толку големо, што е тешко да се извлечат вакви заклучоци и констатации.

Во непосредна близина на кука 5/ Кале IV, во истиот културен слој беше откриен и еден пистос вертикално вкопан со остеоолошки остатоци во него (фрагментиран череп) и остатоци од фрагментиран сад (гроб 7, сл.29). Питосот како и биконичната амфора, стилски и типолошки одговараат на исти такви примероци откриени на некрополата Клучка, Хиподром кај Скопје, датирани во периодот на XI-X век пред н.е.²³⁵

Појавата на вакво погребување во рамки на сл.29 Погребување во рамки на населбата Кале IV IV населба на Скопската тврдина укажува на тоа дека се работи за посебен третман на остатоците од покојникот кои биле чувани во населбата. Оваа појава се поврзува со култот на мртвите и ќе продолжи да живее во населбите поврзани со железнодопските заедници по долината на реката Вардар низ железното време.²³⁶

Населбата на локалитетот Манастир, с. Чашка, страдала во силно опожарување, согласно слојот на горење со пепел. Она што можеме да констатираме од податоците

²³² Митревски, 2015, 149.

²³³ Митревски, 2015, 149.

²³⁴ Hansel, 1989, Tafel 32.

²³⁵ Митревски, 1995, 47.

²³⁶ Папазовска, 2005а, 394-395. Оваа појава е евидентирана во населбинските слови од полното железно време на локалитетот Вардарски Рид.

добие ни со ископувањата е дека од движниот материјал откриени биле бројни пуранои кои служеле. За приготвување на храната, со бројни мелници за мелење на жито како и бројна кујнска и складишна керамика, како: чаши, грниња, здели, чинии, бокали, големи садови за течност.²³⁷ Со зоолошките анализи било констатирано дека најмногу било користено: говедото, а потоа и коњот, свињат, козата и срната, што укажува на развиено сточарство.²³⁸ Она за што не можеме да извлечеме како заклучок е за организацијата на населбата, или пак за изгледот на куќите, ниту пак за нивната поставеност во рамки на населбата.

Интересна за одбележување е и појавата на остатоци од нагорени човечки коски до кои имаше една секира – келт, бронзена игла и висулец од камен (камен острач) во слојот од пепел.²³⁹ Според сиве овие податоци авторот смета дека токму оваа појава укажува на подотокот дека ова непристапно плато, било користено како некропола, а мртвите биле погребувани со спалување. Меѓутоа, кога убаво ќе се разгледаат горе наведените податоци,²⁴⁰ сево ова наликува на една исклучителна и ексклузивна појава, која е поврзана со рушителите на доцно бронзенодопската култура. Појавата на човечка индивидуа во рамки на еден рушевински населбински слој зборува за тоа дека покојникот настрадал за време на уништување на населбата.²⁴¹ Неговото тело не било погребано со соодветни погребни ритуали, ниту пак било третирано како погребување. Од друга страна пак, ова е мошне индикативен податок со кој се потврдува податокот за рушење на доцно бронзенодопските населби, а доказ за тоа е и присуството на бронзената секира – келт, оружје кое се врзува за северно балканските заедници, носители на големите Егејски преселби. Во слојот од пепел во истиот квадрат биле пронајдени и два врва од стрели кои укажуваат на елементи на опсада на населбата. Рушевинскиот слој на локалитетот Манастир, с. Чашка, кој се протега плитко под рецентниот слој е составен од густо расфрлани поситни и крупни речни и кршени камења, помешани со плитарни тули (сл.22).²⁴² Поради начинот на истражување не можеме да констатираме куќи, ниту пак за

²³⁷ Јовчевска, 2008, 31.

²³⁸ Јовчевска, 2008, 32.

²³⁹ Јовчевска, 2008, 15.

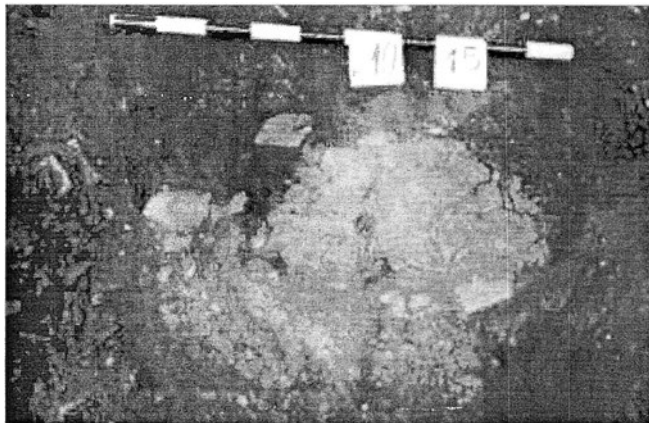
²⁴⁰ Сите податоци, се превземени од објавениот материјал на авторот Јовчевска, каде детално ја опишува откриената ситуацијата по квадрати.

²⁴¹ Оваа констатација можеме да ја потврдиме со отсуството на гробни форми. Авторот никаде во публикацијата не опишува поединечни гробови, ниту зборува за гробни форми.

²⁴² Јовчевска, 2008, 14-15.

тоа колкав е нивниот габарит и димензи. Она што можеме да го заклучиме од изложените податоци од истражувањата е дека сидовите на објектите во долните партии биле направени со неколку реда камења, а горните партии од плитарни тули. Кровната конструкција била направена од греди и трска, што се согледува од слојот со пепел и гареж.

Од куќниот инвентар на населбата Манастир кај Чашка регистрирани се остатоци од огништа, како и броен керамички репертоар на кујнска и складишна керамика, тегови, прешлени, како и групирани еден поголем трапезоиден тег и три мелници. Огништа, биле направени од глина премачкана врз супструкција од дробена керамика и ситни камчиња.²⁴³

Сл.30 Остатоци од огниште – Манастир, Чашка

III.3 Некрополи од предниот период

Со досегашните истражувања се констатирани неколку некрополи кои јасно го претставуваат токму крајот на бронзеното време и преодот во железно време, познат како период на транзиција. Најубав пример за крајот на Уланци групата, како и новините кои се јавуваат во периодот на транзиција ни дава некрополата Мали Дол во Тремник, кај Неготино, каде се истражени 47 гробови цисти со инхумирани покојници и 11 погребувања во урни.²⁴⁴ Што се однесува до погребувањата со кремации во урни една од подобро истражените некрополи е Клучка, Хиподром кај Скопје. За подетално определување на културните манифестациите од овој период допринесуваат и некрополите како што се во: Ограда – Орешани кај Скопје, тумулот од Стрновац кај Старо Нагоричане, Крива Бежанија – Штип, тумба Кравари и тумба Мецитлија кај Битола, или пак само некои поединечни погребувања во рамки на веќе познатите некрополи од железното

²⁴³ Јовчевска 2008, 18. Во рамки на рушевинскиот слој на неколку локации биле пронајдени остатоци од човечки коски и таа појава најверојатно предизвикала сомневање кај авторот дека се работи за некропола.

²⁴⁴ Ископувањата се вршени од страна на НУ Археолошкиот музеј на Македонија, а резултатите се во печат како прелиминарен извештај за новиот број на Macedonia Acta Archaeologica XXI, од раководителот м-р Александра Папазовска.

време.²⁴⁵ Најдобро истражена некропола која ни дава мошне автентични и добро стратифицирани податоци, по долината на реката Вардар е Palio Genikokastro кај Кукуш со истражени 370 погребувања.²⁴⁶

Карта 7. Некрополи од преодниот период на транзиција (XI – X век пред.н.е.)

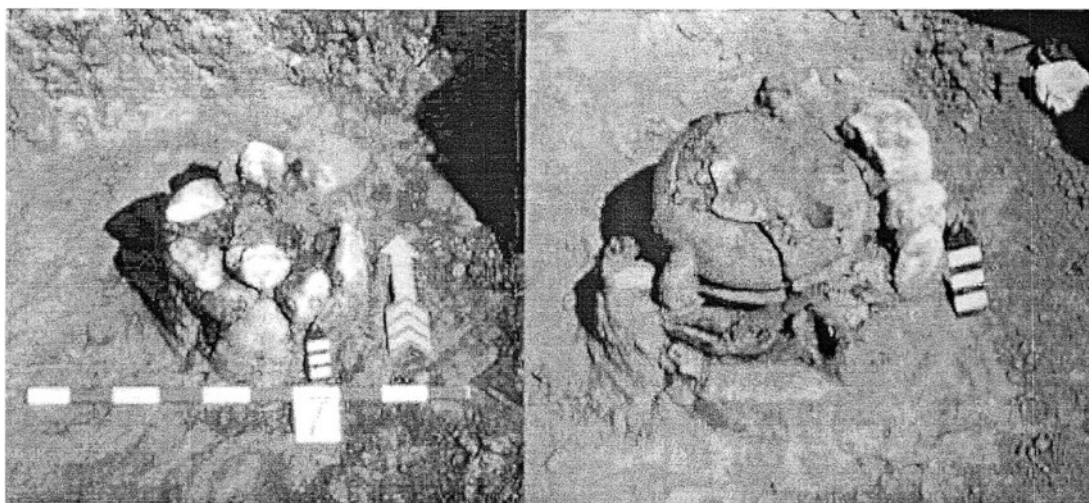
4. Клучка, Хиподром – Скопје

Локалитетот Клучка се наоѓа на 5км југоисточно од центарот на Скопје, на самиот автопат пред клучката за Велес и Куманово, на една блага падина. Оваа некропола била откриена со изградба на автопатот во 1989г., кога претрпела големи оштетувања во должина од околу 200м, направени со механизацијата за трасирање во правец север – југ.²⁴⁷

²⁴⁵ Митревски, 1997, 296, 301.

²⁴⁶ Митревски 2013, 193; Savoroulu 1991, 219-231.

²⁴⁷ Митревски, 1997, 317 – 318. Археолошки ископувања на локалитетот Клучка - Хиподром, биле изведени од страна на Музејот на Македонија во 1989 и 1990г.

сл.31 Некропола со урни – Клучка, Хиподром кај Скопје

Се работи некропола од типот на рамни некрополи со спалени покојници т.н. полиња со урни. Врз основа на густината на археолошките наоди истражувачот смета дека некрополата се протегала јужно од каналите, т.е. точно каде било најголемото оштетување со трасата за автопатот.²⁴⁸ Истражувањата биле вршени на тесен и ограничен простор, на кој биле откриени 11 гробови. Гробната форма кај сите откриени погребувања била урна (амфоровиден керамички сад) покриена со капак (длабока здела), каде долната половина на садот била вкопана во плитка јама во земја (т.е. во глиневата здравица до рамото на садот). Најчесто горниот дел од урната бил заштитен со толоидна конструкција од редени речни камења. Кај неколку гробови воопшто не се среќаваат конструкции од камења, затоа што биле оштетени со подоцнежните погребувања. Гробовите биле организирани во редови во правец североисток – југозапад или во конструкции кружно оградени со венец од крупни камења – белутрак и покриени со речни аморфни камења.²⁴⁹

Интересна е појавата на камена конструкција со кружна форма со пречник од 12м ограден со прстен од поголеми камења – белутрак, кој потсетува на тумулите од железното време, но без насип. Во внатрешноста биле насипани еден ред поситни речни камења помеѓу кои биле откриени фрагменти од керамички садови (најверојатно ритуално кршени), ситни животински коски и школки. Истражувачот смета дека овие конструкции

²⁴⁸ Митревски, 1995, 71.

²⁴⁹ Митревски, 1995, 61-73.

најверојатно покривале одредена група на гробови, што укажува на одредено фамилијарно групирање.²⁵⁰

Спалувањето било вршено на посебни спалишта на некрополата. На некрополата Клучка било откриено едно спалиште со неправилна кружна форма во пречник од 2-3м со слој од пепел, гареж и ситни парчиња на јагленисано дрво со дебелина од 25-30см.

Датирањето на некрополата е во периодот од крајот на XII – XI век пред н.е. Иако биле откриени само 11 гробови од оваа некропола, најверојатно се работи за поголема некропола, која што сведочи за извесно задржување на новодојденците во Скопско.

5. Ограда – Орешани, Скопје

На јужниот дел на Скопската Котлина е поставено селото Орешани на околу 20км јужно од Скопје и околу 3км северно од населбата Зелениково. Природните комуникации на селото се поврзани со долините на реките Вардар и Пчиња, што овозможиле силен развој на заедниците низ целата праисторија. Некрополата Орешани за прв пат била откриена во 1973г. во овоштарникот „Ограда“ на г-дин Ангеле Грнчаровски, кога биле откриени неколку предмети од типот македонски бронзи, обработени подоцна од Р. Пашиќ и К. Killian. Првите ископувања на некрополата Ограда во Орешани се започнати во 1993г.²⁵¹ Некрополата била поставена на простор ограден со селските куќи, како и насади со долгогодишни култури кои интензивно се обработуваат, поради што гробовите во голема мерка биле уништени.

Биле поставени 6 сонди. Во сонда I откриена е една камена конструкција која наликува на насип од тумул во која има едно скелетно погребување (кое датира во полното железно време), во сонда IV беше откриено еден гроб урна, а во сонда VI камена конструкција која наликува на тумул и во неа три погребувања.²⁵²

6. Долинац, с.Стрновац – Старо Нагоричане

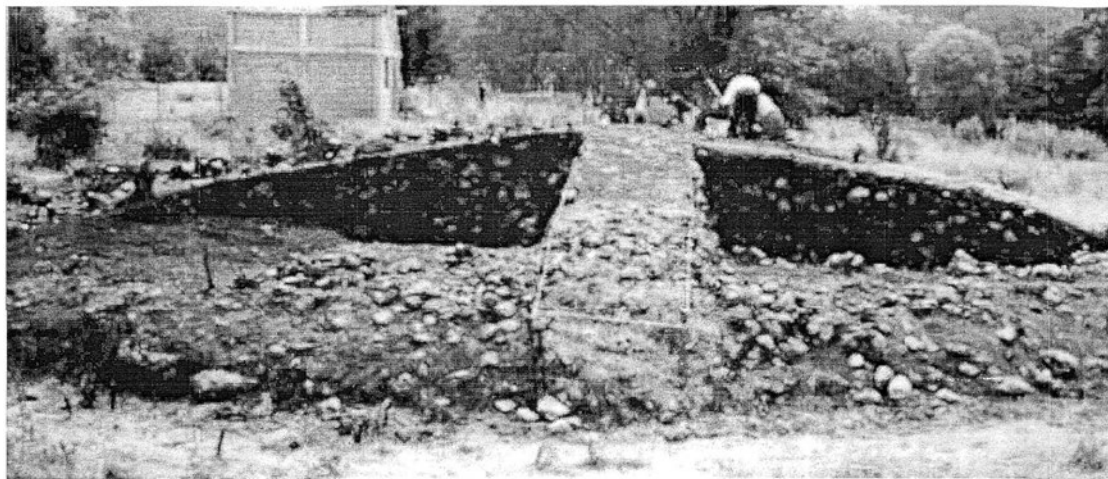
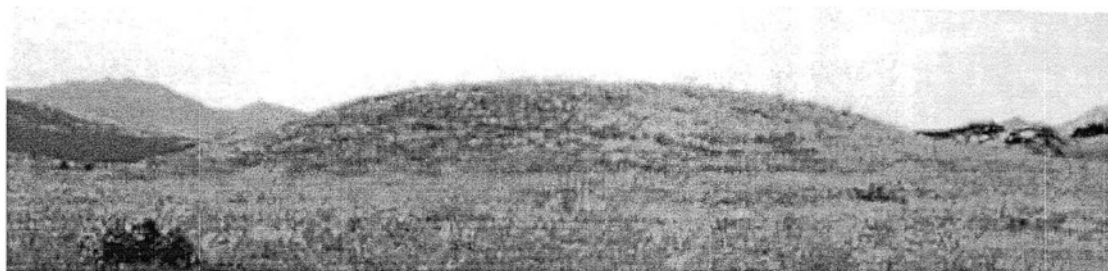
Во рамките на меѓународниот проект Пирајхме во 2000г. беше откриен локалитетот Долинац во атарот на селото Стрновац, општина Старо Нагоричане, каде биле забележани

²⁵⁰ Митревски, 1995, 64.

²⁵¹ Ископувањата ги вршеше Музеј на град Скопје, а резултатите се само делумно објавени од Ристов К. и презентирани во неговиот магистерски труд: „Праисториските некрополи во Варвара и Орешани – слика на протоисторијата во Скопско“

²⁵² Ристов, 1997, 153-174.

два тумули (I и II).²⁵³ Тумулот I бил добро сочуван, поставен во Стрновскиот дол на околу 400м источно од реката Пчиња, со пречник од 20м и висина од 1,71 м, со венец од крупен природно кршен камен и подсид од поситен камен како ограден венец (сл. 32).²⁵⁴ Пред градењето на тумулот била извршена нивелација на теренот, а потоа бил формиран оградниот венец кој има два реда големи кршени камења и поситен камен помеѓу нив (со ширина од околу 0,20 – 0,30 м). Во централниот дел на тумулот на зарамнета површина била формирана помала хумка со поголеми кршени камења каде е формирана гробна јама околу која има нареден поситен камен со погребување во згрчена инхумација, ориентиран сз-ји. Уште еден гроб бил откриен во насипот на самиот тумул, без јасно дефинирана гробна форма, исто згрчена инхумација со ориентација сз-ји.²⁵⁵ Согласно движниот археолошки материјал некрополата се датира на самиот крај на XII – XI век пред н.е.

Сл.32 Тумул I, Стрновац

²⁵³ Истражувања беа вршени од страна на НУ Музеј на Куманово во 2001 година.

²⁵⁴ Станковски, 2008, 135.

²⁵⁵ Станковски, 2008, 135-140.

7. „Југозападна некропола“ – Стоби, Градско

Доцно бронзенодопската некропола на локалитетот Стоби е констатирана со големите археолошки ископувања во 1992г. од страна на Републичкиот завод за заштита на спомениците на културата и Музејот на Македонија, кога на просторот западно од градските бедеми на Стоби, во рамки на т.н. „Југозападна некропола“ биле изведени заштитни ископувањата.²⁵⁶ На просторот југозападно од градските бедеми, т.е. на крајните јужни делови на Западната римска некропола, на блага пространа падина на најниската тераса на левиот брег на Црна Река се протегала доцно бронзенодопската некрополата.²⁵⁷

Се работи за некропола со спалени покојници во урни, полгани во јами кои биле вкопани во здрвицата на теренот. Најголемиот дел од некрополата била уништена со подоцнежна нејзина реупотреба во античкиот период, но за жал немаме податоци за нејзиниот обем. Овие гробови се траги од најстарото битисување на просторот. Поради лошата сочуваност од подоцнежни упади нема досега ниту една целосно сочувана гробна целина. Сочувани се фрагменти од урни и керамика, според кои може да се датира некрополата во XII – XI пред н.е.²⁵⁸

8. „Мали Дол“, Тремник, Неготино

Археолошки ископувања на некрополата Мали Дол се изведуваа во периодот помеѓу 2009 и 2015 година при што беа истражени вкупно 60 погребувања сместени во два хоризонта на погребување: постариот датиран во преодниот период од доцното бронзено време во железно време XII – XI век пред н.е. и помладиот хоризонт датиран во XI – XII век. Првичните податоци за оваа некропола се добиени од сопственикот на нивата кој при изградба на штала наишол на камени конструкции и пронашол две бронзени игли кои ги пријавил во Музејот на град Неготино.²⁵⁹ Во 2008 година Музејот на град Неготино извел краткотрајни сондажни ископувања покрај шталата, каде биле истражени четири гроба – цисти, од кои две биле видливи на површината на теренот, со материјал кој се датира кон крајот на бронзеното време (XII век пред н.е.): бронзена игла и сребрен накит (дел од гердан) комбиниран со килибарни перли.

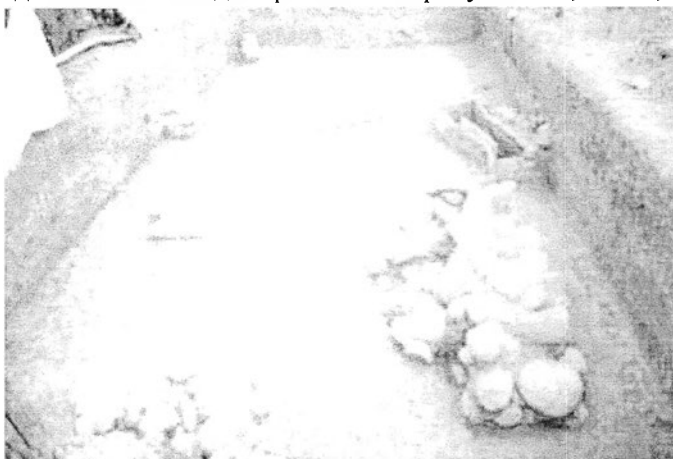
²⁵⁶ Митревски 1997, 313.

²⁵⁷ Митревски, 1997, 313.

²⁵⁸ Материјалот не е публикуван, а документацијата се наоѓа на локалитетот Стоби.

²⁵⁹ Огромна благодарност до г-дин Пео Колев за сестраната поддршка, активната и несебична помош во ископувањата и реализацијата на ископувањата.

Во постариот хоризонт можеме да забележиме две фази во погребувањето, и тоа, инхумации од типот на гробови – цисти вкопани во слој светло кафена глинеста земја (на длабочина од 0,60-1,20м) и помладите погребувања – урни вкопани во слојот на цистите (на длабочина од 0,30-0,80м; сл.33). Се забележуваат големи оштетувања во првиот слој до длабочина од 30см. кој континуирано се ора со земјоделски активности.

Сл.33 Некропола Мали Дол, с. Тремник - Неготино

Некрополата била во употреба во еден поширок временски распон, при што одредени гробови биле реупотребени во средниот век. Со досегашните ископувања истражени се вкупно 51 погребувања, кои припаѓаат на некропола која датира кон крајот на бронзеното и почетокот на раното железно време. Се работи за некропола од типот на рамни некрополи организирана во редови од кои засега се документирани шест реда (план 2). Истражувањата се одвиваат речиси на периферија на некрополата, која не се шири кон запад што е потврдено при изградбата на објекти за живеење, каде не биле пронајдени никакви остатоци од гробни конструкции.²⁶⁰ Некрополата Мали дол се протега кон север и југ, а источната граница се движи до врвот на ридот каде на површината се видливи бројни остатоци од растурени гробови, но засега сеуште јасно неможат да се дефинираат нејзините граници. Околу просторот на кој се вршат ископувањата постојат бројни објекти за живеење, а земјиштето се користи за земјоделски активности, поради што може да се забележи дека некрополата постојано претрпува одредени оштетувања.

Генерално гробните форми од гробовите кои припаѓаат на некрополата од крајот на доцното бронзено време и раното железно време, се претставени со три типа, и тоа: конструкции на цисти направени од поголеми и помали камени плочи или јами вкопани во слој на светло кафена глинеста земја, како и гробови – урни со кремација (сл.33).

²⁶⁰ Усните податоци за појавата на гробни конструкции во реонот добивме од сопствениците на нивите и куќите.

Прилозите во гробовите не биле бројни, но застапени во секое погребување. Кај инхумираните покојници гробните прилози се положувани во гробот, но се среќава и фрагментирана керамика како во гробот така и околу него која најверојатно претставува дел од погребниот ритуал.

9. „Бежанија“, Криви Дол, Штип

Локалитетот Бежанија се наоѓа 2 км. јужно од Криви Дол, на блага и тесна падина, пресечена со две големи вододерини. Во 1989 година биле извршени мали археолошки сондажни ископувања од страна на Народниот Музеј во Штип, кога биле поставени две контролни сонди и бил истражен мал ограничен простор од 50 x 30м.

Врз основа на вертикалната стратиграфија и карактерот на наодите, авторот смета дека се работи за некропола со спалени покојници. Всушност во целост не е откриено ниту едно погребување, а може да се констатира дека погребувањата биле изведени во урни вкопани во јами од прилозите од растурените гробови.²⁶¹ Согласно движниот археолошки материјал датирањето на некрополата е на крајот на XII – XI век пред н.е.

10. „Тумба“, Мецитлија, Битола

Локалитетот Тумба се наоѓа на 12км јужно од Битола, на околу 500м. југо-западно од селото Мецитлија речиси на Македонско – Грчка граница. Во литературата е познат како населба од бронзеното време, до која се најдени и остатоци од некропола со погребувања на кремации во урни. На просторот никогаш не биле изведени археолошки ископувања, но со градежните и земјоделски активности биле прибрани неколку случајни наоди, врз основ на кои може да се претпостави дека се работи за некропола од типот на т.н. полиња со урни, за која нема податоци за обемот и распространетоста. Гробовите се од типот на урни – керамички садови, положени во плитки јами околу кои биле поставени помали садови, како гробни прилози.²⁶² Според археолошкиот материјал некрополата може да се датира кон крајот на XII – XI век пред н.е.

²⁶¹ Митревски, 1997, 297. Материјалот не е објавен и се наоѓа во Музеј и Завид Штип.

²⁶² Митревски, 1997, 301; Mikulic, 1966, 8.

11. „Тумба“, Кравари, Битола

Локалитетот Тумба се наоѓа 800м. источно од центарот на селото Кравари, на периферијата на селото, кое е одалечено 5 км јужно од Битола. Во македонската научна јавност е претставен како праисториска населба со најмлади слоеви од раната бронза. При земјоделските и градежни активности на просторот околу населбата случајно биле откриени наоди, кои укажуваат на остатоци од некропола со погребувања на кремации во урни.²⁶³ Некрополата е од типот на т.н. полиња со урни, вкопани во плитки јами со остатоци од горење, околу кои биле поставени помали садови како гробни прилози.²⁶⁴ Датирањето на некрополата е во периодот помеѓу XII и XI век пред н.е.

III.3 Ритуал на погребување и гробни форми во преодниот период

Крупни социјални, економски, културни, па дури и етнички проблеми, се карактеристични за сите преодни периоди, кои секако го следеле и крајот на бронзеното и почетокот на железното време во Македонија. Овие промени неминовно се манифестирале и во начинот на погребување. При тоа како нивна последица во преодниот период се јавува употреба на двата основни ритуали на погребување, инхумирањето (како остаток од бронзеното време) и спалувањето (кое ќе се појави како новина во XI век пред н.е.). Истовременото практикување на овие два спротивни ритуали, зборува за нестабилност во сферата на погребувањето, поточно за мешање на различни културни и етнички елементи, што е сосема логично ако се земат во предвид историски околности во овој дел од Балканот. Првиот впечаток во врска со гробните форми и обичаи е дека на целата територија на Македонија постои голем степен на едноличност во рамките на основните погребни ритуали. Така слични појави, ги поврзуваат некрополите со спалени, но и единствени законитости важат за сите некрополите со скелетни покојници.²⁶⁵

²⁶³ Mikulčić, 1966, 8. Некрополата никогаш не била истражувања, а материјалот од обсервациите се наоѓа во Музеј и Завод Битола.

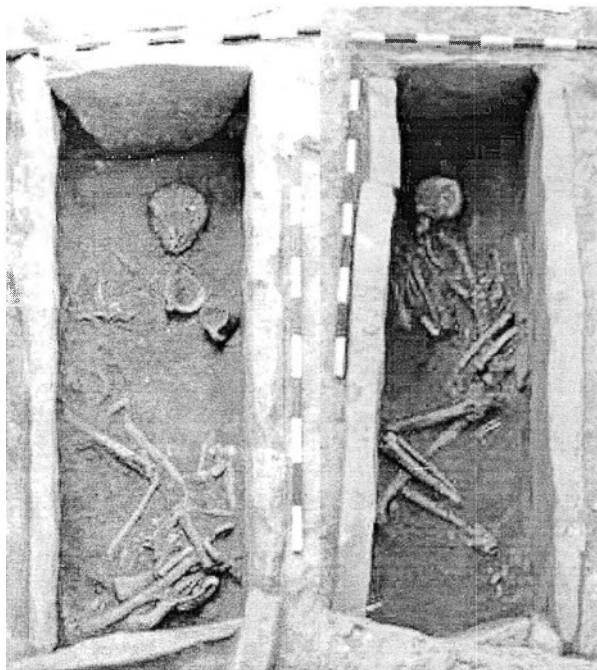
²⁶⁴ Митревски, 1997, 296.

²⁶⁵ Митревски, 1997, 27.

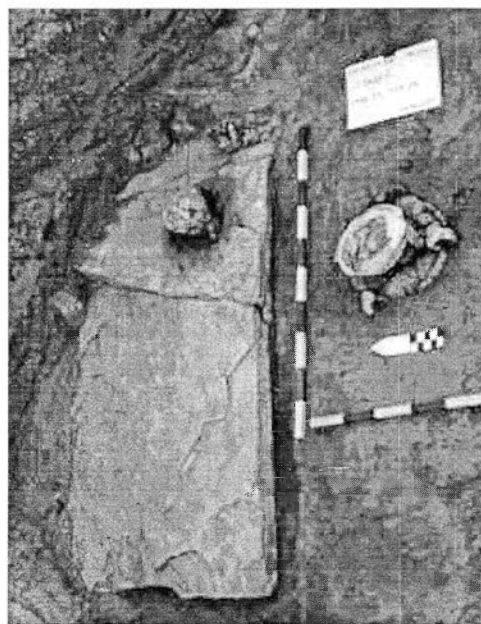
III.3.1 Погребување со инхумација

Инхумацијата со положување на покојниците во згрчена положба е ритуал кој бил практикуван долж целото бронзено време, и трае до самиот крај на XII век пред н.е. односно до распаѓањето на доцно бронзенодопските заедници. Оттаму ритуалот на погребување кај примарните погребувања на некропола Мали Дол е со згрчена инхумација, при што покојниците биле ориентирани во правец јз-си (со главата поставена секогаш поставена на југо-запад; сл.34). Што се однесува до начинот на кој се вршело погребувањето со инхумација, сеуште се почитувале правилата од Уланци културната група, каде жените биле свртени на левата, а мажите на десната страна. Притоа можеме да констатираме дека цистите биле повеќекратно употребени.

Таков е примерот со гробовите 56, 57, 58 и 59. Интересна е појавата на ритуал на почитување на предците, при што во голем број на погребувања, среќаваме појава на остеолошкиот материјал од примарното погребување по секундарната употреба на гробот да биде положен врз кровната конструкција. Притоа особено се внимавало на начинот и положбата на положување на черепот, покрај цистата или врз кровната плоча на гробот (сл.35). Понекогаш постарите погребувања (доколку се повеќе од две) само биле собрани на крајот во цистата, покрај нозете на помладото погребување (сл.34). Во гробот 30 каде конструкцијата

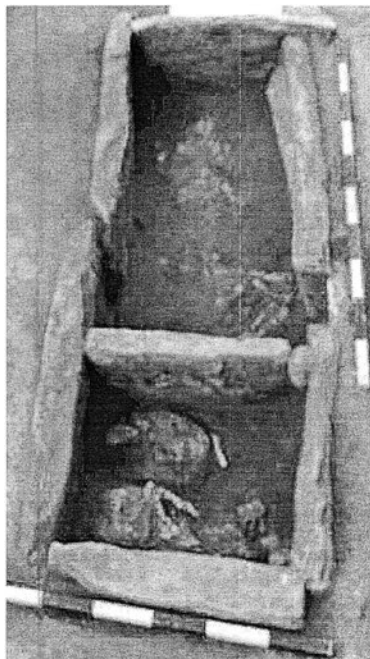

Сл. 34 Погребување со инхумација - Мали Дол

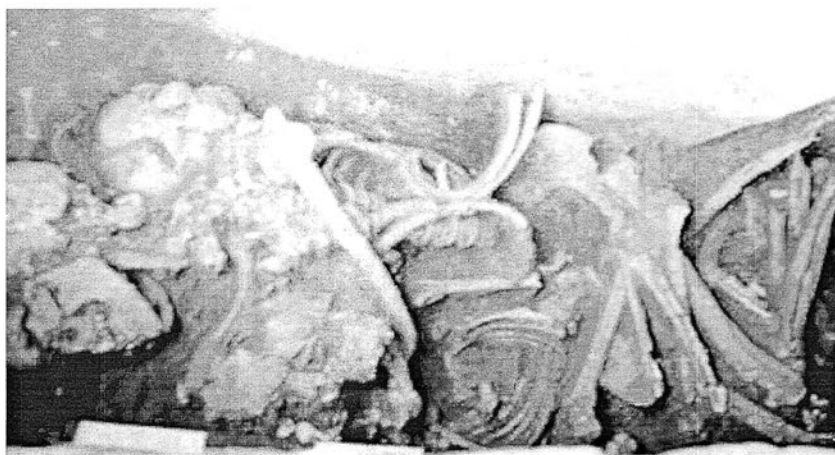

Сл. 35 Положување на примарната инхумација врз покривната плоча – Мали Дол

е поделена на две комори, во помалата комора биле одделени скелетните остатоци од примарното погребување (сл.36). Во гроб 57 е забележана појава на трикратно погребување каде покрај покојникот кој е возрасна женска индивидуа положена во згргена положба свртена на десната страна, се положени уште остатоци на две деца едно свртено на десната пред возрасната индивидуа, а другото покрај грбот свртено на левата страна.

Сл.36 гроб 30 Мали Дол, Тремник

Сл. 37 трикратно погребување во гроб - Мали Дол, Тремник

Антрополошките анализи на остеолошкиот материјал од некрополата Мали Дол се направени од д-р Фаница Велјановска²⁶⁶ покажаа дека возраста на починатите е главно помеѓу 40-50 години со исклучок на едно повозрасно дете околу 10 години (гроб 8), еден јувенил (15-17години) и еден маж кој живеел подолго од 65 години. Генерално на некрополата Мали дол скелетнитниот материјал е слабо сочувани, а сите примероци се карактеризираат со динарска и динарско медитеранска припадност, со што д-р Велјановска укажува на сличности со покојниците од Димов гроб – Уланци.

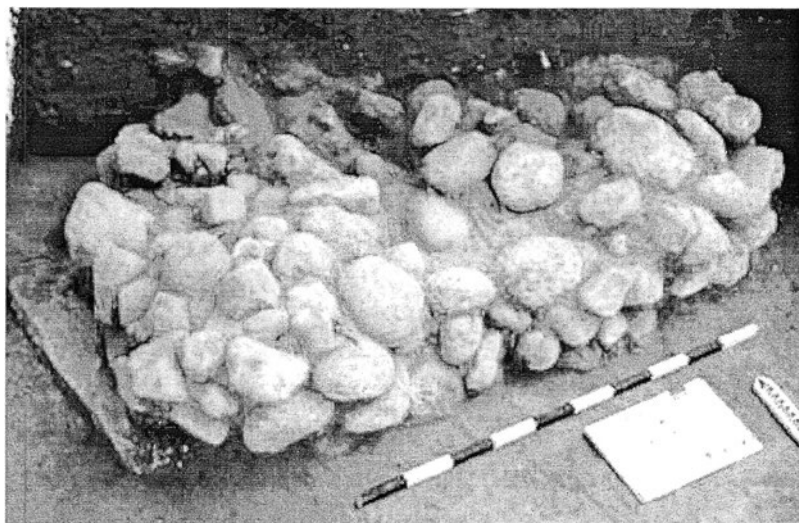
Кај погребувањата со инхумации генерално забележуваме употреба на две гробни форми, тоа се камени конструкции цисти кои во основа доминираат и се среќаваат во две варијанти со насип или без насип од камења и гробна форма на јама со овална форма.

²⁶⁶ Благодарност до д-р Фаница Велјановска за резултатите од атрополошките анализи добиени од теренските извештаи.

А. Погребувања во камени конструкции - цисти

Камена конструкција – циста претставува резултат на старите традиции од бронзеното време и излегува од употреба кон крајот на XII век пред н.е. кога се појавуваат погребувања во урни.

Камените конструкции – циста биле направени од поголеми и помали камени плочи, наредени налик на комора и покриена со исти такви камени плочи, а дното било направено од набиена земја (сл.39).

Сл. 38 Гроб циста со насип од камења – Мали Дол

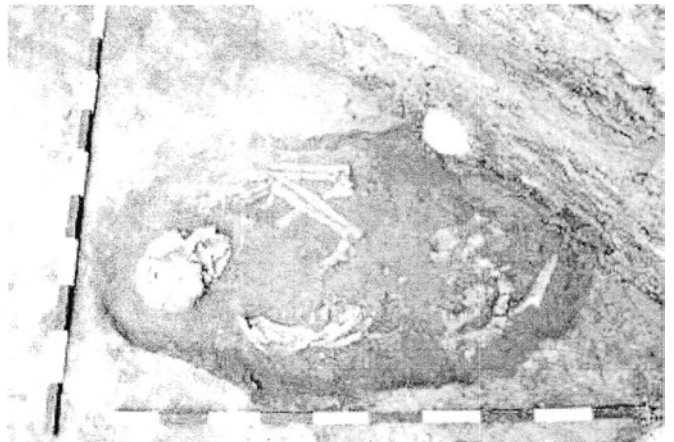
Сл. 39 Гроб циста – Мали Дол

Она што е посебно карактеристично за инхумациите од крајот на бронзеното време во Уланци групата е појавата на насипи од аморфни камења врз конструкциите од камени цисти. Оваа појава е препознатлива како микенско влијание кое доаѓа од двојните гробови на воините од микенскиот свет. Така на некрополата Мали Дол во рамки на постариот хоризонт на погребување кој датира од втората половина на XII век пред н.е. каде камените конструкции - цисти биле употребени како гробна форма за погребувањата кај неколку гробови (48,49 и 58) беше констатирана појава на насип од помали и поголеми аморфни камења налик на хумка или могила (сл.38). Во случај како што е кај гробот 49 овој насип беше одлично формирана и сочуван во 6 реда на камења со импозантна големина од должина - 2,30м, ширина - 1,20м и висина од 0,80м. Кај некои гробови овој насип од камења беше оштетен со подоцнежни т.е. секундарни погребувања како што е

случај со гробовите 48 и 58, или пак девастирани уште во тоа време со реупотреба на истата гробна конструкција (како што е случај со гробот 55).

Б. Погребувања во гробна конструкција јама

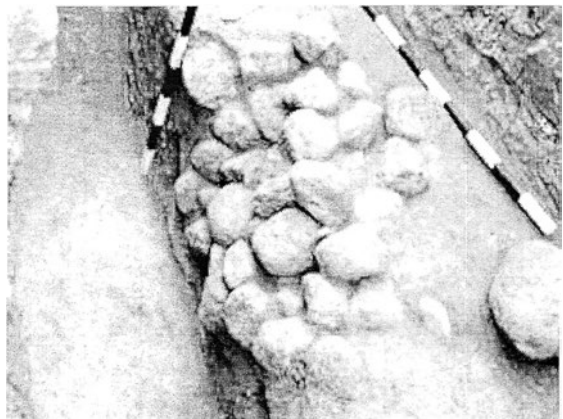
Кај скелетните инхумации паралелно со употребата на камени конструкции цисти, како гробна конструкција се употребува и јамата. Така на некрополата Мали Дол, јамите биле вкопани во слојот на здравицата, а најчесто имале овална или правоаголна форма (сл.40). Овие јами најчесто немале никакви обележја, освен тоа што понекогаш на отворот на јамата биле поставувани неколку помали речни камења, налик на оивичување, како што бил гробот 14. а многу ретко камени плочи како што е случајот со гроб 17.

сл.40 Гроб – јама, некропола Мали Дол

В. Кенотафи

Многу е ретка појавата на гробни конструкции во кои нема погребување, односно се формирани лажни гробни конструкции познати како кенотафи. Оваа појава не е ретка во текот на бронзеното време во Егеја. На некрополата Мали Дол е откриена една конструкцијата со насип од речни камења наредени во четири реда, налик на јама исполнета со камења (гроб 19). Поради отсуството на остеолошки материјал може да се претпостави дека најверојатно се работи за лажен гроб односно кенотаф.

Сл.41 Кенотаф, некропола Мали Дол

III.3.2 Погребување со кремација

За спалувањето како ритуал на погребување Драгослав Срејовиќ смета дека сите култури кои го познаваат, по својот карактер претставуваат култури од преодниот период. Спалувањето редовно се појавува во период на големи кризи, односно кога една култура преминува од еден квалитет во друг, во време на значајни промени на економски структури и продирање на нови средства за производство, како и некои значајни етнички поместувања. Секаде каде дошло до некои нагли промени или некој вид на културна еволуција се појавува спалувањето како нов ритуал на погребување. Тој се јавува како резултат на големата внатрешна вознемиреност на човекот пред појавите на надворешниот свет и стравот од сите нешта и настани кои го опкружуваат.²⁶⁷

Појавувањето на нови погребни ритуали се поврзани со нивото на религиозност и развојот на свеста. Така, за да се појави една нова форма на погребен ритуал, не е доволно само влијание од надвор, туку и внатрешна промена во колективната свесност на заедницата. Оттаму влијанијата се претходно условени и преставуваат последица, а не причина за појавувањето на спалувањето или кремацијата како гробен ритуал.

Така, спалувањето како погребен ритуал го среќаваме во различни периоди, со големи временски дистанци. Оваа предноазиска иновација во Грција не била прифатена се до распаѓањето на микенската цивилизација во XIII – XII век пред н.е. Но и тогаш спалувањето е спорадично се до моментот на значајни етнички промени и поинтензивно користење на железото во X – IX век пред н.е.²⁶⁸

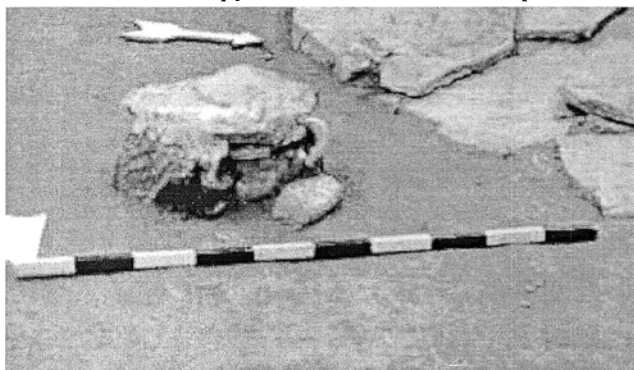
За разлика од териториите во Грција, на север од Македонија појавата на некрополи со урни во раното бронзено време во Киса или Поштаг, или пак спалувањето во тумули во западна Србија, не се предизвикани како влијание кое доаѓа од страна, туку се резултат на немири и евентуално на етнички поместувања предизвикани од кризата која доаѓа со појавата на металот во локалните култури на Панонија, односно западна Србија.²⁶⁹ Секако бројните промени на крајот на бронзеното време, како и носителите на овие културни манифестации кои ја уништиле доцнобронзенодопската култура во Македонија условиле во периодот на транзиција појава на овој сосема нов ритуал на погребување за нив, дотогаш непознат.

²⁶⁷ Sreјović, 1959-1960, 109.

²⁶⁸ Sreјović, 1959-1960, 109 и 112.

²⁶⁹ Јовчевска, 2008, 75.

Покојниците од некрополите со кремација најпрвин биле спалувани на спалиште заедно со гробните прилози каде гореле на силен оган, за што ни сведочат ситните остатоци од кремирањето и чистиот пепел и гареж во некрополата Клучка, Хиподром кај Скопје датирана во XII – XI век пред н.е. Врз основа на слабата деформираност на коските, антрополозите заклучиле дека истите биле природно ладени односно биле оставани на спалиштето се додека не биле потполно изладени.²⁷⁰ Потоа биле собирани најдобро сочуваните скелетни остатоци и грижливо миени. Така исчистени од пепелта заедно со личните предмети и прилози скелетните остатоци биле ставани без никаков ред во керамички садови со амфоровидна форма кои имале функција на урни. Како капаци биле користени други садови, со широк отвор на работ на устието и кантаровидна форма. По правило урните биле полагани во јами, вкопани во здравицата, а во повеќето случаи околу нив биле формирани специјални заштитни конструкции од толоидно редени камења. Ист е случајот и на некрополата во Мали Дол каде може да се констатира дека, кремацијата била вршена на друго место, за кое засега немаме податоци, а по кремирањето остатоците од остеолошкиот материјал биле исчистени и истите положени во еден керамички сад

со амфоровидна форма – урна, која била **Сл.42 Погребување во урна – некропола Мали Дол** покриена со голем отворен длабок сад со кантаровидна форма. Понекогаш на врвот на урната бил поставуван и аморфен камен со кој се затварала содржината на урната и потоа била покривана со сад налик на длабоката здела или кантаровиден сад со широк отвор.

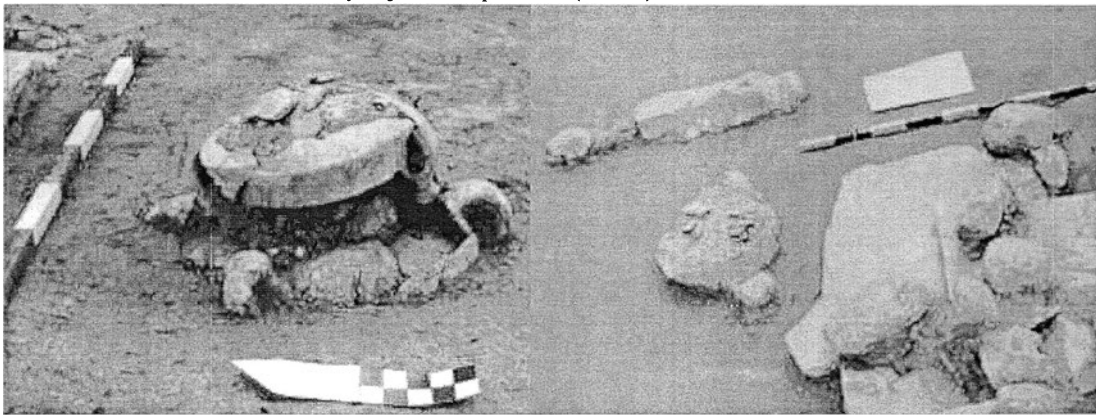
Антрополошките остатоци се многу лошо сочувани, поради третманот на горење, при што добиваме многу оскудни информации, за возраста, полот но и за карактерот на етносот кој бил носител на овој ритуал на погребување и неговата поврзаност со инхумираните покојници..

А. Погребувања во урни

Низ целиот период на транзиција, каде спалувањето се јавува како основен гробен ритуал, урната се среќава како единствена гробна форма, низ целиот XI век пред н.е. а во

²⁷⁰ Митревски, 1995, 33-34.

некои региони дури и до почетокот на X век пред н.е. Во тоа време како резултат на стабилизацијата кога ритуалот на спалување ќе биде напуштен, ќе излезе од употреба урната како гробна форма со што ќе започне и формирањето на заедниците од раното железно време. Гробовите од преодниот период подразбираат појава на гробна форма урна и кремирани покојници. Такви се откриените гробови од некрополата Хиподром, гробовите 1, 2 и 3 од тумул I и гроб 2 од некрополата Орешани, како и 11 погребувањата од некрополата Мали Дол (сл.43, 44). Кај овие погребувања неможеме да издвоиме јасна гробна конструкција. Се работи за плитка јама, која речиси воопшто не се разликува од останатата структура во која се вкопани овие гробови, многу ретко оивичени со помали речни камења како што е случајот со гроб 52 (сл.42).

Сл. 43,44 Погребувања во урни - некропола Мали Дол - Треник

Додека сите споменати гробови имаат гробна конструкција урна – амфоровиден сад, само гроб 3 од тумул I во Орешани каде остатоците од покојникот биле положени во јама без гробна конструкција и покриен со капак – длабока чинија со пречник колку што е и јамата.²⁷¹ Во сите случаи урната е покриена со капак и положена во јама. Врз неа може да се наредени камења толосоидно (како што се гробовите од Хиподром) или пак се наредени речни камења како насип, како што е случајот со гробовите од Орешани, или пак обични јами ретко оивичени со по некој камен или покриени со камена плоча како што се гробовите од некрополата во Мали Дол. Во случајот на гробна форма што се среќава во Хиподром со толосоиден насип врз урната, камењата биле прстенесто редени, најчесто во три реда. Има и случаи каде е познато само положување на урната со покојникот, без капак во јама и без конструкција врз него. Врз ваквите гробови биле поставувани речни

²⁷¹ Ристов, 2004,85.

камења во вид на покривка, меѓу кои еден од камењата може да биде поставен над самата урна како маркер за да ја одбележи нејзината позиција.²⁷²

Урната како гробна форма се јавува како резултат на ширењето на јужно моравските елементи во Скопско и Повардарјето во XI век пред н.е., не оставајќи подлабоки белези во материјалната и духовната култура на железнодопските заедници. Така овој начин на погребување веќе во следната етапа на железното време целосно ќе биде надмината.

Некрополи со гробови – урни, како што се Клучка – Хиподром, Ограда – Орешани и гробовите со кремации од Мали Дол, с. Тремник, се забележани на територија на Косово каде во доцното бронзено време е евидентирана културната група Доња Брњица, каде се истражени некрополите: Доња Брњица, Граштица, Кекекола, Улпиана и Игларево.²⁷³ Во соседна Бугарија во градот Сандански исто така била откриена некропола од крајот на доцното бронзено време датирана на крајот на XII – XI век пред н.е., во која урните имаат паралели со оние од Хиподром и некрополите од Косово.²⁷⁴

III.4 Материјална култура

III.4.1 Керамика

Керамиката како најбројна помеѓу археолошкиот движен материјал откриван како на населбите, така и на некрополите од преодниот период, значајно е да констатираме дека е една од порепрезентативните наоди, претставена со форми кои продолжуваат да живеат од бронзеното време со извесна редукција (сл.45). Кај монохромната керамика од крајот на XII век пред н.е. можеме да забележиме константна традиција во технологијата на изработка, за разлика од XI век пред н.е. кога не може да се потврди истото. Генерално монохромната керамика од преодниот период има релативно лоша фактура, изработена од недоволно прочистена глина со примеси на ситен песок и мика, а површината на садот ретко била мазнета. Освен во технологијата, можеме да забележиме извесна редукција во формите кои биле употребувани, а кои секако во основа имаат бронзенодопска традиција. Во населбинските слоеви како што е случајот со четвртата населба од Скопската тврдина можеме да забележиме дека доминира кујнската керамика, каде се откриени бројни

²⁷² Митревски, 1995, 71-73.

²⁷³ Luci, 2007, 353.

²⁷⁴ Alexandrov, Petkov, Ivanov 2007, 379.

фрагменти од грниња, а помалку од пуранои (Т. VI.7), за разлика од населбата на Манастир каде ситуацијата е обратна, доминацијата на пураноите е далеку поголема во однос на грнињата. Ова се должи на начинот на кој бил организиран животот во населбата и тоа најмногу на присуството и видот на огништа во рамки на куќата.

Сл. 45 Керамички форми карактеристични за крајот на бронзеното време и преодниот период

Мнохромната керамика откриена во некрополите генерално има најизразена редукција и тоа на неколку форми: кантарос (Т. VI.3; Т. VII.1), бокал (Т. VI.5; Т. VIII.1) и чаша (Т. VI.1-2; Т. VII.2), како омилен форми, но и поврзани со ритуалот на погребувањето. Овие типови на керамика ги среќаваме многу често и на доцно бронзенодопските локалитети како Кастанас, Асирот, Тумба Солун и др. Интересно е да се забележи и појава на амфората која во овој период има масовна употреба како гробна форма – урна (Т. VI.7; Т. IX; Т. X.3).

Она што ја карактеризира керамиката од преодниот период е начинот на декорација кој доаѓа како северно влијание. Оттаму ќе издвоиме два типа на декорации, односно две групи на керамика и тоа: керамика декорирана со врежување и инкрустирање и канелирана керамика.

- **Керамика со врежување и инкрустирана керамика**

Врежувањето како декорација е мошне препознатливо и доаѓа од север, каде претставува омилен и често употребуван начин на декорирање на керамиката кај заедниците во регионот на централен Балкан (поточно, Косово и Поморавјето). Начинот на украсување се вршел со инструмент, а биле изведувани главно геометриски и линеарни мотиви, како и нивни комбинации. Како посебна специфика се јавува техниката на инкрустирање, каде во врежувањето била имплементирана бела боја.

Помеѓу монохромната керамика од Скопската тврдина, за забележување е појавата на керамика декорирана со шнур и врежување (Т. VI.4,8,9) кои укажуваат на северни

елементи кои се присутни и прифатени во керамиката на територија на Македонија. Декорацијата со врежување е многу слабо застапена во керамичната продукција на Скопската тврдина во рамки на населбата Кале IV, исто како и керамиката декорирана со шнур, која е застапена со неколку примероци и најчесто во комбинација со врежување.²⁷⁵ Во текот на железното време овие декоративни техники, ќе се развиваат, надоградуваат и одомаќинат како врз традиционалните форми, така и на новодојдените форми од југ создавајќи ја препознатливата железнодопска керамографија.

Декорацијата со врежување е речиси унифицирана и се среќава кај бокалите и длабоките чинии од локалитетот Манастир.²⁷⁶ Во оваа техника како единствен мотив биле користени висечки и шрафирани триаголници, хоризонтално поставени на stomachот на садот и поретко на вратот, одделени со полни паралелни хоризонтално поставени линии на рамото на садот, кои понекогаш биле комбинирани со кружни вдлабнувања или мали убоди со инструмент.

Застапеноста на керамика декорирана со инкрустрација на територијата на Македонија е ретка. Биле пронајдени неколку фрагменти на керамика декорирана со инкрустрација на локалитетот Кофилак,²⁷⁷ како и неколку фрагменти на населбата Манастир. Од фрагментите откриени во населбата Манастир, можеме да забележиме дека во изборот на мотиви биле користени спирали и висечки триаголници, кои се типични за доцно бронзено време по долното течение на Дунав, како и за некрополите со спалени покојници. Од овие примероци се истакнува еден бокал и еден фрагмент од бокал кои биле декорирани со инкрустрација.²⁷⁸ Декорацијата на бокалот била изведена со врежување на мотив на шрафирани висечки триаголници на stomachот и вратот на садот, одделени со три хоризонтални паралелни линии изведени со убоди и исполнети со бела пастозна боја.²⁷⁹

Помеѓу керамиката декорирана со инкрустрација најимпресивен примерок е кантаровидниот сад (гроб 9 во Хиподром, сл.46; Т.Х.2) со топчесто тело, краток цилиндричен врат, две држалки со триаголен пресек и ниска, прстенеста и нагласена нога.

²⁷⁵ Митревски, 2015, 149, сл.206.1-4.

²⁷⁶ Јовчевска, 2008, 84, 89 (Т – XV, XVI, XVII).

²⁷⁷ Видески, 2005, 95, Т. II 7-10.

²⁷⁸ Јовчевска, 2008, 84, 97, Т. XVI-B; Т. XXIV-1.

²⁷⁹ На фрагментот од бокал се повторува истиот декоративен мотив на висечки и шрафирани триаголници.

Декорацијата била направена со врежување на линеарни мотиви – сноп на две спирали во едно правоаголно поле на stomакот, исполнети со бела боја – инкрустрација.

Вакви претстави на кантароси со топчеста форма, декорирани со инкрустрација среќаваме во доцно бронзенодопскиот хоризонт на широкиот трансбалкански простор во рамки на “Plovdiv – Zimnicea или Cerkovina”, датирани во периодот од XIV – XIII век пред н.е. Во источните делови на северна Грција, поточно на просторот помеѓу долина

Струма и Места (Statmhos, Aggista, Potamoi, сл.46 Кантарос со инкрустрација - Хиподром Echioi, Kentria на Tassos и др.) се среќаваат вакви примероци.²⁸⁰ Појавата на овој тип на садови во двата културни круга се поврзува со појава на погребување во урни, т.е. на амфоровидни биконични садови сродни со урните од Хиподром, заедно со импортирана микенска керамика од LHIIIB и LHIIIC периодот.²⁸¹

Како монохромната керамика така и инкрустрираните примероци на топчести кантароси се појавуваат во слоевите од доцното бронзено време во Кастанас, Вардарофца, Вардино, Чаушица, Килиндир и др.²⁸² Ова се потврдува со инвентарот од двете куќи (Antenhausen и Doppelraumhaus) од слојот 14b во Кастанас кој се датира околу 1200 г. пред н.е. каде заедно се наоѓаат урни, инкрустрирана керамика, длабоки здели, како и со фрагменти на импортирана доцно микенска керамика.²⁸³

Декорирањето на керамиката со инкрустрирање на локалитетите од Јужниот Балкан се јавуваат како последица на влијанијата на заедниците по течението на реката Дунав помеѓу устијата на реките Тиса, Драва, Жиул, Огоста и Искр каде оваа керамика егзистира во периодот помеѓу XV – XII век пред н.е. Нијзината појава на територијата на Македонија е резултат на раселување на носителите на оваа култура кон југоисточна Европа и западна Мала Азија во XII век пред н.е.²⁸⁴

²⁸⁰ Koukouli, 1982, 234.

²⁸¹ Grammenos, 1979, 70; Hansel, 1982, 275; Koukouli – Chrisanthaki, 1982, Abb.3, Abb.4, 127.

²⁸² Heurtly, 1939, 408, Fig.92; Hansel – Hochstetter, 1986, 260.

²⁸³ Hochstetter, 1984, Tf.39-50.

²⁸⁴ Fol, 1993, 134.

- **Канелирана керамика**

Во групата на монохромна керамика особено важно место завзема канелираната керамика. Овој начин на декорирање доаѓа од север, како омилен начин на декорирање кај заедниците во регионот на централен Балкан. Нејзината појава на територија на Македонија не е пред крајот на XII век пред н.е., а своја експанзија ќе доживее во железното време. Во оваа група доминираат чиниите со конусна форма на телото, со вовлечен и канелиран раб на устието. Тие претставуваат специфична и карактеристична појава во повеќеслојните населби од долното Повардарие, како Кастанас, Вардарофца, Вардино, Вардарски Рид и др.²⁸⁵ Ваков тип на чинии се откриени во слојот II на населбата Медијана кај Ниш чија датација е во периодот B/D – Ha/A1 според Reinecke и некрополата Белегиш (Белегиш IIc, што одговара на HaB според Реинеке, или 1000г. пред н.е., а во Vardaroftsa се среќава од стратум IIb и во III (1150-1050г. пред н.е.). Така, канелираната керамика од Хиподром (T.IX) хронолошки можеме да ја поврземе со канелираната керамика од Медијана II, датирана околу XII век пред н.е. Интересно е дека оваа керамика недостасува на наоѓалиштата од групата на Доња Брњица во Косово и Санџак.

Канелирањето како нов елемент во декорацијата на керамиката и нејзината појава се врзува со северните продори во Долното Повардарие, при што се појавува во слоевите LNIIIb2 и LNIII околу 1200 година пред н.е. со што ќе се означи и крајот на доцното бронзено време и почетокот на железното време.

Канелираната керамика во рамки на откриената керамичка проефекција од четвртата населба на Скопската тврдина завзема значајно место во керамографијата од преодниот период воопшто. Така, на Скопската тврдина се среќаваат повеќе фрагменти, најчесто од длабоки чинии од т.н. тип на Turban Dish (T.VI.4), а поретко кантароси и бокали декорирани со канелирање (само неколку фрагменти).²⁸⁶

Што се однесува до керамичката продукција од преодниот период, типолошки може да се подели во пет групи, и тоа според нејзината функција на: кујнска, огнишна, трпезна, складишна керамика и садови урни.

²⁸⁵ Папазовска Санев, 2009, 133-137. (магистерски труд – необјавено)

²⁸⁶ Митревски, 2015, 149, сл.195.5, сл. 206.3, T.100 -2,4,5; T.103 – 6.

А. Кујнска керамика

Кујнската керамика откриена на населбите Манастир и Скопската тврдина, генерално е претставена преку грнџа и огнишни садови пуранои. Нивната застапеност во целокупната керамичка продукција е навистина голема. Најголем процент од откриената монохромна керамика во рамки на населбите (на некои локалитети повеќе и од 50%) е претставена преку грнџата. Кога зборуваме за кујнската керамика, генерално можеме да констатираме дека се работи за керамика со лоша порозна фактура, со неквалитетно печење, со ограничен репертоар и ограничена употреба на декоративни техники, најчесто пластични аплицирани ленти декорирани со втиснувања со прсти или засеци со инструмент. Во населбинските слоеви на локалитетот Манастир – Чашка кај грнџата може да се издвојат неколку типа, изведени според формата на телото, и тоа на: грнџа со топчесто тело и со S профилација, како и нивни варијанти изведени согласно отвореноста на работ на устието (Т.VII.5).²⁸⁷ Најчесто овие типови имаат една рачка, но се среќаваат и примероци со две рачки. Генерално овие типови на грнџа имаат масовна и широка употреба на крајот на доцното бронзено време по долината на реката Струма и на територијата на Македонија, а со мали и речиси незабележителни промени ќе продолжат да живеат и во железното време. Нивна најдобра стратиграфска, а со тоа и хронолошка определба имаме од културните слоеви на добро истражената населба кај Кастанас, каде најмасовна употреба на грнџата забележуваме во слоевите од 14б до 13, претставени без или со две вертикално поставени рачки.²⁸⁸

На локалитетот Хиподром се забележуваат бројните наоди на грнџа со груба фактура со пластични ленти со отисоци од прсти (Т.IX). Оваа манифестација во декорирањето секако била донесена од страна бидејќи не ја среќаваме во претходната култура на бронзеното време во Македонија. Таа е карактеристична е за областите северно до Македонија, при што најблиски аналогии наоѓаме во постарите слоеви од населбата на Медијана кај Ниш.²⁸⁹

²⁸⁷ Јовчевска, 2008, 87, Т–XI, XII; Т – XIV.

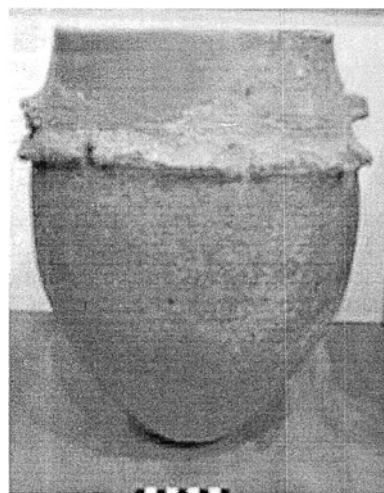
²⁸⁸ Hochstetter, 1984, 71, Abb. 17..

²⁸⁹ Митревски Д., 1997, 52.

Б. Огنيшна керамика – пуранои

Она што е евидентно кај оваа форма е нејзината масовна употреба низ целото бронзено и железно време, без промени во формата, составен од два дела: сад во кој се готви храната, кој има форма на грне, и база која го обвива грнето и овозможува стабилност и поставување врз огнот.

Декорацијата на овие садови била правена со аплицирање на пластични ленти на работ на устието, вратот и околу рачките, украсени со втиснувања со прсти или засеци изведени со инструмент кои налкуваат на плетенки. Пураноите од Скопската тврдина како составен дел на инвентарот на куќата имаат стандарна форма и декорација. Присуството на оваа форма не доминира во куќите, пр. во куќа 1 и 2.²⁹⁰ Напротив, застапена е само со неколку фрагменти, за разлика од грнињата кои се подоминантни, веројатно поради присуството на огништа.

Сл.47 Пуранои – Скопска тврдина

Откриени се два пуранои како дел од инвентарот на куќа 6/ К-IV, во непосредна близина на огништето (сл.47; Т. VI.7),²⁹¹ кои имаат рамен раб на устието, издолжено крушковидно тело, база со отвори за вентилација (делумно сочувана) и две јазичести држалки поставени на рамото на садот за негово поткревање. Овие примероци одговараат со типот 3 во Кастанас кој има широка употреба во слоевите од 14б од 5, односно 1250 – 700 година пред.н.е.²⁹²

Истиот тип на пуранои бил употребуван и на населбата Манастир (Т. VIII.5). Биле откриени бројни фрагментирани примероци, а три се целосно реконструирани.²⁹³ Нивната бројна застапеност помеѓу керамичкиот репертоар укажува за нивната масовна употреба, за начинот на кој функционираше животот во населбата, но и за карактерот на населбата.

В. Трпезна керамика

Трпезната керамика откриена на локалитетите од преодниот период е претставена преку богат керамички репертоар. Претставена е преку следните керамички форми: чаши,

²⁹⁰ Митревски, 2015, 146-147, Т.102, куќа 3/ Кале IV; Т.103 случајни наоди во слој на населбата од Кале IV.

²⁹¹ Митревски, 2015, 150, сл.212 а,б.

²⁹² Hochstetter, 1984, 162, Abb. 43.

²⁹³ Јовчевска, 2008, Т. XXIII.

кантаровидни садови, бокали, чинии и амфорискоси. Во оваа керамика се претставени и садовите кои се откриени како гробни прилози на некрополите. Секако нивната функција не е само гробна иако често се наоѓаат како гробни прилози.

Сл. 48 Трпезна керамика – Скопска тврдина, К- IV

Чашите претставуваат група на керамика која се третира како садови за пиење, со отворен раб на устието и една рачка. Оние пак садови кои ја имаат истата форма, но имаат широко отворен раб на устието ги категоризираме како црпалки за жито. Генерално среќаваме масовна употреба на оваа форма во населбите, но секако како омилена и можеби најупотребувана форма, била чест прилог и во гробовите од крајот на бронзеното време, но и низ целото железно време.

Чашите откриени на локалитетот Манастир – Чашка со една држалка може да ги поделиме во три групи: со топчесто тело, со цилиндрично тело и со „S“ профилација на телото (Т.VII.2).²⁹⁴ Чаша од првата група многу често ги среќаваме помеѓу керамичкиот репертоар на локалитетите Скопска Тврдина, на населбите Kritisana, Hagios Mamas, Kilindir, Saratse, Sedes, Vardaropca, Armenohori и др.²⁹⁵ Во стратиграфијата на Кастанас чаша од првата група среќаваме во 14-13 слој, од втората група во слоевите 16-15, а третата во слојот 14 (што одговара на населбите К V и К IV, и се датираат околу 1300-1100 година пред н.е.).²⁹⁶ Како што споменавме чашите како една од најзастапените форми често се среќаваат и како гробни прилози во погребувањата. Така, чашите (Т.XII.1,6) од некрополата Мали Дол кои биле дел од гробните прилози на секундарното погребување во

²⁹⁴ Јовчевска, 2008, 86.

²⁹⁵ Heurtly, 1939, P.M. 81, Cat. 171, 183, 225, 279, 281 од првата група; 226, 227, 254, 256 од втората група; 185, 186, 228, 255 од третата група.

²⁹⁶ Hochstetter, 1984, taf. 269-6, 8, 9, 10.

гроб 10, според формата типолошки се датира на почетокот на XI пред н.е. Во Кастанас овој тип на чаши се среќаваат во слојот 10, кој се датира околу 1000г. пред н.е.²⁹⁷

Во оваа група на садови влегуваат и црпалките со една држалка, каде можат да се забележат одредени варијанти според формата на телото и поставеноста на рачката: со топчеста форма и рачка хоризонтално поставена на работ на устието (Т.VII); со полутопчесто, издолжено тело и рачка хоризонтално поставена на работ на устието (Т.VII) и трета варијанта со полутопчесто, издолжено тело и рачка вертикално поставена на работ на устието (Т.VII). Овој тип на керамика претставува честа појава на локалитетите во Долна Македонија уште од раното бронзено време, а најмасовна употреба имаат во слојот 14b од локалитетот Кастанас.²⁹⁸

Во инвентарот од куќа 2/Кале IV биле откриени три чаши – црпалки (Т.VI.1,2) и една од куќа 4/ Кале IV.²⁹⁹ Едната црпалка (Т.VI.1) типолошки одговара на првата варијантата од Манастир со топчеста форма и рачка вертикално поставена на работ на устието, со голема застапеност во слоевите од 14 b – 10 на Кастанас.³⁰⁰

сл.49 Чаша-црпалка – Скопска тврдина

Останатите три црпалки имаат конична форма на телото со една вертикално поставена рачка со зашилен врв (сл.49). Чаши со овој тип на рачки имаат масовна употреба во подолг временски период, па така на Кастанас ги среќаваме во слоевите од 13 до 4, со широка хронолошка определба во периодот помеѓу 1190 – 700 година пред н.е.³⁰¹

Една од омилените форми како во бронзеното така и во железното време секако се кантаровидните садови, кои во основа се чаши со две рачки. Во доцното бронзено време се појавува една варијанта со топчесто тело и зашилени врвови, која има широка и масовна употреба во заедниците на Уланци групата. Така, овој тип на кантарос претставува една од најзастапените форми на локалитетот Манастир и на Скопската тврдина, кои секако се крајна манифестација на оваа група.³⁰² Кај монохромната керамика од овој тип многу често се среќаат пластични апликации како брадавичести задебелувања

²⁹⁷ Hochstetter, 1984, Tafel 114, Schicht 10.

²⁹⁸ Hochstetter, 1984, Tafel 48-8; Tafel 280-11; Heurtly, 1939, 180-237; 182-245; 186-266; 187-280.

²⁹⁹ Митревски, 2015, сл.193. 1-3; сл.202.6.

³⁰⁰ Hochstetter, 1984, 73-74, Abb.18.

³⁰¹ Hochstetter, 1984, 75, Abb.18.

³⁰² Јовчевска, 2008, 85; Т.IV, Т.V; Митревски, 2015, сл.202.3-4.

или пак вертикално поставени пластични ребра. Од овој тип на Скопската тврдина се откриени два примероци (сл.202, 3-4)³⁰³ кои претставуваат типични форми за крајот на Уланци групата на крајот на XII – XI век пред н.е.

Освен во монохромна варијанта, овој тип на кантароси ги среќаваме декорирани со мат боење, кое во основа било омилена појава во керамичката продукција на доцното бронзено време во групата Уланци (со масовна појава на добро познатите локалитети за кои зборувавме во претходното поглавје).³⁰⁴ Такви примероци се среќаваат по долината на реката Струма (на пр. Каменска Чука).³⁰⁵ Во Кастанас овој тип на кантарос е застапен само со 5% и тоа со мат сликана декорација во слоевите 18 до 12, со најмасивно производство во 16-15 слој.³⁰⁶ На територија на Македонија, овој тип на кантарос во голем процент се изработувал како монохромна варијанта и претставува карактеристичен белег на Уланци групата.

На Скопската тврдина застапени се уште два типа на кантароси. Првиот со благо биконишно тело и широк отвор на устието (Т.VI.3),³⁰⁷ форма која наликува на длабока здела и е типична за преодниот период по долината на реката Вардар. Вториот тип со висок врат, топчесто тело и заоблено дно³⁰⁸ форма која започнува во перодниот период и живее до полното железно време. На Кастанас овој тип кантароси се среќаваат во слоевите од 10 до 5 (датирани во периодот околу 1000 – 700 година пред.н.е.).³⁰⁹

Кантаросите исто како и чашите, претставуваат една од најомилените керамички форми во продукцијата на доцното бронзено време, кои мношне често биле приложувани како гробни прилози во погребувањата. Оттаму, кантаросот од Мали Дол (Т.XII.1) претставува типичен примерок кој се среќава мошне често меѓу гробните прилози во погребувањата од доцното бронзено време (пр. Димов Гроб, Уланци). Форма која е омилена во Уланци групата и се датира во LHIIIC. Оваа форма на локалитетот во Кастанас за прв пат се јавува во слојот 16 (околу 1300г. пред н.е.),³¹⁰ но примерокот од Мали Дол

³⁰³ Митревски, 2015, 149, сл.202, 3-4.

³⁰⁴ Видески, 2004...; Видески, 2005, Т. II, 1.2; Митревски, 2007, ; Митревски, 2015, 160, сл.202.3-4; Станкоски, 2007,20.

³⁰⁵ Stefanovic, Bankoff, 1998, 228.2; 299 fig. 26.

³⁰⁶ Hochstetter, 1984, abb.3, typen 5, hankel 3; Taf.6-4, Taf.27-1,5;Taf.29,12; Taf.261,13.

³⁰⁷ Митревски, 2015, сл.193-5; сл.202-5; сл.205-3.

³⁰⁸ Митревски, 2015, сл.195-3; сл.209.2-3.

³⁰⁹ Hochstetter, 1984, 61, Abb.15.

³¹⁰ Hochstetter, 1984, Tafel 27,5; Schicht 16,5

најмногу соодветствува на кантаросите откриени во слојот 14b т.е. по 1190г. пред н.е.³¹¹

Кантаросот (Т.ХII.4) од Мали Дол ја има истата форма, но карактеристична за одбележување е декорацијата со канелирање на најширокиот дел на стомакот. Канелирањето претставува една од основните карактеристики и манифестации во декорањето на керамиката, која ги отсликува културните белези на изгорените и разурнати слоеви од преодниот период, а подоцна и на раното железно време во повеќеслојните населби по долен Вардар (како Кастанас, Вардаровца, Вардина).³¹²

Бокалите истотака влегуваат во групата на омилен и препознатливи форми, со голем процент на застапеност во керамичката продукција на доцното бронзено време. Нивната продукција била релативно намалена во периодот на премин во железното време, но само за еден краток временски интервал. На самиот крај на бронзеното време во населбинскиот слој на локалитетот Манастир – Чашка, бокалите биле претставени со богат репертоар. Согласно начинот на кој бил изведен изливникот кај бокалите од населбата на Манастир можеме да издвоиме две варијанти: со рамен и извлечен изливник на засечен заден дел (Т.VIII.1) и косо извлечен изливник, и во двата случаи имаат нагласено топчесто тело.³¹³ Двата типа на бокали се мошне добро познати наоди на доцно бронзенодопските локалитети, како: Vardarofca, Agios Mamas, Kritsana, Kastanas каде ги среќаваме во слоевите 16 – 11 со широка и масовно продукција (1300 – 1100 година пред н.е.) и др.³¹⁴ На Скопската тврдина бокалите се слабо застапени, а бил пронајден само еден целосно сочуван примерок со косо извлечен изливник и топчесто тело во куќа 5/ К– V (Т.VI.5).³¹⁵

Чиниите се поретко застапени помеѓу керамичкиот репертор на населбите во транзициониот период. Она што најчесто се среќава е формата на длабока чинија со широк отвор на устието, со биконична форма на телото или S профилација и две вертикално поставени рачки или пак чинии со конична форма на телото без рачки. На локалитетот Манастир длабоките чинии се доста застапени (Т.VIII.3), за разлика од коничните чинии застапени само неколку примероци.³¹⁶

³¹¹ Hochstetter, 1984, Tafel 46,4; Schicht 14b.

³¹² Hansel, 1989, 369-370.

³¹³ Јовчевска, 2008, 89, (Т.XV, XVI – A, Т.XVI – B, XVII – B).

³¹⁴ Heurtly, 1939, cat. 174-175, 248, 273, 275. Hochstetter, 1984, 52, Abb.12.

³¹⁵ Митревски, 2015, сл. 205-1.

³¹⁶ Јовчевска, 2008, 90-91. Т. XX, XXI.

За разлика од Манастир – Чашка, на населбата Кале IV во Скопската тврдина, се забележува појава на длабоки чинии со вовлечен обод и конично тело. Првиот примерок има една хоризонтално поставена рачка и три јазичести апликации на најширокиот дел од садот (сл.195-5) откриена во кука 3/ К IV, а вториот претставува чинијата со вовлечен обод, конично тело и две јазичести апликации, пронајдена во кука 5/ К IV (Т.VI.8).³¹⁷ Карактеристична е појавата на декорација со канелури на работ на устието. Вакви примероци на чинии декорирани со канелирање на Кастанас ги среќаваме во слоевите од 12 до 5 кои се датираат во периодот помеѓу 1150 – 700 година пред н.е.³¹⁸

Амфорискосите претставуваат садови со топчеста или благо биконична форма на телото, со низок врат од кој излегува извлечен раб на устието, со четири брадавичести или јазичести апликации на стомакот кои имитираат држалки (Т.VII.6). Оваа форма е препознатлива за крајот на бронзеното време, и во оваа прилика споменуваме само како форма која се среќава и поврзува со крајот на животот во населбата на Манастир кај Чашка. Неколките откриени примероци на амфорискоси на населбата Манастир (Т.VIII.4), како и примероците декорирани со мат сликање (Т.VIII.4,6)³¹⁹ претставуваат типични форми за доцното бронзено време на Уланци групата. Овие садови имаат најмасовна продукција во слојот 14б (1200-1190 година пред н.е.) во Кастанас.³²⁰ Она што е евидентно е дека излегуваат од употреба со рушење на населбите од доцното бронзено време, со што повеќе не ги среќаваме во периодот на транзиција, ниту пак во железното време.

Од нетака богатиот керамички репертоар од Скопската тврдина во рамки на трпезната керамика можеме да издвоиме и неколку фрагменти и еден цел сад со амфоровидна форма декорирани со мат сликање. Тоа се неколку фрагменти откриени во рушевинскиот слој во и околу кука 1/ Кале IV,³²¹ од кои три фрагменти се од амфоровидни садови со поголеми димензии налик на урни, од кои двата со извлечен раб на устието и фрагментот од стомак биле декорирани со сликање со мат црвена боја, со линеарни мотиви. Ваков тип на амфоровидни садови со и без сликана декорација, среќаваме во тумул I во Враџ, сместени во фазата Ваџ III, а датирани помеѓу XII – VIII век пред.н.е.³²²

³¹⁷ Митревски, 2008, сл.195-5; сл.206-3.

³¹⁸ Hochstetter, 1984, 92-93, Abb.22, 24.

³¹⁹ Јовчевска, 2008, 91. Т. XXII.

³²⁰ Hochstetter, 1984, 52, Tafel 26.

³²¹ Митревски, 2015, 146, сл.185 – 1.

³²² Aliu, 2004, 23-40.

Посебно место во керамичкиот репертоар на мат сликаната керамика има амфората(Сл.50), откриена во куќа 1/ К.IV на Скопската тврдина.³²³ Амфората има висок цилиндричен врат, косо извлечен раб на устието, топчесто тело, профилирано дно и две хоризонтално поставени рачки на најширокиот дел на стомакот. Според формата на садот аналогии можеме да бараме во атинскиот керамеикос, каде ваквиот тип на амфори според Murray R.L. се датирани околу 1060г. пред н.е., но според начинот на кој е изведена декорацијата и мотивите може да е и помлада.³²⁴ Како што споменавме, најблиски аналогии има во атински Керамеикос, каде се среќава во културни слоеви датирани на преодот од субмикенски во протогеометриски период.

Сл.50 Мат сликана амфора

Секако оваа амфора претставува редок примерок, единствен од овој тип засега познат во Македонија, за кој поради декоративните мотиви³²⁵, не можеме да кажеме дека е импорт од Атина, но тоа што е евидентно е дека е изработена по урнек на субмикенските амфори во Грција.³²⁶ Засега не ни е познато нејзиното потекло, но најверојатно потекнува од некоја микенска колонија на север од микенскиот свет (Тесалија или Халкидики).

В. Складишни садови

Складишната керамика се состои од два типа а тоа се големи садови со рамно дно за складирање на зрнеста храна со широк отвор – купови, амфори и питоси. Генерално во овој период немаме многу откриени питоси освен еден примерок од Скопската тврдина со погребување во него, за кој немав доволно податоци за обработка.

Куповите претставуваат група на садови служат за складирање на зрнеста храна. Еден примерок е пронајден во куќа 2/ Кале IV вкопан во подното ниво (сл.51).³²⁷ Садот е со големи димензии со рамен раб на устието, висок цилиндричен врат, крушковидно тело,

³²³ Митревски, 2015, 146, сл.185-2.

³²⁴ Обработувајќи ја стилски и компаративно оваа амфора наидов на одредени проблеми кои се однесуваат на некои прашања за типологијата поради степенот на сочуваност на садот, но и начинот на неговата реставрација, каде одредени елементи (работ на устието и долниот дел на садот) се произволно изведени.

³²⁵ Начинот на реконструкција на декоративните мотиви истотака се дискутабилни, за што се потребни поопсежни набљудувања.

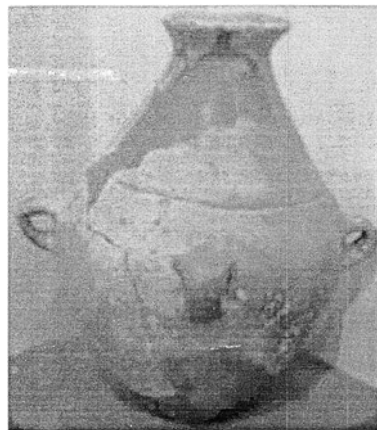
³²⁶ Митревски, 2015, 151, сл. 185-2; Murray R.L., 1975, Plate III, Inv.K.530, 23.

³²⁷ Митревски, 2015, 147, сл. 193-1.

рамно дно и две вертикално поставени рачки. Има груба фактура, со невоедначено печење, а декорацијата била изведена со едно платично ребро на рамото и едно вертикално поставено од устието до стомакот декорирано со втиснувања со прсти. Оваа форма се среќава на Кастанас во слоевите 13 – 5, со масовна употреба и широк хронолошки распон (1190 – 700 г. пред н.е.).³²⁸ Амфорите многу често се среќаваат во населбинските слоеви на истражените локалитети од крајот на бронзеното време и

преодниот период на територија на југо-источен Балкан, **Сл.51 Складишен сад-Скопско Кале** каде имаат функција на складишен сад (сл.52).³²⁹ Но генерално оваа форма е далеку по препознатлива како погребен сад – урна во некрополите на групата Доња Брњица, за кои подоцна ќе стане збор.³³⁰ Генерално на локалитетот Манастир можеме да издвоиме две варијанти, зависно од поставеноста на рачките, хоризонтално или вертикално (Т.VII.6), што се потврдува и кај останатите примероци од територијата на Македонија.³³¹ Амфорите со вертикални

рачки се далеку позастапени во подолго временски период, од оние со хоризонтални рачки. Така на Кастанас се среќаваат во слоевите од раното бронзено време па се до преодниот период (слој 18 – 12, односно од околу 1400 – 1000 година пред н.е.), за разлика од оние со хоризонтално **Сл.52 Амфора–Скопска Тврдина, К- IV** поставени рачки кои се среќаваат во слоевите 14б, 14а и 13 (1250 – 1100 г. пред н.е.).³³²

Г. Садови кои се користат за погребување

* Амфори – урни

Како што веќе споменавме една од највпечатливите форми која се појавуваат во периодот на премин од бронзено во железно време секако се амфорите. На нив им се дава

³²⁸ Hochstetter, 1984, 134, Abb.35, Tafel 98.3.

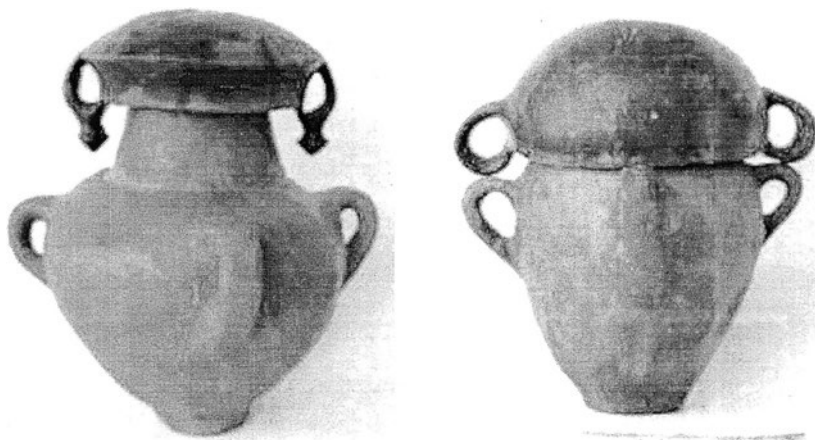
³²⁹ Heurtly, 1939, 234, catalogue 474; Hochstetter, 1984, 130, Abb.34 (одговара на тип 6b, кој се среќава во слоевите 13-5).

³³⁰ Ljuci, 2007, 351-352, fig. 7,11.

³³¹ Јовчевска, 2008, 90. Т.XVIII, XIX.

³³² Hochstetter, 1984, 42-48, Abb.9, 10.

посебен акцент поради нивната двојна употреба, посебно како урни за погребување. Во основа тоа се амфоровидни садови од тип 1- урните од Доња Брница, форма која ја среќаваме на сите локалитети од групата т.н. Доња Брница – Горња Стражава, во најшироки територијални и хронолошки рамки.³³³ Оваа форма во различни региони различно се манифестира т.е. се појавуваат нејзини локални варијанти (со две држалки, со пластични додатоци, со купаста форма на врвот на држалките). На локалитетот Хиподром, овој тип на аморфни садови – урни имаат по четири крстесто распоредени држалки вертикално поставени на рамото, а поретко се среќаваат амфори со јазичести држалки (гроб 4, Т.IX.1; Т.X.3) или хоризонтално поставени држалки (како во гроб 9, Т.IX.3). Амфората како форма води потекло од средното бронзено време, како наследство на културните манифестации на групата Бубањ Хум III – Арменохори.

Сл.53 Садови користени како урни за погребување – Мали Дол

Оттаму урните од Хиподром, Мали Дол (сл.53), депото од Варош – Прилеп, како и примероците од повеќе слојните населби по долината на Вардар претставуваат производ на развој на формата од пораните типови од бронзеното време. Еволуцијата на оваа форма можеме да ја пратиме низ стратиграфијата на повеќеслојните населби по долината на Вардар. Во Кастанас овој тип го среќаваме од слојот 18 до слојот 13 (XIV – XII век пред н.е.).³³⁴ Амфорите како форма ќе продолжат да се развиваат низ железното време, кога се јавуваат значајни новини во самата форма и декорација.³³⁵

³³³ Srejovic, 1959-60, 115.

³³⁴ Hochstetter, 1984, 46-47, Abb.9 (одговара на типот 3e2, кој се среќава во слоевите од 18 до 13).

³³⁵ Такви садови се среќаваат на некрополите од Куч и Зи, Патели, Живојно, Судич и др.

Исто како и претходно споменатите амфори, амфорите со четири лентести држалки од некрополата Мали Дол (сл.53), како и од Орешани (Т.Х.8:1,2) имаат северно потекло, и припаѓаат на типот 1 од Доња Брњица, односно тип 3e2 од Кастанас кој има широка застапеност од слој 18 до слој 12, и се констатирани во најстарите слоеви од населбата Медијана кај Ниш.³³⁶ На Скопската тврдина беше откриена една ваква амфора (сл.52) во рамки на едно погребување во питос, како дел од гробен прилог. Таа исто како и примероците од Мали Дол и Орешани соодветствува на типот 3e2 од Кастанас. Вакви примероци се среќаваат и на некрополата Барч, каде често биле декорирани со боење со мат боја. Во Vardaroftsa се среќаваат во стратум Ic каде имаат се изработени од прочистена глина, со поквалитетна фактура од овие северни примероци, и се датираат во периодот помеѓу 1150 – 1050г. пред н.е. Оваа керамика заедно со инкрустрираната керамика доаѓа од Дунавскиот Басен.

- **Капаци за урни – кантаровидни чаши**

Капациите за урни т.е. широко отворените кантаровидни чаши со две држалки во основа се сродни со капациите за урни од некрополите на групата Доња Брњица.³³⁷ Многу често овие садови како и урните на врвот на држалките имаат пластични додатоци со конусна форма (како што е со примерот од Мали Дол (сл.53) и Орешани (Т.Х.8:3,5). За разлика од овие примероците од Хиподром (Т.IX.гроб.10) имаат зарамнет врв налик на печурка, мотив кој ќе стане омилен во керамографијата на железното време. Многу често капациите за урни имаат S профилација на телото или скифосоидна форма, кои што водат потекло од доцно микенската керамика.

III.4.2 Накит

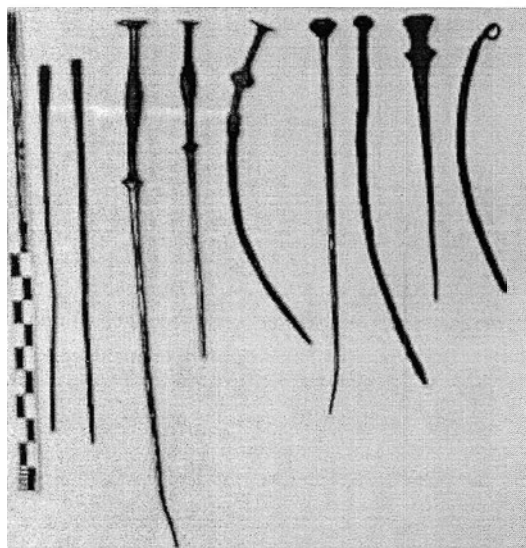
Накитот во преодниот период е слабо застапен во откриените гробови на презентирани некрополи од крајот на бронзеното време и почетокот на железното време. Најзастапени се иглите, наушниците и ѓерданите од стаклена паста.

A. Игли

³³⁶ Hochstetter, 1984, 46-47, Abb.9; Митревски Д., 1997,52.

³³⁷ Sreјovic, 1959-60,116, T.I-5.

На локалитетот Мали Дол, помеѓу откриениот накит најзастапени се иглите (сл. 54; Т.ХI.1).Засега се присутни четири типа на игли и тоа: со купаста, конична, кружна и дисковидна глава. Иглите со купаста глава (Т.ХI.1) претставуваат чест наод во гробовите од уланечката културна група,³³⁸ кои се среќаваат кај машките погребувања и тоа како дел од тоалетен сет, заедно со бронзен нож и камен острач (Т. ХI.5).³³⁹ Овој тип припаѓа на типот I A3 според Скендер Алиу, датирана во XIII-XII век пред н.е.³⁴⁰ Иглите со конична глава (сл.54) се застапени во две варијанти: со задебелување што одговара на тип Б-1 според Kilian - Dilmeier и без задебелување.³⁴¹

Сл.54 Игли – Мали Дол

Овој тип на игли го среќаваме со неколку примероци и во населбинскиот слој на локалитетот Манастир – Чашка (Т.VII.7). Последниот тип на игли со дисковидна глава (сл.54) се познати во Вергина во најраните субмикенски погребувања и тоа кај женските погребувања, најчесто наоѓани во пар.

Б. Наушници

На веќе презентираниите некрополи среќаваме само еден тип на обетки, т.е. наушници направени од бронзена жица навиена спирално во неколку навои (2-3 навои).

Овој тип на обетки е мошне честа појава кај женските погребувања на некрополата Димов Гроб - Уланци. Карактеристичен е за субмикенските погребувања, каде многу често биле изработувани од благородни материјали (злато и сребро),³⁴² но најчесто се наоѓаат примероци изработени од бронзена жица. Од овој тип на наушници среќаваме на некрополата Мали Дол, како и една наушница направена од бронзена жица, спирално навиена од населбата Манастир.³⁴³

³³⁸ Митревски, 1995, 60-61, сл.18; Videski, 2007, 213, LVb-c; Видески, 2006, 86-90, сл.40.

³³⁹ Videski, 2007, 212-213.

³⁴⁰ Aliu, 2004, 242.

³⁴¹ Kilian-Dilmeier, 1984, 66-68; Donder, 1999, 94-95.

³⁴² Bouzek, 1985, 170.

³⁴³ Јовчевска, 2008, 104, Т. XXVIII s.

В. Ѓердани

На некрополата Мали Дол беа откриени неколку интересни примероци на ѓердани. Тие претставуваат речиси составен дел од женскиот накит. Првиот е изведен од мониста со кружна форма од стаклена паста со сина боја (Т. XI.4),³⁴⁴ а вториот е направен од комбинација на неколку типа на перли со различни димензии со жолта, бела и темнокафена боја од стаклена паста и коска (Т. XI.2,3).

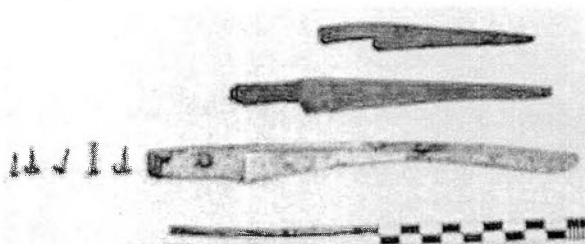
III.4.3 Оружје и орадија

Оружјето е многу интересно за разгледување. Од една страна дава податоци за социјалниот и општествен статус на тој што го поседува сопственикот, а од друга страна зборува за релациите со соседните заедници. Откриените предмети на оружје од крајот на бронзеното време посебно ја одразува деструктивната моќ на заедниците кои ги уништиле заедниците по долината на реката Вардар. Генерално тоа зборува за освојувачките походи на северните заедници кои ја уништиле доцно бронзенодопската култура во Р. Македонија.

А. Ножеви и бодези

Кај откриените ножеве од преодниот период можеме да забележиме влијанија кои доаѓаат од север, но и од југ. Така двата бронзени ножа од Манастир (Т. XXVII-4,5) типолошки одговараат на Н-18 според Черних застапени по седен Дунав и Источните Алпи.³⁴⁵ Тоа се ножеве кои имаат северно потекло, а се среќаваат и на некрополата Димов Гроб кај Уланци.

Влијанието на егејското бронзено време е мошне јасно воочливо кај трите бронзени ножеве од Мали Дол (сл.55). Двете ножиња (сл.55) се откриени како дел од тоалетен сет (Т. XI.7).

Сл. 55 Ножеве – Мали Дол

³⁴⁴ Karamitrou-Mendessidi G., 2000, 601. На некрополата во Ајани во повеќе погребувања биле откриени стаклени перли.

³⁴⁵ Јовчевска, 2008, 102, Т. XXVII-4,5. Черных, 1978, 234, Таб. IV, 13.

Ножот со нитни (сл.55; Т.ХI.7) според N.K. Sandars е многу популарен тип во егејскиот свет и се среќава низ целиот период на доцното бронзено време (LH).³⁴⁶ Датирањето на овој тип ножеви е во периодот помеѓу XIII-XII век пред н.е.³⁴⁷ Вакви примероци се среќаваат и на некрополата Феа Петра.³⁴⁸ Посебно се интересни двата примероци (сл.55; Т.ХI.7) без отвори за нитни на рачките. Во основа тие припаѓаат на типот Ia според класификацијата на N.K.Sandars, но се забележуваат нови елементи како врежување на две паралелни линии на горниот дел од сечилото и закривена рачка. Со тоа оваа група на ножеви ќе се одвои како локална варијанта на Уланци групата.³⁴⁹

Б. Врвови од копја

Врвовите од копја се мошне ретко присутни меѓу движните наоди на локалитетите од транзициониот период. На локалитетот Манастир бил откриен еден врв од копје со пламенеста форма и две симетрични крила со тулец на кој бил прицврстен дрвениот дел од копјето (рачката).³⁵⁰ Според формата овој тип на копје одговара на групата П-8, односно П-14 според Черних.³⁵¹ Ваков тип на копја биле пронајдени и на некрополите Горња Стражава и Доња Брњица каде се датирани во На А според Reineke односно 1200 – 1100 година пред н.е.³⁵²

В. Врвови од стрели

Исто како и врвовите од копја помеѓу оружјето од преодниот период, ретко се среќаваат и примероци на врвови од стрела. На локалитетот Манастир откриени се два врва на стрела. Едниот примерок е со мали димензии со три крилца и извечен трн не е добро хронолошки и типолошки опишан за паралели.³⁵³ Најблиски аналогии има со еден примерок од Копривлен, кој е датиран според стрела пронајден во 15 слој во Кастанас, определен како тип 6б по Бухолц.³⁵⁴ Другиот примерок кој има поголеми димензии

³⁴⁶ Sandars, 1955, 175.

³⁴⁷ Aliu, 2004, 242. Овој тип припаѓа на типот I (A3) според Aliu.

³⁴⁸ Valla, 2003, 370, fig.20; Κουκουλη-Χρυσανθακη, 1992, 581-585, каде го означува како тип I.

³⁴⁹ Видески, 2006, 92.

³⁵⁰ Јовчевска, 2008, 100-101, Т. XXVII-2.

³⁵¹ Черных, 1978, 229, Таб. IV, 12.

³⁵² Крстиќ, 1992, 238, 240, Т. VIII. 3, 4; Срејовиќ, 1959-1960, 121, Т. 125-6.

³⁵³ Јовчевска, 2008, 101, Т. XXVII-7.

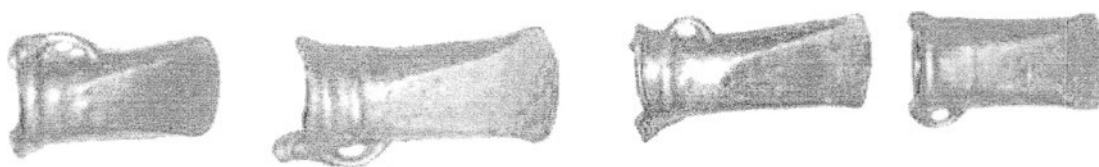
³⁵⁴ Hochstetter, 1987, 26, Taf.2.

најблиски аналогии има со сличен примерок од оставата кај Свилош кој е датиран врз основа на останатите наоди во на преминот од На А во На Б, односно околу 1100 година пред н.е.³⁵⁵

Коскената стрела од гроб 7 од некрополата Хиподром (Т.IX.9), аналогно се поврзува со слични наоди стратиграфски одлично откриени на локалитетот Кастанас во слоевите 16-11, т.е. поврзани за IV и V населба, од XIV-XI век пред н.е.³⁵⁶

Г. Секири – келтови

Посебно место во категоријата на оружје завземаат бронзените секири – келтови. На локалитетот Манастир се откриени четири примероци на секири шупливо лиени од типот келтови. Двете секири (сл.56:а,в) со едно односно две пластични ребра и една ушка и според Черних припаѓа на типот К-54 е е мошне распространета во Бугарија, југо-западна Русија како и јужна и источна Романија (Трансилванија) како и на територија на северозападна Србија.³⁵⁷ Секирата (сл.56:б) одговара на групата К-62 според Черних, а вакви примероци среќаваме на просторот околу Тиса, Сава и Драва, Трансилвануја и југо-западна Русија.³⁵⁸ Четвртиот примерок (сл.56:г) одговара на групата К-56, според Черних односно К-58 која се јавува како подгрупа.³⁵⁹ Најблиски паралели овој примерок име со секирата од оставата во Уровица.³⁶⁰ Датирањето на овие предмети Гарашанин го поврзува со хоризонтот Уриу-Доманести, т.е. со најраната фаза на преодниот период на доцното

Сл. 56 бронзени секири – келтови – населба Манастир, с. Чашка

бронзено време кон железно време, D според Reineke, односно LH III C (околу 1200 – 1100 година пред н.е.).

³⁵⁵ Јовчевска, 2008, 100-101, Т.XXVII-8.

³⁵⁶ Hochstetter, 1987, 60.

³⁵⁷ Јовчевска, 2008, 99-100, Т.XXV-1,3; Garasanin, 1954, Т.XXXVI,2; Черных, 1978, 200-203.

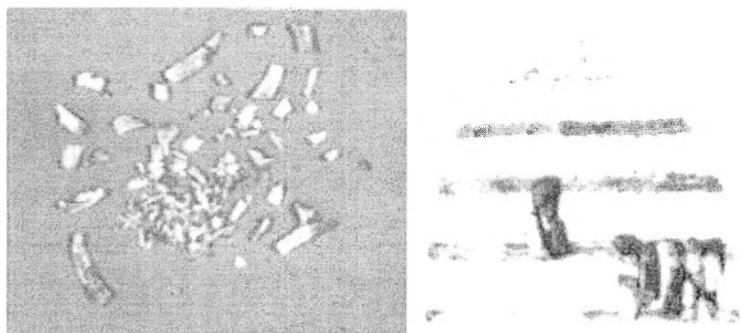
³⁵⁸ Јовчевска, 2008, 100, Т.XXV-2; Garasanin, 1954, Т.XXXV,6, Т.XXXVI,5; Черных, 1978, 200-203.

³⁵⁹ Јовчевска, 2008, 100, Т.XXV-4; Garasanin, 1954, Т.XVI,1, Т.XXXV,5; Черных, 1978, 200-203.

³⁶⁰ Васиќ, 1998, 192.

Д. Шлем

Она што го привлече вниманието на македонската научна јавност со наодите од некрополата Клучка, е секако гробниот прилог на шлем направен од обработени заби од очњаи од дива свиња, тип на познат микенски шлем (гроб7, сл.57; Т.IX.1),³⁶¹ познат од деталниот опис на Хомер, како и од бројните илустрации од микенската уметност.³⁶² Согласно горните и долните перфорации на забите, како и врз основа на аналогии на слични примероци во Грција, проф. Митревски ја одредил основната форма на шлемот и неговите димензии. Секако се работи за луксузен производ, за кој за да се изработи биле потребни 30-40 пара од очњаи од дива свиња.³⁶³ Вакви наоди се добро познати од хеленскиот свет и тоа во периодот на LHI и LHII, датирани во XVI-XIV век пред н.е.

Сл. 57 Шлем – Клучка, Хиподром

III.4.4 Утилитарни предмети

А. Точила – острачи како дел од тоалетен сет

Помеѓу утилитарните предмети посебно место завземаат машките тоалетни сетови кои биле составени од: камен острач, бронзен нож и бронзена игла, кои имале функција на одржување на хигиената. На локалитетот Мали дол беа откриени се два тоалетни (Т. XI.5). Вакви примероци среќаваме и во машките гробови на некрополата Димов Гроб, како и во гроб бр. 7 (Т.IX:7) во Хиподром.³⁶⁴ Камениот острач хронолошки не е осетлив предмет, но зборува за непосредната поврзаност со подоцнежните, т.н. тоалетни реквизити од железното време, каде овие предмети најчесто се појавуваат во сет од камен острач, со железен брич и пинцета.³⁶⁵ Оваа појава на тоалетен сет длабоко ќе се вкорени во

³⁶¹ Митревски, 1995, 73.

³⁶² Taylor, 1983, 139.

³⁶³ Митревски, 1995, 73.

³⁶⁴ Митревски, 1995, 74; Видески, 2006, 85-86, сл.39; Mitrevski, 2006, 89, Fig.3.

³⁶⁵ Митревски, 1997, 58-59.

материјалната култура на овие праисториски заедници, така што ќе опстои еден подолг временски период и ќе стане една важна карактеристика на машките погребувања во железното време каде најчесто ќе се појавува камен острач со железен брич или нож.³⁶⁶ Камените острачи се направени од локален песочник со правоаголна форма и перфорирани во горниот дел (Т.ХI.5). Камени острачи среќаваме во доцно бронзенодопските хоризонти 14b и 14a во Кастанас.³⁶⁷

Б. Тегови и прешлени за вретено

Во рамки на населбинскиот слој од IV населба на Скопската тврдина биле откриени неколку тегови со макаровидна форма, како и неколку прешлени за вретено, како и на населбата Манастир. Ваквата слаба концентрација на овие предмети не ни овозможува да извлечеме повеќе констатации за начинот на кои се вршеле некои домашни активности како ткаењето, или пак за стопанските гранки како рибарењето.

В. Игли и алатки - шила

Од ситниот инвентар, биле откриени две коскени игли³⁶⁸ во рамки на куќа 6/К IV, на Скопската тврдина, како и две коскени алатки налик на шила, кои беа откриени во дел од огништето на куќа 3/К IV.³⁶⁹ Во ваквата нејасна стратиграфска поственост во културните слоеви, не може многу да се зборува за нивната функција но сепак според нивното место на наоѓање може да претпоставиме дека или се работи за алатки користени во секојдневните активности на семејството.

Г. Свирче

Во рамки на куќа 6/К IV беше откриено едно свирче направено од коска.³⁷⁰

³⁶⁶ Митревски 1995,74

³⁶⁷ Kastanas 6,1987, 53-55, Taf. 11, 6-9, Taf. 13, 5-10.

³⁶⁸ Митревски, 2015, 150, сл.211-1,5.

³⁶⁹ Митревски, 2015, 150, 148, сл.195-1,4.

³⁷⁰ Митревски, 2015, 150, сл.211-3.

IV ПОЈАВА НА РАНОТО ЖЕЛЕЗНО ВРЕМЕ ВО Р. МАКЕДОНИЈА (X – VIII ВЕК ПРЕД Н.Е.)

После турбулентните превирања во транзициониот период следи фаза во која полека почнува да се стабилизира состојбата. Раното железно време во Македонија претставува период на сеуште не целосно стабилна култура со нејасно дефинирани културни вредности, која е под влијание на последиците од периодот на транзицијата. Тоа е периодот од X до почетокот на VIII век пред н.е. По рушењето на населбите од доцното бронзено време, во преодниот период постепено започнал процес на културно и етничко стабилизирање. Како репер за почеток на железното време на јужен Балкан се зема 1070 година пред н.е. дата која е добиена со анализи на Ц14 и дендрохронолошки анализи направени на примероци земени од дрвените столбови на железнодопската архитектура на населбата во Асирос.³⁷¹ На територијата на Македонија железното време претставува специфична појава која се развива под различни влијанија, но сепак има свои специфики и карактеристики кои го издвојуваат како локален развој на заедницата, но неможат директно да се поврзат со ниту едно влијание од страна. Во неговото формирање се воочливи влијанија од претходниот период (бронзеното време), но и продор на нови елементи, од Халштатската култура на север во преодниот период, поточно од регионите на Западен Балкан.³⁷² Некои од овие елементи мошне кратко се задржале, само во преодниот период, не наоѓајќи погодна почва за нивен натамошен развој. Други пак биле прифатени и адаптирани на локалниот вкус и потребите на населението, а подоцна станале нераскинлив и препознатлив дел од локалната култура на железното време. Сите овие елементи даваат посебни и специфични манифестации на културата од раното железно време во Македонија, доближувајќи ја до северните и северо – западните железнодопски култури на Балканот.³⁷³ Условите кои овозможиле развој на заедниците во железното време, биле мошне слични на оние од претходниот период. По катастрофите кои ги преживувале населбите на крајот на бронзеното време по главните комуникации, во преодниот период населението започнало една нова етапа во својот развој, иако со

³⁷¹ Wardle K.A- Wardle D.,2007, 489-497.

³⁷² Митревски, 1997, 71.

³⁷³ Митревски, 1997, 71.

ослабена економска моќ и културно ниво. Оваа појава е јасно поврдена и посведочена во остатоците на Тумба Кастанас, каде по уништувањето т.е. опожарувањето на населбата од крајот на бронзеното време која имала архитектура со големи објекти за живеење направени од плитарни тули, кон крајот на XI и во X век пр.н.е. населбата била обновена со примитивна архитектура на мали куќи (колиби) од трошни материјали – скелетни конструкции од дрво и кал.³⁷⁴ Оваа декаденција најдобро го илустрира почетокот на новата епоха, т.е. новото културно, економско и етничко стабилизирање на заедниците во Македонија.

Друг специфичен културен феномен кој се појавува во раното железно време во Македонија, а кој ќе се развива и низ целото железно време е тумуларниот начин на погребувања.³⁷⁵ Оттаму сите овие елементи како во погребувањето, така и во организацијата на општествениот живот ќе учествуваат во генезата на железното време и со нив конечно ќе биде физиономирана новата култура на железното време во Македонија. Заедниците во текот на полното железно време ќе продолжат да ги развиваат локалните културни вредности создавајќи препознатлива и автентична култура, која ќе овозможи и зајакнување на племињата и племенските заедници, издвојувајќи ги како специфични заедници со локални манири.

Така, можеме да констатираме дека овој процес на културна диференцијација и развој на племињата ќе отпочне уште на почетокот на железното време, а низ текот на целото железно време ќе се направи и конечно културно, па дури и етничко формирање.³⁷⁶

IV.1 Новини кои го најавуваат раното железно време

Досегашните истражувања на локалитетите во Вардарската долина, како: Димов Гроб, Столот, Манастир-Чашка, Вардарски Рид кои припаѓаат на локалната Повардарска или Уланци групата на доцното бронзено време, дадоа јасна слика за нејзиниот карактер датирана во периодот помеѓу XIV – XII век пред н.е. Овие заедници кон крајот на XII па се до почетокот на XI век пред н.е. честопати биле цел на нападите, односно на неколку

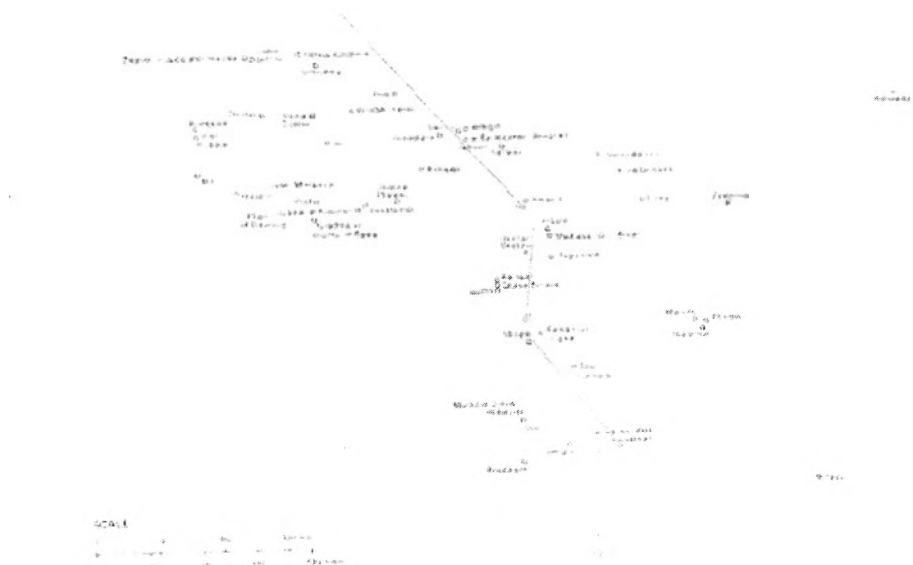
³⁷⁴ Hansel, 1982, 270 – 287; Hansel, 1979, 183 – 200; Hochstetter, 1984, 15.

³⁷⁵ Mitrevski, 2007, 222-224.

³⁷⁶ Митревски, 1997, 72.

успешни бранови на миграциони движења од север кон југ, кои со себе донеле елементи на културите од северен и централен Балкан.³⁷⁷

Последните истражувања по долината на реката Вардар потврдуваат дека овие миграциони процеси го загрозиле понатамошниот развој на оваа културна група, но истовремено и го прекинале и развојот на заедниците во бронзеното време на овој дел на Балканот.³⁷⁸

Карта 8 - Движење на вториот бран од т.н Големи преселби

Потврда за овие миграции се изгорените населбински слоеви од населбите Столот во Уланци и Манастир кај Чашка, кои откако била запалени никогаш повторно не биле обновени.³⁷⁹ Некои населби биле целосно уништени, а други пакја менувале својата локација на побезбедна позиција, како што е случајот со населбата на Вардарски Рид кај Гевгелија која се преселила на соседниот рид Кофилак.³⁸⁰ Потврда за прекин на животот се и погребувањата во сите некрополи низ средното и горно Повардарје. Паралелно со нив

³⁷⁷ Mitrevski, 2007, 444.

³⁷⁸ Mitrevski 2003a, 46-47.

³⁷⁹ Mitrevski, 2007, 447.

³⁸⁰ Mitrevski, 2007, 447.

се појавиле нови некрополи со погребување со кремација во урни.³⁸¹ Овие ситуации се добро евидентирани на некрополата Мали Дол, с. Тремник кај Неготино, каде во рамки на истата некропола среќаваме биритуалност во погребувањето.³⁸² Многу елементи зборуваат за карактерот на оваа некропола и за нејзината поврзаност со некрополата на Димов Гроб – Уланци односно Уланци групата (што се однесува до скелетните погребувања). Овие гробови го претставуваат крајот и распадот на оваа културна група, што е поткрепено со појавата на погребувања во урни чии носители го означуваат крајот на бронзеното време и почетокот на раното железно време во Македонија.

Главната диференција на населбите е според типот на некрополите. Така населбите кои се поврзуваат со рамните некрополи се поставени на високи и доминантни возвишенија. За разлика од нив, некрополите со спалени поколници припаѓале на неутврдени населби на ниски тераси.³⁸³ Можат да се забележат значајни разлики меѓу населбите на некрополите со кремирање и оние со инхумирани покојници, кои за разлика од периодот на доцното бронзено време сега се со пружена инхумација. Населбите кои се поврзуваат со некрополите со инхумирање, припаѓаат на т.н. градишки тип на населби. Ваквиот тип на населби зборува за организиран живот во населбата кој се потврдува со материјалната култура (археолошки наоди добиени од некрополите).

Со воспоставувањето на ваквиот тип на населби постепено се воспоставуваат и критериумите на новото време, кое следи – железното време, кога овој тип на населби ќе претставува основен начин на организирање на населбинскиот живот.³⁸⁴

Материјалната култура откриена на локалитетот Манастир како монохромната керамика, бронзените и коскени алатки, прешлени за вретена, рачни мелници за жито, поедини типови накит и сл. мошне сликовито го илустрираат карактерот, културната и економската моќ на населбата до нејзиниот момент на уништување. Заедно со рушевинските остатоци го потврдуваат податокот дека се работи за населба типична за Повардарската или Уланци група, која настрадала во силен пожар. Неколкуче поединечни наоди како бронзени секири – келтови, бронзени копја и стрели, типолошки се

³⁸¹ Mitrevski, 2007, 445.

³⁸² Резултатите од ископувањата на некрополата Мали Дол, с. Тремник кај Неготино, беа презентирани на XX Симпозиум на Македонското археолошко, научно друштво одржан во Струмица во 2010г. од раководителот на ископувањата Александра Папазовска Санев. Текстовите се во обработка за публикување на резултатите од Симпозиумот.

³⁸³ Митревски, 1997, 42.

³⁸⁴ Mitrevski, 2003, 46.

карактеристични за северно балканските култури во тоа време, мошне јасно се извојуваат како оружје на рушителите.³⁸⁵ Овие форми за прв пат се јавуваат во Р. Македонија, т.е. немаат претходен развој. Очигледно е дека рушителите ја уништиле населбата во целост и таа никогаш не била обновена.

Потврда за бројните влијанија од северен и централен Балкан секако добиваме од археолошките наоди од новиот тип на некрополи со кремации, како и во останатите опожарените слоеви на доцно бронзенодопските населби по долен Вардар (Манастир, Столот, Кастанас, Вардино, Вардарофца и др.).³⁸⁶ Тие елементи ни ги откриваат причините за крајот на Повардарската или Уланци групата, но истовремено зборуваат и за ширењето на северни и централно балкански културни елементи кон југ, поточно за импакт на ново население од север, по долината на Вардар кон Егеја.³⁸⁷

Новите елементи, кои се очигледни посебно во техниките на декорирање на керамиката (како што се инкрустрацијата и канелирањето) претставуваат новини како по долината на Вардар, така и на север по долината на Морава или во рамки на групата Доња Брњица.³⁸⁸ Овие настани сигурно се случувале во рамки на одредени пошироки последователни движења, кои претставуваат културен продор кој се следи од областите на северен Балкан, преку територијата на групата Доња Брњица, преку Повардарјето, па се до Атика и Пелопонез, каде се потврдени со предметите откриени над рушевините на Микенските населби или во новите протогеометриски некрополи.³⁸⁹ Овој продор мошне сликовито се манифестира преку воведување на новиот ритуал на погребување со кремација во урни, појавата на керамика декорирана со инкрустрација и со канелирање, со механички мазнета површина.³⁹⁰ Наспроти овие влијанија од север, присуството на микенскиот шлем од очњаци на дива свиња во погребување со кремација, укажуваат на мобилниот карактер на оваа култура во преодниот период во Македонија и за дирекните контакти на овие заедници со југот.³⁹¹

Овие настани, исполнети со воени деструкции, етнички и културни движења во текот на XII и XI век пред н.е. не предизвикале суштински демографски промени во

³⁸⁵ Jovcevska 2008-a, T.XXV-XXVII, 99-103.

³⁸⁶ Mitrevski, 1994-a; Mitrevski, 1997, 51-53.

³⁸⁷ Mitrevski, 1994-a; Mitrevski, 2003, 20.

³⁸⁸ Tasic, 2003, 44; Luci, 2007, 347-348.

³⁸⁹ Garasanin, 1953; Franch, 1989, 39-43.

³⁹⁰ Garasanin, 1953; Franch – Rutter, 1977; Catling, 1981, 71-82.

³⁹¹ Mitrevski, 2011, 193, sl.71 :1.

Македонија.³⁹² Појавата на погребување со кремација, најевидентно ја претставува појавата која доаѓа од север непозната за локалното население од доцното бронзено време. На територијата на Македонија керамирањето како погребен ритуал не траел долго, а со востановувањето на железнодопската култура бил целосно напуштен, при што се вратил стариот обичај на погребување со инхумација во гробови цисти како единствен гробен ритуал.³⁹³

Иако овие случувања траеле кратко, оставиле директни и сериозни последици на следниот културен и економски развој на заедниците на територијата на Р. Македонија. Со прекилот на дотогашниот бронзенодопски развој, на сметка на востановените контакти со Егејскиот свет, и со новите релации со северните балкански области ќе се создадат услови за формирање на новата железнодопска култура.³⁹⁴ Така во текот на полното железно време, Македонија културно повеќе ќе биде свртена кон внатрешноста на Балканот отколку кон Егеја, негувајќи ги централно балканските културни вредности и критериуми.

Ослабените економски и културни вредности во раното железно време, кои биле проследени со претходната културна декаденција од преодниот период резултира со опадната економска моќ, како директна последица на претходните немирни времиња. Во тоа време може да се забележи изразена и неспорна депопулација или редуциран интензитет на живеење долж долината на реката Вардар, каде дури кон средината на VIII век пред н.е. поради зголемувањето на економската моќ ќе се обезбедат услови за културна стабилизација.³⁹⁵ Наспроти оваа ситуација по долината на Вардар, се чини дека во Пелагонија, или Охридско – Пелагонискиот регион не бил сериозно прекинат континуираниот културен развој од доцното бронзено време. Секако и таму во текот на транзицијата ќе бидат прифатени новите културни елементи од страна, кои се шират од југо – источна Албанија кон исток, со кои што се забележува почетокот на новата епоха на раното железно време или формирањето на еден поширок, условно наречен „ западно македонски “ културен круг на железното време.

³⁹² Митревски, 1997, 62-64.

³⁹³ Митревски, 1997, 62-64.

³⁹⁴ Mitrevski, 1994, 120-122.

³⁹⁵ Mitrevski, 2007, 443-444.

Една од новините која ќе го одбележи почетокот на раното железно време во Македонија е појавата на тумуларните некрополи. Тие се јавуваат како нов начин во погребувањето со востановување на културата на железното време. Она што привлекува посебен интерес е појавата на неколку гробови кои имаат манифестации на Уланци групата, но се откриени во рамки на новите тумуларни некрополи од т.н. родовско клановски тип со најстаро централно погребување во средина на тумулот. Такви примери следиме посебено во регионот на Пелагонија на самиот крај на бронзеното време и преодот во железното време. Таков е гробот 37 – централното погребување во тумулот Висои – Бераници³⁹⁶ и централниот гроб 11 од некрополата Сарај, Брод, потоа централното погребување во тумул I во Стрновац.³⁹⁷

Начинот на погребување во тумуларни некрополи во Македонија, Гарашанин ја поврзува со третиот бран на преселби, иако порано оваа појава била поврзувана со вториот бран на преселби.³⁹⁸ Ваков тип на тумуларни некрополи на југ се појавуваат во XI век пред н.е., а тоа се некрополите Патели, Вергина и на тумулите на Островското езеро,³⁹⁹ кои хронолошки се истовремени со тумулите во Пелагонија.

Така централното погребување во тумулите во Висои – Беранци и Стрновац во основа се од типот на двојни тумули, каде врз централниот гроб била насипана могила, а потоа во текот на железното време врз помладите погребувања бил формиран заеднички насип. Во сите случаи покојникот бил положен во згрчена положба. Ваков тип на двојни тумули биле откриени на повеќе локалитети главно во југо – источна Албанија (Пазок, Водин, Бурел), потоа Арниса, на Островското Езеро, а директни паралели има и со Вергина.⁴⁰⁰

Оваа појава со тумули со централно погребување се среќава и во регионот на Мариово. Такви се засега регистрираните тумули на локалитетите Страгата кај с. Крушевица,⁴⁰¹ Барата кај с. Чаниште⁴⁰² и лажниот тумул на локалитетот Три Дабици кај с. Крушевица.⁴⁰³

³⁹⁶ Garasanin 1983, 791. Иако резултатите од истражувањето на некрополата Висои, Беранци сеуште не се објавени, ова погребување на неколку наврати е обработувани во различни студии и од различни автори.

³⁹⁷ Станковски, 2008, 135-139, црт.1,3; сл.3.

³⁹⁸ Митревски, 1997, 102.

³⁹⁹ Radt, 1974, 144.

⁴⁰⁰ Митревски, 1997, 103.

⁴⁰¹ Миткоски, 2010, 58, план 3.

⁴⁰² Миткоски, 2010, 60 – 62, план 4.

Од гробните прилози интересни за издвојување се неколку специфични примероци кои даваат значајни податоци за типолошко, хронолошко и културно определување на погребувањата во централните погребување. Така се издвојува фрагментот од сад т.е. кантарос декориран со мат сликана керамика, од т.н. Уланци тип, од централниот гроб I од тумулот I од Стрновац, која што се датира кон крајот на бронзеното време односно XII век пред.н.е. Останатите гробните прилози од овој тумул се претставени со монохромна керамика, меѓу која се среќаваат и фрагменти канелирана керамика и се нешто помлади генерално датирани во XI век пред.н.е.⁴⁰⁴

Во таа централниот гроб во тумулот во Висоци – Беранци содржи: железен меч, бронзен амулет во форма на лабрис, и скифос.⁴⁰⁵ Железниот меч има долго и рамно двострано сечиво и јазичеста држалка која наликува на рибја опашка. Од овој тип има два идентични примероци на локалитетот Вергина во постарите погребувања.⁴⁰⁶ Според должината одговара на јужно германската група Langschwerter, кои одговараат на фазата Ха В, а според завршетокот во облик на рибја опашка потсетуваат на групата Klein Auheim.⁴⁰⁷ Согласно примероци во атинскиот музеј нивната датација е во LHIII-B-C, односно XIII-XII век пред н.е.⁴⁰⁸ Бронзениот привезок со форма на двојна секира има паралели со такви примероци во протогеометриските гробови Вергина и Патели.⁴⁰⁹ Скифосот е изработен на витло, декориран со мат боја на линеарни мотиви. Согласно декорацијата припаѓа на протогеометриската керамика импортирана од југ, со влијанија од Тесалија на крајот на X век пред н.е.⁴¹⁰

Согласно материјалните остатоци во централните гробови од овие некрополи, можеме да констатираме дека формирањето на тумулите од родовски тип, било направено во периодот на крајот на XII односно XI век пред н.е. понатаму во текот на раното железно време секако следело конечното формирање на тумулот.

⁴⁰³ Миткоски, 2010, 57 – 58, план 2. Во тумулот не е пронајдено погребување но според архитектурата наликува на лажен тумул, како што се познати као ксенотафи. Датацијата на тумулот не е извесна поради малубројноста на археолошки материјал. Присутни се фрагменти од керамика која може пошироко да се датира во бронзеното време – средна и доцна бронза.

⁴⁰⁴ Stankovski, 2006, Prilog 1, 97

⁴⁰⁵ Mikulcic, 1966, 16.T.IV, 8a-c.

⁴⁰⁶ Andronikos, 1952, 263-264, eik.102.

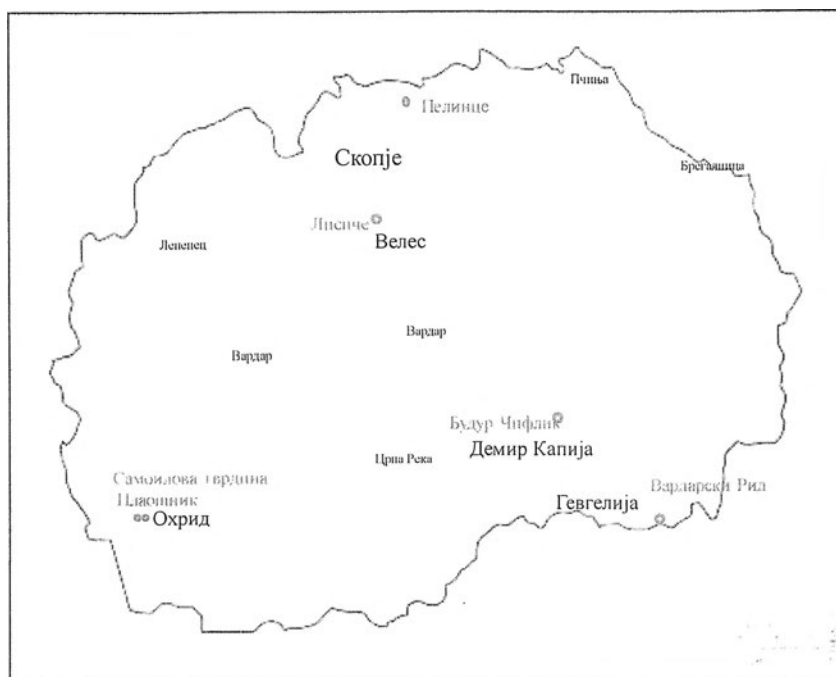
⁴⁰⁷ Mikulcic, 1966, 16.

⁴⁰⁸ Athens Nat. Archaeolog. Museum 1017, 323, тип II Neue.

⁴⁰⁹ Rey, 1932, fig.11; Andronikos, 1952, 211.

⁴¹⁰ Mikulcic, 1966, 16-17.

IV.2 Населби од раното железно време во Р. Македонија

Карта 9. Населби од раното железно време во Р. Македонија

Турбулентните превирања на крајот на бронзеното време и делумно во периодот на транзиција условиле одредени специфики во изборот на новите позиции за формирање на населбите. Тие условиле формирање на утврдени населби, кои имаат свои одредени причини за нивното создавање, време на егзистирање и развој. Голем број од нив се еднослојни, што сосема јасно ги одсликува немирните времиња на нивното егзистирање.

Првите населби од ваков карактер на Балканот се појавиле уште кон крајот на неолитот,⁴¹¹ а нивна масовна изградба започнува во текот на енеолитот, како последица на големите миграциони движења кои ја зафатиле Европа, познати како Големи индоевропски преселби. Така миграциите во науката се прифатени како причина или предуслов за појава на утврдени населби.⁴¹² Кај голем број на проучувачи постои единствено мислење дека изградбата на утврдени населби наеднаш се зголемила во текот на доцното бронзено време. Нема сомнение дека ова било предизвикано од бранот на т.н.

⁴¹¹ Garasanin, 1986, 14.

⁴¹² Ристов, 2004, 19.

Големи егејски преселби, односно миграциони движења на голем број народи кои што го зафатиле просторот од Средна Европа до египет и Средниот Исток.

На територијата на Македонија интензитетот на изградба на утврдени населби продолжил и во текот на раното железно време, како веќе востановена традиција од преодниот период, со препознатлив стил на живеење со сите претходно разработени архитектонски елементи. Освен населби за живеење биле градени и утврдени збегови, стражарници, како и култни места. Најголем број на утврдени населби во Долното Повардарие датираат токму во преодниот период и раното железно време.⁴¹³

Карактерот на утврдените населби укажува на тоа дека специфични економски и социјални структури на населението имале влијание во нивното формирање.⁴¹⁴ Нивната поставеност на високи и доминантни места, ја потврдува нивна дефанзивна функција. Од друга страна, широката распространетост на овој тип на населби на поширока територија (како што е Балканот и централна Европа) укажува на тоа дека тие не биле карактеристика на еден народ (или заедница), тука напротив претставувале резултат на немирните времиња, но и недостаток на еден поширок систем на организација. Речиси на сите места каде се појавуваат имаат слични типолошки карактеристики во зависност од времето и просторот каде се наоѓаат.⁴¹⁵

Во севернобалканските области, посебно во регионите каде биле главните комуникации, овие населби биле поставувани на високи и доминантни позиции. Во вовлечените региони како што се рамнините, каде што не постоеле природни услови за нивно поставување на такви позиции (Пелагонија или северна Грција) биле поставувани на вештачки издигнати тумби.⁴¹⁶ Ваквата поставеност на населбите било погодно за одбрана, но од друга страна позицијата и начинот на ваквата одбрана биле пречка да се планира нивниот развој, кој бил ограничен од ограниченоста на просторот. Поради тоа многу населби нема да го продолжат својот развој и ќе егзистираат како мали утврдени населби со една фаза на изградба. Во наредната фаза на железното време (полното железно време) паралелно со зголемување на популацијата, се одбирале други попогодни простори за формирање на населбите. Оттаму некои од нив ќе продолжат да живеат и во

⁴¹³ Ристов, 2004, 20.

⁴¹⁴ Govedarica, 1978, 117, zab.3.

⁴¹⁵ Ристов, 2004, 19-21.

⁴¹⁶ Heurtly, 1939, 1-59, fig. 1, 10, 14, 23, 31, 35; Праисторија во централна Пелагонија, 1976, 46-52.

антиката развивајќи се во вистински градови и доживувајќи го следниот степен на урбанизација.

За карактерот и развојот на населбите во науката се произнесуваат различни мислења посебно кога се работи за територијата на Балканот.

Генерално гледано во својот развој населбите поминувале низ три фази и тоа: *предурбана*, *протоурбана* и *урбана* фаза. Најстарата *предурбана* фаза одговара на наједноставните заедници од типот на мали и утврдени населби. Кога повеќе вакви заедници се здружуваат се развиваат во протоурбана целина, а во последната етапа на развој населбата преминува во *урбана* целина, односно град како највисока форма на населба со комплексна етничка, социјална и економска структура на населението.

Она што ние можеме да го констатираме за населбите од раното железно време е дека некои од нив (оние за кои имаме доволно податоци од истражувањата) се во предурбаната фаза, дури и подоцна кон крајот на железно време влегуваат во протоурбана фаза (како што е случајот со Вардарски Рид), но дури во антиката ќе се развијат како вистински градови т.е. ќе влезат во урбана фаза. Такви ќе бидат населбите како Вардарски Рид, Исар Марвинци и др., каде можеме да следиме урбан развој. Повеќето од населбите, се развивале зависно од просторот со кој располагале, а некои воопшто немале ниту можност за опстојување, што секако било условено од природните и животните ресурси. Други пак биле насилно уништени и никогаш повторно не биле обновени или пак биле обновени на друга локација.

При поставување на населбата населението обрнувало внимание на неколку основни елементи, една од нив е конфигурацијата на теренот. Така, за позиционирање на населбата барале висок рид кој требал да обезбеди соодветна заштита и одбрана, со визуелна прегледност на теренот, што секако било предуслов за сигурен и мирен живот. Најчесто населбата поставена на ваква позиција била природно заштитена од три страни, и мошне лесно се бранела со поставување на одбрамбени ѕидови. Најчесто населбите биле поставувани во непосредна близина на некоја патна комуникација, покрај некоја река, во средина која била опкружена со природни ресурси како земјиште, вода за пиење или пак рудни богатства. Овие елементи биле од особено значење за издигање на населбите од овој карактер како од бронзеното, така и од железното време во Македонија, но и во

соседните региони и пошироко на Балканот.⁴¹⁷ Обликот на населбата пак директно зависел од местото каде била поставена населбата.

За утврдување и заштита на населбите се користеле вообичаени методи за изградба на одбрамбените сидови - бедеми. Овие одбрамбени сидови биле градени од кршен или речен камен врзани со земја, во техника на „сувосид“. Овој начин на сидање бил предвесник на полигоналното сидарство кое ќе се појави во грција и Анадолија во V и IV век пред н.е.⁴¹⁸ Остатоци од одбрамбени сидови се откриени речиси кај сите неселби од долното Повардарие. Вакво обидување со бедеми кои најчесто ја опфаќале акрополата на населбата, следејќи ја природната конфигурација на теренот, среќаваме речиси кај сите предисториски утврдени населби откриени на Балкан и пошироко.⁴¹⁹

Процентуално гледано, најголем број на населби изградени на високи доминантни и стратешки позиции, во Кумановскиот регион настанале во текот на железното време. Таква е населбата кај селото Пелинце, каде се констатирани три хоризонти на живеење (во раното бронзено време, раното железно време и раната антика). Масовна појава на овој тип населби во овој регион ќе се случи во полното железно време т.е. VII – VI век пред н.е., кога овој тип на населби биле подигани на доминантни позиции од 400 – 500 м, а поретко на повисоки и тешко пристапни планински предели. Населбите од раното железно време (а и периодот кој следи) во Кумановскиот регион претставуваат природно добро заштитени и зарамнети површини во близина на реките, т.е. главните и значајни сообраќајници. Се работи за стратешки, поволни позиции, со добра визуелна контрола и комуникација со околината и другите населби од овој тип. Секогаш кога го правеле изборот на теренот барале позиција каде што можело со помалку материјал и работа, подобро да се обезбеди населбата. При изградбата на фортификација на населбата посебено било обрнувано внимание на најзагрозениот дел на населбата, кога зависно од конфигурацијата на теренот граделе маркантен насип или лимитни тумули.⁴²⁰ (како што е случајот на Градиште – Пелинце, Калиште Клековице и др.)

⁴¹⁷ Winter, 1971, 3,4; Govedarica, 1978, 123; Govedarica, 1982, 180; Димитров, 1983, 77-86.

⁴¹⁸ Winter, 1971, 80, 95-100.

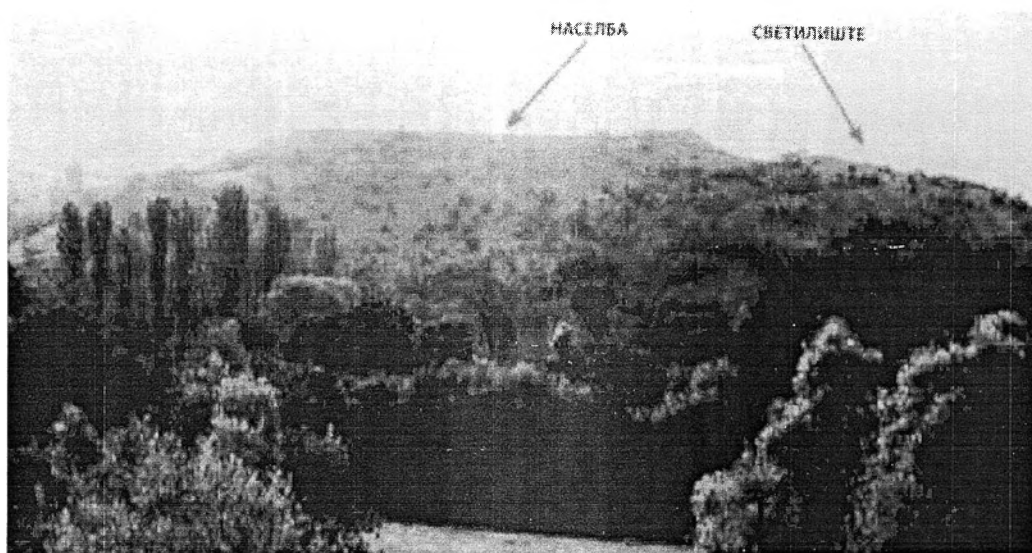
⁴¹⁹ Benac, 1985, 58, 183; Gustin, 1978, 136-138, Sl. 1; Winter, 1971, 69-80.

⁴²⁰ Георгиев, 1990-91, 92; Георгиевски, 1993, 54.

А. Пелинце –Куманово

Локалитетот се наоѓа 18 км. северо – источно од Куманово, десно од патот по кој долината на реката Пчињата ја поврзува Кумановската со Врањанска област. Овој локалитет е засега најсеверно регистриран во Македонија. Населбата била формирана на последните ограноци на планината Козјак во близина на местото каде реката Бистрица се влева во Пчиња. Бил лоциран на доминантна позиција, на ридот познат како Градиште, чие плато се издигнува 80м над нивото на реката Пчиња. За прв пат овој локалитет бил споменат во 1976г. при изработка на Археолошката карта на Р. Македонија, кога бил утврден го хронолошки и културно.⁴²¹

Во 1989 г. биле изведени мали сондажни археолошките истражувања започнале, со цел да се утврди вертикалната и хоризонталната стратиграфија на населбата, како и да се направи најзина хронолошка и културна определба.⁴²²

Сл.58 Градиште, Пелинце

Пелинското Градиште претставува еден мошне интересен пример на фортифицирана населба, поставена на природно зарамнето плато со должина од околу 170м и ширина од 115м. Платото има изразени коси страни, на чии рабови се протега широк насип, со висина која постепено се зголемува кон источната страна, направен од

⁴²¹ Археолошка карта на Р. Македонија, 1997, 218.

⁴²² Трајковска, 1999, 47. Археолошките ископувања на локалитетот Градиште – Пелинце ги започна колешката Лена Трајковска и раководеше со нив околу десетина години, резултатите од тие испитувања сеуште не се објавени. Голема благодарност до нејзината посветеност и нејзината несебична ангажираност да ми помогне да се воведам, а подоцна и наследам работата на овој археолошки локалитет.

материјал добиен од седлото во подножјето. На тој начин бил формиран одбрамбен ров, со должина над 50 тина метри и ширина од околу 40 метри. Слична интервенција била направена и на југо – западната страна, но на помал ров, а наместо насип бил формиран одбрамбен тумул. Се работи за самостоен објект кој е налик на одбрамбена кула, формиран на испакнатиот дел на сртот. Но сеуште не е јасна неговата функција, т.е. дали тој имал одбрамбена или пак има некоја друга улога.⁴²³ Една од нив е рационално и практично решение за фортификација на овој дел од теренот, притоа спојувајќи го јужниот и западниот насип. Најинтензивен живот на Градиштето се одвивал во текот на железното време, кога населбата го добила својот конечен изглед.

Истражувањата во последните десетина години, генерално беа од сондажен карактер, така што засега имаме слика за стратиграфијата на платото работно наречено Акропола, но и за културните слоеви во рамки на Градиштето генерално. Со последните истражувања во периодот помеѓу 2011-2014г. целта беше да се потврди стратиграфската слика на северната тераса на Акрополата, и да се одреди карактерот на населбите.⁴²⁴ Стратиграфската слика добиена со истражувањата потврди четири хоризонти на живеење, од кои најстариот се поврзува со раното бронзено време, вториот со раното железно време, третиот со крајот на железното време и раната антика, и последниот најмладиот со интервенции во римско време.

Нашиот интерес се задржува на вториот хоризонт со рано железнодопски материјал, датиран во периодот помеѓу X – IX век пред н.е. На истражениот простор во рамки на вториот хоризонт на живеење беше констатиран еден културен слој, во кој се открија остатоци од архитектура на две куќи за живеење, работно означени како куќа 2 и 3.

Б. Лисиче, Велес

Над селото Лисиче на реката Тополка, при активностите изведени за изградба на акумулационо езеро и негови придружни објекти, била констатирана населба од

⁴²³ Ѓеорѓиевски, 1993, 55.

⁴²⁴ Истражувањата се одвива од страна на НУ Музеј Куманово во соработка со Катедрата за Историја на уметноста и Археологија, при Филозофскиот Факултет во Скопје. Резултатите од ископувањата не се објавени. Во оваа прилика се заблагодарува на директорот на НУ Музеј Куманово, Јовица Станковски и проф д-р Драги Митревски – раководител на ископувањето во 2011г. за соработката, отстапувањето на материјалот и податоците од овие ископувања.

железното време.⁴²⁵ Локалитетот на бројни места бил оштетен, а денес целосно се наоѓа под езерото.

Археолошки ископувања од заштитен карактер се извршени од страна на Музеј Велес, при што биле истражени околу 100м². Населбата била подигната на мала тераса, од десната страна на реката Тополка, далеку од главните комуникации, повлечена е на тешко пристапен терен во планинските масиви.⁴²⁶ Со истражувањата биле откриени остатоци од архитектура на објекти за живеење, како и куќен инвентар. Согласно движниот материјал може да се заклучи дека се работи за населба со еден хоризонт на живеење датиран во раното железно време. Архитектонските остатоци откриени на населбата Лисиче, како и начинот на градење на куќите, укажуваат на голема сличност со третата населба од Вардарски Рид, која временски се определува во раното железно време, т.е. X-IX век пред н.е.

В. Будур Чифлик, Демир Капија

Локалитетот се наоѓа во границите на Демир Капија, поточно во месноста Будур Чифлик. Со заштитните ископувања на локацијата „Градина“, во 1947 г. случајно бил откриен еден гроб, што било причина за продолжување на истражувањата и во следната 1948г. од страна на Археолошкиот Музеј, Скопје. Во рамки на овие истражувања биле констатирани остатоци од праисториски културни слоеви, кои се протегаат на просторот каде се наоѓала индустриската кречана.⁴²⁷ На тој просторот бил откриен културен слој со остатоци од архитектура на куќа, при што биле евидентирани едно огниште и јами за колци, како дел од сидно платно на куќата. Согласно откриениот керамички материјал истражувачот ја датирал како населба од постарото железно време, т.е. X – IX век пред н.е.

Г. Вардарски Рид-Гевгелија

Во непосредна близина на источната периферија на Гевгелија, од десната страна на реката Вардар се наоѓа локалитетот Вардарски Рид поставен на едно доминантно возвишение. Реката Вардар го заобиколува локалитетот од неговата југо-источна страна, а од северо-западната страна е отворен кон гевгелиското поле. Поради честите изливања на реката Вардар овој дел во минатото честопати бил под вода. Таквата поставеност на

⁴²⁵ Јовчевска, 2011, 205.

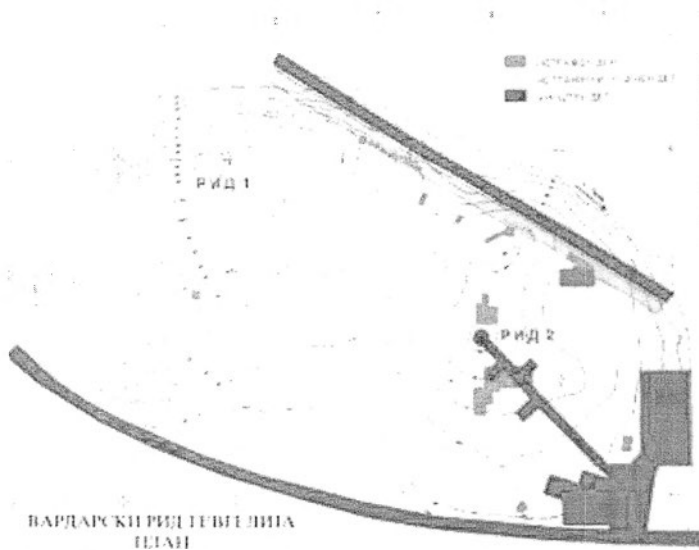
⁴²⁶ Јовчевска, 2011, 205.

⁴²⁷ Корошец, 1956, 90.

локалитетот претставува стратешка позиција која доминира над целото гевгелиско поле и долниот тек на р. Вардар. Археошки остатоци од населбинските слоеви биле констатирани на два рида Рид 1 (западниот) и 2 (источниот), поврзани меѓусебе со едно седло.⁴²⁸ Како што веќе споменавме Вардарски Рид има комплексна стратиграфија, со остатоци од населбинско живеење во подолг временски период од праисторијата па се до антиката.

Првите археолошки ископувања биле вршени во 1979, а потоа во 1994 г., кои имале контролен карактер со цел да се утврдат границите и карактерот на населбата.⁴²⁹ Систематските ископувања на локалитетот биле започнати во 1995г. и со мали прекини траат до денес. Што се однесува до истраженоста на постарите слоеви (праисториските) можеме да констатираме дека не е во голем обем, но е на едно ниво кое доволно добро ја објаснува стратиграфијата, и карактерот на праисториските населбите.⁴³⁰

Со досегашниот степен на истраженост констатирани се 16 културни слоеви, т.е. градежни фази, сместени во хронолошки и културни рамки шест населби, различни по својата организација, архитектура, карактерот на градежните елементи, градежните техники, како и по движниот археолошки материјал.⁴³¹ Нашиот интерес се задржува на населбата од раното железно време означена како Вардарски Рид III, датирана во X – IX пред н.е.⁴³² И покрај добрата стратифицираност на откриените културни слоеви, сепак постојат многу неразјаснети и недообјаснети прашања, во однос на организацијата на населбите од железното време, означени како В.Р.III и В.Р.IV.

План 2. Степен на истраженост на Вардарски Рид

⁴²⁸ Митревски, 2005, 15.

⁴²⁹ Винчик – Ивановски, 1981, 49-51; Хусеновски – Спасовска Димитриоска, 1999, 157 – 183.

⁴³⁰ Митревски, 2005, 16-18.

⁴³¹ Митревски, 2005, 17.

⁴³² Митревски, 2005, 17; Папазовска, 2005, 117-122.

Така во почетокот на раното железно време ќе се формира населбата В.Р. III, која несомнено се развила од претходната доцнобронзенодопска населба В.Р. II, иако јасно е воочен еден хиатус во живеењето на Вардарски Рид, кога дел од населението од В.Р. II се преселило на побезбедна локација, на соседниот Богородичин Рид или Кофилак.⁴³³ По овие турбулентни настани, населбата В.Р.III дава слика за веќе стабилизирани, но и ограничени услови за живеење во раното железно време. Населбата се протегала на источните падини на Ридот 1 и на крајната периферија на Ридот 2, поточно на најниската тераса над реката Вардар. Развојот на оваа населба се следи во четвртата населба (В.Р. IV) од полното железно време, со промена на локацијата на западните падини на Рид 1, каде во рамки на откриените културни слоеви и остатоци од архитектурата можеме да забележиме зголемен економски развој како и интензитет, со зголемување на бројноста на населението, секако потврдено и со околните некрополи на Милци, Сува Река, Парагон.⁴³⁴

Остатоците од постарата железнодопска населба на Вардарски Рид (В.Р.III) беа документирани со истражувањата изведени во 1999г. на Ридот 1, за време на изградбата на автопатот Е-75. Со поставањето на неколку контролни сонди со правец исток – запад, долж северната периферија на Ридот 1 и во седлото меѓу двата рида, беа откриени остатоци од архитектура и археолошки материјал. Откриениот материјал главно беше стратифициран во два културни слоја, кои во генералната стратиграфија на локалитетот се означени како слој 14 и 13.⁴³⁵

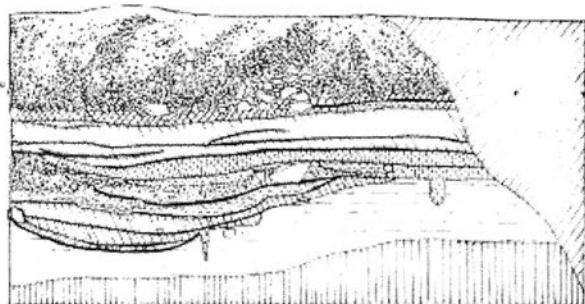
Најдобра стратиграфска слика, а воедно и најдобри податоци за карактерот на оваа населба се добија со истражувачката кампања во 2004г. на Источната тераса на Рид 2, кога на најниската тераса над реката Вардар, беа откриени остатоци од најстарото живеење кои соодветствуваат со слоевите 14 и 13 од раното железно време. Стратиграфската слика на оваа локација укажува на податокот дека нема помлади слоеви од В.Р. IV населба, т.е. од полното железно време, кои биле лоцирани на северо-западните падини на Рид 1 и 2.⁴³⁶

⁴³³ Видески, 2005, 92-96.

⁴³⁴ Митревски, 2005, 18.

⁴³⁵ Митревски, 2005, 18-19; Папазовска, 2005, 117, сл.2 и 2а.

⁴³⁶ Папазовска, 2005, 117-119.

Сл.59 Вардарски Рид – контролен профил на
источна тераса, сектор „под мостот“

Најниската тераса над реката Вардар која била користена за животот на В.Р.III населба, најпрво била нивелирана со слој од црвена земја со дебелина од околу 1 м. Тоа било направено со цел да се изнивелира карпата, но и да се подобри изолацијата за објектите кои биле токму во неа фундирани, како остатоци од полуземјанки констатирани во најстариот слој 14.⁴³⁷ Врз него беа откриени остатоци од помладиот културен слој 13, каде се разликува начинот на градење на куќите, односно се јавува надземна лесна архитектура. Врз двата слоја на целата Источна тераса бил констатиран слој од чакал и песок (на места со дебелина над 1 метар), кој укажува дека животот на најниската тераса на крајна периферија на локалитетот бил ненадејно прекинат и тоа најверојатно со поплава која го прикинала интензивното живеење во железното време.⁴³⁸

Ѓ. Самоилова тврдина/ Цитадела – Охрид

Самоилова тврдина или Цитадела – Охрид претставува еден од покомплексните локалитети со стратиграфија од доцното бронзено време до Османлискиот период. Тврдината има елипсовидна форма ги заградува југо-западните позиции на двата рида, поделена на два дела во правец исток – запад. На југоисточната страна бил поставен импозантен влез заграден со две кули.⁴³⁹ Тврдината има вкупно 18 одбрамбени кули и

⁴³⁷ Папазовска, 2005, 119, сл.4.

⁴³⁸ Митревски, 2005, 31. Овој слој на чакал се среќава долж целата источна тераса и укажува на крајот на железнодопските населби, В.Р.III и В.Р.IV.

⁴³⁹ Археолошка карта на Р. Македонија, 1996, 271.

четири порти. Краткотрајни сондажни ископувања биле водени во 1956, 1964 и 1994-1996 година.⁴⁴⁰ Систематски археолошки истражувања се вршеа во подолг временски период од 2000 до 2010 година кога беа откриени бројни движни и архитектонски остатоци од населбински слоеви, но и бројни погребувања од некрополата која се протега од Горна Порта, датирани во хеленистичкиот период.⁴⁴¹

За време на систематските истражувања на локалитетот беа откриени остатоци од населбински слоеви со доста оштетена архитектура, која според откриениот движен материјал се датира помеѓу IX-VIII век пред н.е.⁴⁴²

А. Плаошник - Охрид

Долго во научната јавност овој локалитет беше познат како Комплекс „Св. Пантелејмон“ – Плаошник, Имарет (каде предмет на истражување беа старохристијански и средновековни цркви).⁴⁴³ Се работи за зарамнето плато на повисок западен рид од градот, т.е. јужно од Самоиловата тврдина. Истражувањата на локалитетот Плаошник во Охрид во последната деценија ја потврдија неговата комплексност, со широк хронолошки распон од праисторијата т.е. раното железно време до денес. Она што се поврзува со хоризонтот за железното време, е културен слој од црвена земја, во кој биле откривани бројни фрагменти од мат сликана керамика. Неможе да се отвои културен слој со архитектура која ќе се поврзе со овој археолошки материјал. Она што би можело да го издвоиме како констатација дека тој слој од црвена земја најверојатно бил донесен со цел да се изнивелира просторот, а во себе содржел движен материјал како керамика.⁴⁴⁴

IV.2.1. Организација на населбите од раното железно време во Р. Македонија

Согласно досегашните скромни истражувања на населбите од раното железно време, освен за начинот на градење на куќите, поставеноста на населбите и делумно за животот на заедницата немаме многу податоци за организацијата на самата населба. Она што би можеле да го заклучиме од досега изложеното се следните заклучоци.

⁴⁴⁰ Истражувањата беа водени од страна на Филозофскиот Факултет во Скопје и Завод и Музеј Охрид.

⁴⁴¹ Кузман, 2008, 282-284. Овие ископувања беа дел од капиталниот проект, каде раководител беше Паско Кузман, а резултатите од ископувањата сеуште не се објавени, и се во фаза на обработка на истражувачите.

⁴⁴² Паразовска Санев, 2007, 489-492.

⁴⁴³ Археолошка карта на Р. Македонија, 1996, 269.

⁴⁴⁴ Резултатите од ископувањата не се објавени. Благодарност до истражувачите кои ми овозможуваа увид во овој материјал.

Населбите во најраните фази на раното железно време биле организирани во мали заедници, каде објектите за живеење биле од типот на полузеमुници (како што е случајот со Вардарски Рид слој 14 од В.Р.ІІІ, или куќа 2 во Пелинце, која делумно била вкопана). Нивната организација не ни е засега позната согласно краткотрајните ископувања кои генерално беа од сондажен карактер. Она што е заедничко за сите е секако нивното фундаирање, во претходно добро определен простор за градење на куќи, добро изолиран и нивелиран со дебел слој од земја, глина и дробена карпа кој секако имал и функција за постигнување на подобра изолација. Во другите фази на раното железно време архитектурата е надземна, со лесна конструкција, освен базите на сидовите кои биле добро фундаирани.

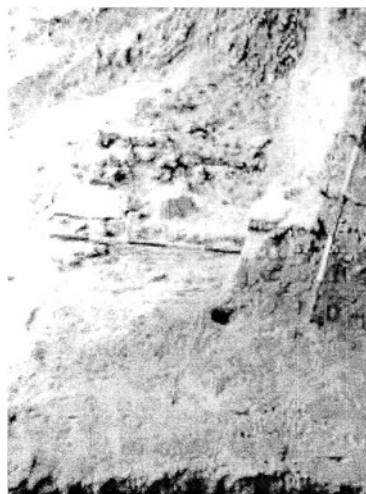
Најмногу податоци за организацијата на куќите во рамки на населбата може да добиеме од Пелинце и односот на куќите 2 и 3 (план 3). Како што споменавме просторот источно од куќа 2 укажува на еден коридор односно празен простор помеѓу двете куќи, со кој кореспондираат меѓу себе. Организацијата на куќите е направена така што и двете имаат отворени тремови кон југо-запад, северната страна е делумно вкопана, скалесто се поставени со висинска разлика од околу 40-50см. куќата 2 е пониска од куќа 3, и двете имаат елипсовидна основа. Иако означена како куќа 3 најверојатно се работи за дел од еден поголем комплекс заедно со куќа 2, и претставува нејзин придружен простор на централната просторија, која има димензии околу 7м должина заедно со тремот, и 3м ширина (план 3). Ваква организација на куќите среќаваме на повеќе наоѓалишта во северна Грција, како Скала Оропу, Кастанас и др.,⁴⁴⁵ каде во рамки на еден поголем комплекс за живеење се одвојуваат повеќе простории со елипсовидна форма. Датирањето на слоевите во Скала Оропу, а и во Кастанас укажува дека вакви комплекси биле формирани во слоевите кои се датирани во прото геометрискиот и геометрискиот период (односно од X – VII век пред н.е.). Согласно досегашните истражувања поставеноста на овие две простории и начинот на кои тие се поврзани укажуваат на податокот дека и во случај на Пелинце организацијата во рамки на населбата зборува дека била направена во еден поголем комплекс за живеење.

⁴⁴⁵ Μαζαράκης, 2004, 369–375, εικ.2, 4,5; Hanssel, 1989, 363-369.

IV.2.2. Архитектонски и градежни карактеристики на населбите и куќите од раното железно време

Остатоците од раното железно време во стратиграфијата на локалитетот Вардарски Рид соодветствува со третата населба (В.Р. III) каде биле констатирани два културни слоја 14 и 13. Она што е евидентно од архитектонските остатоци во рамки на постариот слој 14 се остатоците од архитектура на една полуземјанка.⁴⁴⁶ Објектот делумно бил вкопан во слој од црвена глинеста земја кој претставува одличен изолатор. Горните партии на куќата т.е. надземните биле направени од органски материјали дрвена скелетна конструкција облепена со кал – плетар. Подното ниво било направено од набиена глина, а се забележуваат две негови обнови, при што согласно пепелот откриен врз помладата обнова можеме да забележиме дека објектот страдал во пожар. Поради лимитираноста на просторот за истражување, немаме доволно податоци за димензиите на објектот, така што во поголем дел остана недоистражен.

Во овој степен на истраженост не можеме да зборуваме за организација на куќите во рамки на населбата. Така според остатоците од архитектурата во помладиот слој 13, се забележуваат извесни разлики согласно постарата фаза. Срекаваме остатоци од објект за живеење, направен од лесни градежни материјали плетар и дрвена скелетна конструкција, кои зборуваат за комплетно нова архитектонска фаза во рамки на третата населба. Беше констатирана обнова на полу земунцата од слојот 14, така што на истиот габарит на куќата (барем во оној мал истражен дел) била направена надземна обнова.⁴⁴⁷

Сл.60 Вардарски Рид – слој 13, В.Р. III

Подното ниво било направено од набиена глина, врз кое има слој на гареж и пепел кој укажува на податокот дека куќата била уништена со пожар. Истата куќа најмалку еднаш бил обновен, но без промени во основата. На јужната страна беа откриени остатоци од разрушени сид, со кои се означувал крајот на објектот. Во едниот крај се откри една конструкција заградена со камења, со голема концентрација на пепел – огниште. Северно

⁴⁴⁶ Папазовска, 2005, 119,

⁴⁴⁷ Папазовска, 2005, 121, сл.4, 5 и 6.

во проширувањето на сондата се откри дел од куќата која наликува на отворен трем – слој од црвена земја изнивелирана и без археолошки материјал. Со овој интензитет и ограниченост на истражувањето неможеме во целост да одговориме на прашањето за изгледот на овој куќа, но имаме делумни податоци за начинот на градењето и нејзината содржина. Можеме да констатираме дека во постарата фаза куќите биле градени како полуземуници, со помали димензии, со лесна надземна архитектура направена од дрвена конструкција и плетар, покриена со слама (градени во X век пред н.е.). Помладата фаза или слој 13 е претставена со надземна архитектура, со сидови направени од камен во долните партии и плитарни тули во горните, и лесна кровна конструкција направена од дрвени греди и слама. Она што е извесно е дека пред куќата од нејзината северна страна имало трем. Оваа појава на тремови пред куќите од рано железнодопските населбински слоеви се појавува на повеќе места уште во архитектурата од предниот период кон крајот на XI век пред н.е. (Скопска тврдина), па се до VIII век пред н.е. (Пелинце, Кастанас и др.). Поради ограниченоста во истражувањата неможеме да ги одредиме димензиите на куќите од рано железнодопските слоеви на В.Р.III.

Со истражувањата на локалитетот Лисиче, Велес беа откриени остатоци од архитектура на две куќи. Истражувањата биле вршени на ограничен простор на локалитетот кој во голема мера бил оштетен со изградба на брана за акумулационо езеро. Така, добиените податоци даваат ограничена слика за карактерот на оваа населба. Според изложените согледувања на истражувачот можеме да констатираме дека се работи за лесна надземна архитектура. Куќите биле направени од лесна дрвена конструкција, со сидовите направени од плетар, а покривот од дрвени греди, покриени со слама, што се потврдува и во откриениот слој на пепел врз подното ниво, направено од набиена глина.⁴⁴⁸ Помеѓу инвентарот од едната делумно истражена куќа во сонда 2, било откриено едно огниште со неколку складишни садови околу него, фрагментарно сочувани две амфори. Оваа куќа во својот инвентар покрај амфорите и огништето, има присуство на големи складишни садови.⁴⁴⁹ Остатоците од втората куќа зборуваат за истата архитектура од

⁴⁴⁸ Јовчевска, 2011, 206.

⁴⁴⁹ Јовчевска, 2011, 206, Т.I.3,5.

лесна дрвена конструкција, во која биле вкопани питоси и две помали јами за складирање.⁴⁵⁰

Она што ја претставува архитектурата од вториот културен хоризонт на локалитетот Пелинце е секако куќа 2 (план 3, сл.61), која е истражена речиси во целост.⁴⁵¹ Таа е од типот на полузеमुница, поставена во правец запад-исток со отворен трем на југо-западната страна. Најпрво за да куќата биде поставена била направена вештачка нивелација на теренот со жолта дглина помешана со дробена карпа, ко која потоа биле вкопани сидовите од куќа 2 во длабочина од околу 20-30см, на северо-источната страна. Основата на куќата била со елипсовидна форма, каде сидовите во долните партии биле направени од камења и камени плочи, на делови поставени вертикално во вкопувањето, а на некои делови наредени во техника на сувосид во 2-3 реда, облепени со глина која била фино измазнета. Горните партии на сидовите биле направени од дрвени греди облепени со плетар, кои носеле лесна кровна конструкција направена од трска и слама, што било потврдено со остатоците од пепел и нагорени греди на подното ниво.

Подното ниво било направено од набиена жолта глина, на некои места помешана со ситна дробена карпа. На јужната страна куќата била уништена со помлади вкопувања од најмладиот хоризонт. На западната страна куќата 2 имала отворен трем или предворје, кој бил направен од фрагменти од големи складишни садови – питоси, како едно поплочување. Од инвентарот во куќата се среќаваат два питоси, огниште и разбој (план 3). Северно од куќа 2 била поставена куќа 3 која е делумно истражена.

Сл. 61 локалитет Градиште Пелинце – куќа 2

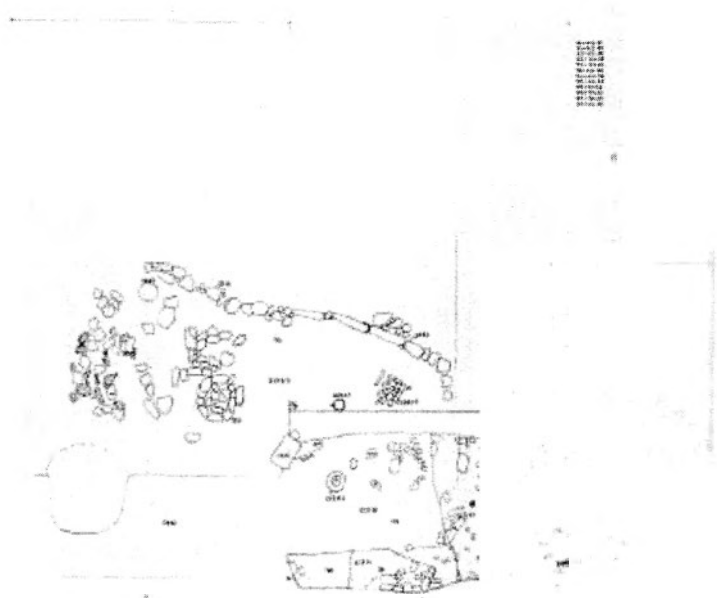
Се работи за иста надземна архитектура како и куќа 2, одвоени помеѓу себе се мал коридор направен од дробена карпа во ширина околу 1,30м. Од инвентарот во куќа 3 било

⁴⁵⁰ Јовчевска, 2011, 206, Т.1.2.

⁴⁵¹ Овие заклучоци се добиени од ископувањата на локалитетот Градиште во период помеѓу 2011-2014 година каде раководител беше Папазовска С.А. не се објавени и се во фаза на подготовка за публикација.

откриено едно огниште кое било сместено под отворен трем кој кореспондира со коридорот. Ограниченоста во ископувањата ни овозможија делумни податоци за кука 3.

ВТОРА НАСЕЛБА – II ХОРИЗОНТ

Основа на I хоризонт I

План 3. Основа на кука 2 - Пелинце

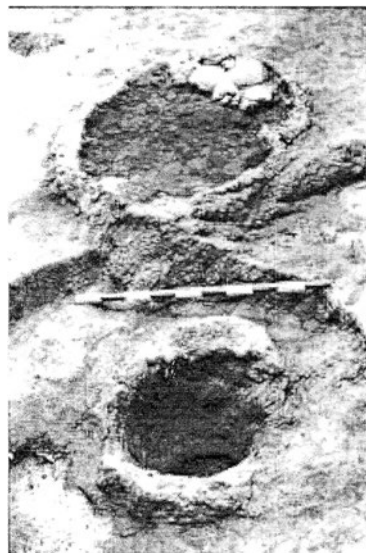
Населбата на локалитетот Будур Чифлик е истражена на сосема мал простор, со кои добивме само основни податоци за еден културен слој со остатоци од архитектура на кука, каде што биле евидентирани едно огниште и јами за колци кои биле дел од сидно платно на куката. Така може да констатираме дека се работи за кука со лесна дрвена надземна конструкција, каде сидовите биле направени од дрвени греди облепени со плетар со земјен под направен од набиена глина и кровна конструкција од дрво и слама. Куката била фундирана во здравицата, а согласно рушевинскиот слој може да се констатира нека страдала во пожар.⁴⁵²

⁴⁵² Корошец, 1956, 94-98.

IV.2.3. Недвижен инвентар во куќите од раното железно време

Што се однесува до куќниот инвентар во објектите за живеење откриени во населбинските слоеви на локалитетите од раното железно време имаат речиси унифицирана содржина. Во секоја куќа се наоѓа по едно огниште со кружна или овална форма, кое било поставено во дел од куќата каде следел отворен трем. Во просторот околу огништето бил организиран секојдневниот живот. Бројната кујнска керамика, како и складишни садови укажуваат на карактерот на куќите каде главно се одвивале секојдневните обврски на семејството, како готвење, шиене, ткаење и слично. Убав податок за ткаењето имаме од куќа 2 на населбата во Пелинце.

Како што споменавме најбројни и застапени во секоја куќа биле огништата. Во рамки на инвентарот на едната куќа од населбата Лисиче беше откриено огниште со кружна форма, затворено е со плиток венец од набиена и запечена црвена глина, со дијаметар од 1,20м, длабочина од 0,12м. Во неговата содржина внатрешност биле откриени неколку фрагменти од еден поголем сад – грне помешани со остатоци од пепел и неколку камења.⁴⁵³ Околу огништето биле откриени и бројни фрагменти од кујнска керамика – грниња, како и неколку складишни садови за складирање на храната.

Во помладиот слој 13 од населбата В.Р. III во рамки на остатоците од една куќа биле откриени остатоци од огниште **Сл.62 Огниште – Лисиче** направено од набиена жолта глина помешано со дробена карпа и заградено со камења. Во неговата содржина биле откриени само остатоци од пепел и гареж.⁴⁵⁴

Посебно интересна за истакнување е конструкцијата во рамки на куќа 2 од Пелинце која била користена како платформа на која функционирало огништето. Базата на огништето е кружна со дијаметар од 1,10м направена од наредени мазни камења на која биле положувани садовите за готвење, огнишни садови – пуранои (биле откриени вкупно три вакви сади, кои се во фаза на конзервација).

⁴⁵³ Јовчевска, 2011, 206, Т.I.1,4.

⁴⁵⁴ Папазовска, 2005,121.

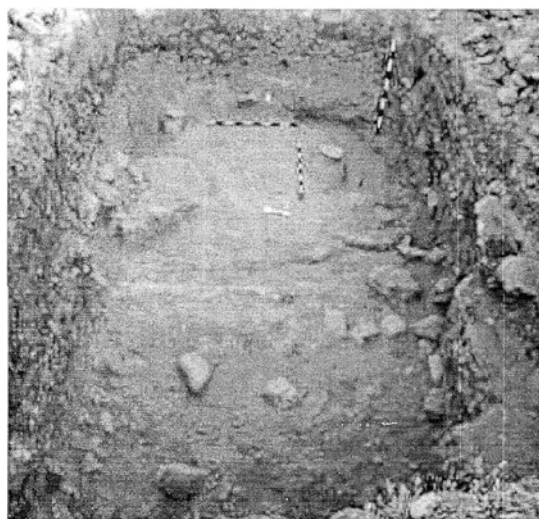
Врз камената база имало остатоци од голем слој на пепел, но и делови на конструкција направена од плитар, за која не може точно да се определи нејзината функција. Северо – западно од огништето била поставена уште една конструкција од камен и плетар која го заградува огништето и најверојатно е дел од него. Југозападно од огништето била поставена една платформа со правоаголна форма, направена од набиена и запечена глина,

Сл.63 Камена платформа, куќа 2- Пелинце

убаво измазнета (со димензии 0,60 x 0,30м), а која била користена како црепна за печење на леб. Во рамки на куќа 3 од истата населба на Пелинце, било откриено огниште со елипсоидна форма, со јама за колец од неговата југо – западна страна кој ја носел кровната конструкција на отворениот трем. Било направено со супструкција од ситен речен камен, премачкано со глина која била убаво измазнета, набиена и запечена, оградено со поголеми камења. Помеѓу скромните остатоци од куќата на населбата Будур Чифлик, биле откриени и остатоци од едно огниште (делумно сочувано), направено од набиена глина, со супструкција од ситен камен.⁴⁵⁵

Она што го одбележува карактерот на куќите секако се складишните садови амфори и пироти во кои се складираше храната. Во населбата на Пелинце во рамки на куќа 2, биле откриени два питоси вкопани во подното ниво и покриени со по еден плочест и кружен камен. Во едниот питос беше сочувана неговата содржина, која се состоеше од јагленисана житарка.⁴⁵⁶ Во непосредна близина на еден од питосите

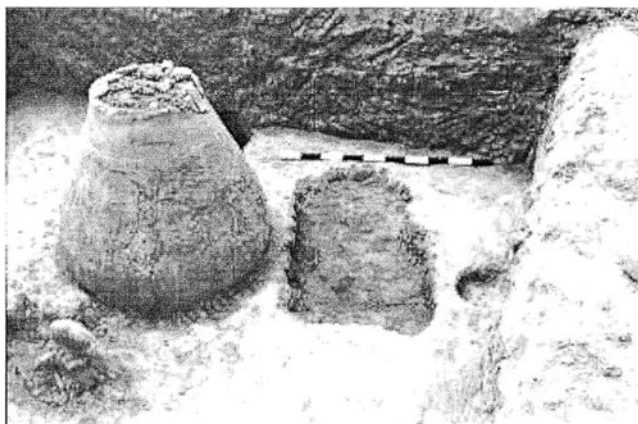

Сл.64 Складишен сад од куќа 2-Пелинце (лоциран во источниот дел од куќата, план 3) беше откриена и една камена мелница и една

⁴⁵⁵ Корошец, 1956, 96-98.

црпалка за жито.

Начинот на складирање на храна во питос, но и во помали јами се потврди и на населбата во Лисиче, каде во едната кука беше откриен еден питос, вкопан во подното ниво и три помали јами, и неколку складишни садови налик на поголеми купови со амфоровидна форма.⁴⁵⁷

Сл. 65 Складишен сад – Лисиче

Она што предизвика посебен интерес во содржината на куќниот инвентар на кука 2 од населбата на Пелинце, е разбојот откриен веднаш покрај северниот сид на куќата. Се работи за вертикален разбој со мали димензии, составен од 11 тегови со макареста форма, кој најверојатно стоел потпрен на сидот (сл. 66). Оваа констатација е изведена поради тоа што во подното ниво не биле откриени јами за колци кои би укажеле дека разбојот бил вкопан во подното ниво.

Заедно со теговите била откриена една алатка направена од коска, налик на спатула која била употребувана во процесот на ткаење, за набивање на преѓата, и една железна алатка која наликува на двојна секира (но направена само едната половина) која веројатно има некаква функција во служба на разбојот (можеби за сечење преѓа или кожа). Сите овие податоци мошне експлицитно зборуваат за секојдневниот живот на заедницата.

Сл.66 Разбој, инвентар во кука 2 - Пелинце

⁴⁵⁶ Не ни познато точно кој тип на житарка била чувана во питосот, но истата е во процес на определба и обработка.

⁴⁵⁷ Јовчевска, 2011, 206, сл.2,3,4,5.

IV. 3 Некрополи од раното железно време

Културните, економските, социјалните, традиционалните, како и религиските вредности и сфаќања на една заедница најдобро можат да се воочат и сфатат преку погребувањето и погребните обичаи. Секоја културна заедница најзначајните елементи на материјалната и духовна култура ги втемелува токму во начинот на погребување и во погребните обичаи. Од секогаш, посебно бил важен односот на живите членови на заедницата кон мртвите, како и нивната изразена верба во задгробниот живот. Од друга страна, интересно но и со посебно значење било присуството и влијанието на покојните предци во секојдневниот живот на заедницата. Согласно сите познати ритуали и обичаи поврзани со погребувањето, можеме да заклучиме дека култот кон претците имал доминантно место во севкупната духовна култура на железнодопските заедници.⁴⁵⁸

На почетокот на раното железно време, а и подоцна низ целото железно време, во отсуство на пишани податоци за животот на овие заедници, токму некрополите претставуваат единствено материјално обележје, кое ни дава податоци за расветлувањето и решавањето на социјалните, културните, па дури и етничките проблеми. Грбовите како затворени археолошки целини покрај овие податоци, ни овозможуваат прецизно и хронолошко детерминирање на културите, но и на различните културни влијанија кои доаѓаат од надвор. Секако тие, овозможуваат воспоставување на цврсти и егзактни хронолошки системи, во кои се очигледни релациите помеѓу различните култури, претставени преку археолошките наоди. Сето тоа овозможува правилно и точно вреднување на една култура.

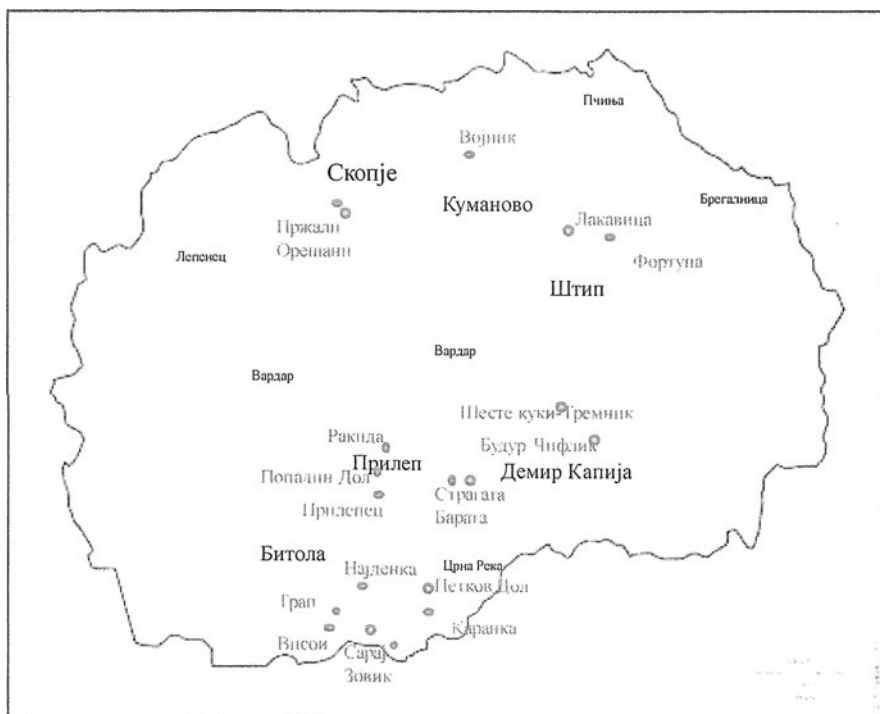
Епохата на железно време во Македонија е претставена со воспоставени нови општествени, социјални, економски и културни односи втемелени на добро развиените локални вредности од доцното бронзено време. На почетокот на раното железно време овие манифестации се сеуште биле нестабилни, недоволно јасно издиференцирани, и претставувале продолжена рефлексija на доцното бронзено време. Но од X век пред н.е. веќе во целост ќе се надминат старите бронзенодопски критериуми и ќе започне вистинскиот развој на заедниците од железното време.

Истражувањата на некрополи од периодот на раното железно време во изминатите децении беа значително редуцирани, спорадични и ограничени, така што значително е мал

⁴⁵⁸ Papazovska Sanev, 2014, 8.

бројот на гробови кои со сигурност можеме да ги датираме во првите векови на првиот милениум пред н.е. Неколку некрополи биле систематски истражувани, но сепак делумно, а голем е бројот на откриени поединечни погребувања. Во последните децении значително се зголемија истражувањата, но сеуште не се на задоволително ниво. Некрополите од раното железно време генерално се истражени во мал процент, така што не ни даваат податоци за поцелосна анализа, ниту пак даваат поконкретни податоци за генералната слика на некрополата, нејзиниот обем и карактер. Поединечните погребувања, и покрај тоа што се третираат како случајни наоди сепак заедно со гробните прилози даваат податоци за нивната хронолошка датација и определба. Пособено значење во анализите за погребувањата од раното железно време имаат и гробовите од поедини тумули, и тоа најчесто најстарите погребувања. Така, согласно типот на гробови, можеме да определиме два типа на некрополи, и тоа:

- рамни некрополи и
- тумуларни некрополи.

Карта 10. Некрополи од раното железно време во Р. Македонија

IV.3.1 Рамни некрополи

1. „Фортуна“, Штип

На една локација позната како Фортуна во градскиот реон на Штип, случајно бил откриен еден гроб, а гробните прилози биле откупени од Народниот Музеј во Штип.⁴⁵⁹ Освен податоците за неколкуте предмети нема други податоци за карактерот и обемот на некрополата.⁴⁶⁰ Датирање на некрополата било направено според гробните прилози во IX/VIII– VII пред н.е.

2. Лакавица, Штип

Кај селото Лакавица, на самиот пат Штип – Радовиш, во 1958г. за време на изградбата на патот Штип – Струмица, бил откриен еден гроб, но никогаш не биле вршени археолошки истражувања. Гробот бил од типот на камена конструкција циста, со остатоци од инхумиран покојник.⁴⁶¹ Врз основа на гробните прилози датирањето на некрополата е во X – IX пред н.е.⁴⁶²

3. „Шесте куќи“, Тремник, Неготино

Локалитетот се наоѓа западно од селото Тремник, покрај патот за Долни Дисан, на простор насаден со винови лози. Во 1984г. случајно со длабоко орање Никола Василев открил еден растурен гроб, а предметите биле откупени од Музеј на град Неготино, но никогаш не биле вршени археолошки ископувања.⁴⁶³ Гробната конструкција била циста, но немаме податоци за карактерот и обемот на некрополата. Датацијата на некрополата е во IX – VIII пред н.е.

4. Будур Чифлик, Демир Капија

Во 1947 г. во месноста позната како Долен Чифлик или Будур Чифлик која се наоѓа на патот од Демир Капија, кон електраната „Дошница“, случајно бил откриен еден гроб. Заштитни ископувања биле извршени во следната 1948г. од страна на Археолошкиот Музеј, Скопје. Гробовите биле од типот на цисти направена од камени плочи, со делумно

⁴⁵⁹ Праисторија во Македонија, 1976, 56.

⁴⁶⁰ Митревски, 1997, 319.

⁴⁶¹ Митревски, 1997, 299-300.

⁴⁶² Mikulčík, 1966, 10.

⁴⁶³ Георгиев, 1987, 117.

поплочено дно (само кај главата). Ориентацијата на покојникот била исток - запад, а ритуалот на погребување инхумација.⁴⁶⁴ Согласно пронајдените гробни прилози некрополата може да се датира во периодот од XI – X век пред н.е.

5. Демир Капија

Во непосредна близина на железничката станица во Демир Капија, 40м. југо-западно од патот биле откриени гробови, а само за два има многу ограничени и делумни податоци.⁴⁶⁵ Во литературата не се забележани никакви податоци за карактерот на некрополата, ниту пак за нејзиниот обем. Сперед некулките гробни прилози некрополата може да се датира во X – IX век пред н.е.⁴⁶⁶

6. „Ракида“, Тројаци, Прилеп

Локалитетот бил регистриран во 1962г. кога мештаните од селото Тројаци во месноста Ракида откриле еден гроб, а подоцна Народниот Музеј од Прилеп истражиле уште еден гроб. Некрополата се наоѓа на околу 20 км. северо – источно од Прилеп, во областа Раец. Иако нема доволно податоци за обем и карактер на некрополата, најверојатно била од типот на рамни организирани некополи. Гробните форми биле конструкции цисти, оградени и покриени со камења, со ритуал на погребување – пружена инхумација.⁴⁶⁷ Датирањето на некрополата е на крајот на XI – X век пред н.е.

7. Попадин Дол, Прилеп

На едно возвишение, на околу 1 км. северно од магистралниот пат Прилеп – Кичево под лозови насади во 1959г. со земјоделски активности случајно бил откриен еден гроб, и истата година било направено мало археолошко ископување од страна на Народниот Музеј и Завод Прилеп, кога бил истражен уште еден гроб.⁴⁶⁸ Тешко е да се одреди карактерот и обемот на некрополата врз основа на само два истражени гроба. Гробните форми биле цисти оградени и покриени со камени плочи, ритуалот на погребување

⁴⁶⁴ Митревски, 1997, 291.

⁴⁶⁵ Податоците Ј. Корошец ги добил усно од Душанка Вучковиќ – Тодоровиќ и така реконструирал две погребувања врз основ на овие податоци, без археолошка документација.

⁴⁶⁶ Корошец, 1956, 103.

⁴⁶⁷ Митревски, 1997, 316.

⁴⁶⁸ Митревски, 1997, 306.

пружена инхумација, а ориентирани исток – запад. Датирањето на некрополата е во XI – X век пред н.е.⁴⁶⁹

8. Прилепец, Прилеп

Во атарот на селото Прилепец, околу 10 км. југоисточно од Прилеп, во подножјето на Селечката планина случајно била откриена една лачна фибула од т.н. лубурнски тип, откупена во Народниот Музеј во Прилеп, но нема никакви податоци за точната локација на наоѓалиштето.⁴⁷⁰ Датирањето на овој гроб според фибулата е во XI – X век пред н.е.

9. „ЗИКови ниви“, Трап, Битола

Локалитетот се наоѓа во атарот на селото Трап, во нивите на ЗИК Пелагонија, за чија локација нема доволно податоци. Со обработка на земјиштето случајно биле откриени три гроба, но нема повеќе податоци за карактерот и обемот на некрополата. Гробовите биле од типот на конструкции цисти направени од монолитни камени блокови, а ритуалот на погребување инхумација.⁴⁷¹ Датирањето на некрополата е во X – VIII век пред н.е.

10. „Марта“, Зовиќ – Битола

За време на рекогносцирањата во 1963г. изведени од страна на Археолошкиот Музеј – Скопје на јужниот дел на Мариовската висорамнина, на околу 1 км јужно од селото Зовиќ, во долината на Црна Река и на 1 км од нејзиниот десен брег бил констатиран локалитетот Марта. Притоа биле регистрирани две погребувања кои веќе биле отворени, ориентирани север – југ.⁴⁷² Гробната форма била циста направена од монолитни камени плочи, со ритуал на погребување со пружена инхумација. Во овој степен не може да се одреди карактерот и обемот на некрополата.⁴⁷³ Датирањето на некрополата е во периодот помеѓу IX и VII век пред н.е.

⁴⁶⁹ Китановски, 1961. Документацијата и наодите во Музеј Прилеп.

⁴⁷⁰ Митревски, 1997, 306. Китановски, 1971. Документацијата и наодите во Музеј Прилеп.

⁴⁷¹ Митревски, 1997, 314.

⁴⁷² Mikulcic, 1966, 28; Миткоски, 2010, 62.

⁴⁷³ Митревски, 1997, 295.

11. „Сарај“, Брод – Битола

Локалитетот Сарај се наоѓа веднаш под селото Брод на левиот брег на реката Црна, на една блага падина која се спушта од селото кон реката, пред да навлезе во Мариовската висорамнина, каде се наоѓаат уште неколку некрополи помеѓу селата Живојно, Букри и Сарај. Се работи за рамна некропола, со густо организирани гробови во редови, а на релативно ограничен простор биле истражени вкупно 20 гробови.⁴⁷⁴ Гробните конструкции биле формирани од камени цисти, оградени со монолитни и покриени со помали обработени камени плочи, а ритуалот на погребување бил инхумација. Според археолошкиот материјал некрополата може да се датира во периодот помеѓу XI и VI век пред н.е.

IV.3.2 Тумуларни некрополи

12. „Пржали“ – Варвара, Скопско

Локалитетот Пржали се наоѓа во с. Варвара на одалеченост од околу 14 км јужно од Скопје, на левиот брег на Маркова Река, од каде поминувал еден важен коридор кој ја поврзува Скопската котлина на југ со регионот на реката Бабуна и Пелагонија. Уште од доцното бронзено време во оваа област биле познати и експлоатирани рудни ресурси, меѓу кои најмногу бил користен златен песок кој го испирале од водите на Маркова Река, и нејзините притоки како што е Умовска Река. Поради тоа овие области биле густо населени, од времето на неолитот па се до денес. Истражувањата на некрополата Пржали кај Варвара биле водени во 1995 и 2000 година од страна на Музеј на град Скопје.⁴⁷⁵

На една блага падина во месноста Пржали се наоѓа некрополата на околу 1 км источно од селото Варвара и околу 2,5 км западно од селото Батинци, од десната страна на патот кој води од Драчево кон Марков Манастир. Некрополата е поставена на природно ограничен простор на север со природни возвишенија, на југ до асфалтниот пат Драчево Марков Манастир, а на исток не се утврдени границите. Поголем дел од некрополата

⁴⁷⁴ Наодите и документацијата се наоѓаат во Музеј и Завод Битола.

⁴⁷⁵ Истражувањата се вршени од страна на Музеј на град Скопје, податоците не се публикувани, освен во магистерската теза „Праисториските некрополи во Варвара и Орешани – слика на протеоисторијата во Скопско, од Киро Ристов, одбранета во 2004г.

постојано претрпува оштетувања поради тоа што се наоѓа под насади со земјоделски култури.

Некрополата била откриена во 1995г.со рекогносцирања од страна на Музеј на град Скопје,⁴⁷⁶ кога на западниот дел од локалитетот биле оштетен со длабок ископ за нивелација на теренот, со што бил формиран висок профил во кој биле констатирани неколку погребувања. Тогаш била поставена една контролна сонда (сонда I) во која биле откриени 18 гробови со широк хронолошки дијапазон и голема густина на погребувањата, односно биле констатирани повеќе хоризонти на погребувања.⁴⁷⁷

Во 2000г. биле направени уште едни археолошки истражувања, со кои биле откриени уште 35 погребувања (сонда II). Иако на ограничен простор, податоците добиени од ископувањата, прикажуваат сложена хоризонтална и вертикална стратиграфија со голема густината на гробовите, укажувајќи на тоа дека овој простор бил користен за погребување во голем временски распон. Вкупно биле истражени 53 гробови, од кои 19 се датирани во раното железно време, 13 во полното железно време, 3 во доцното железно време, и 18 погребувања од римскиот период.⁴⁷⁸ Според археолошките наоди со сигурност можеме да констатираме дека три погребувања се датираат во раното железно време, останатите 13 гробови се дискутабилни поради отсуството на археолошки материјал, а се гробови на детски погребувања каде гробните ритуали биле користени во подолг временски период без големи промени. Откриениот тумул I, може да се определи во раното железно време со сите гробови во него. Согледувајќи ја констатацијата на истражувачот дека детските погребувања се надвор од тумулот, може да се претпостави дека тие припаѓаат на истата рано железнодопска некропола, но сепак оваа констатација не е цврсто потврдена.

Тумулот I од некрополата „Пржали“ кај селото Варвара, бил оивичен со венец направен од поголеми аморфни речни камења, со насип од земјена калотеста конструкција. Во основа има пречник од 13м., но не може да се одреди неговата висина поради оштетувањата направени со земјоделските активности.⁴⁷⁹ Гробовите биле

⁴⁷⁶ Ристов, 1999, 7-12, Сл.1,2. Со рекогносцирањата биле откупени две фибули сопственост на Музеј на град Скопје.

⁴⁷⁷ Ристов, 2006, 16.(магистерски труд кој е необјавен, голема благодарност до колегата К.Ристов)

⁴⁷⁸ Ристов,2006,20-21.Оваа хронолошка поделба на гробовите е направена во магистерскиот труд на К.Ристов.

⁴⁷⁹ Ристов, 2004, 54.

користени повеќекратно, а гробовите биле вкопувани на различно ниво, не водејќи сметка за претходните погребувања. Тумулот исто така бил користен и во римско време (биле констатирани две римски погребувања). Користената гробна форма е јама, а покојниците биле положени со пружена инхумација. Гробните наоди најчесто положени покрај главата, а поретко кај нозете, составени од керамички прилози, без присуство на метал. Сите гробови биле на возрасни индивидуи, а детските погребувања биле откриени надвор од просторот кој бил означен како тумул.⁴⁸⁰

13. Орешани, Скопје

За оваа некропола зборувавме во претходното поглавје, каде најголем број на погребувањата беа датирани во преодниот период. Покрај нив, три гробови (гроб 1, 2 и 3) биле поставени во еден заеднички тумул направен од насип со камени облупоци, со забележителни оштетувања видливи на теренот уште пред ископувањата.⁴⁸¹ Насипот на тумулот бил направен од камења и завршувал едноставно без венец од покрупни камења (ова неможело прецизно да се определи поради големото оштетување на тумулот, но и неговата недоистраженост). Надвор од тумулот била откриена урна (гроб 2), што укажува на постоење на гробови во рамки на некропола пред појавата на тумулот. Повеќекратната употреба на тумулот, била потврдена со честата употреба на тој просторот, со подоцнежни погребувања, кои не ги почитувале претходните погребувања.

14. Војник, „Гробље“, Куманово

Во реонот на современите гробишта на 500 м. јужно од селото Војник, на една зарамнета тераса на левиот брег на реката Пчиња, за време на изградбата на трпезаријата за селската црква во 1964-5г. мештаните откриле еден случаен наод и веќе следната 1966г. биле извршени мали археолошки ископувања од страна на Музеј на Македонија.⁴⁸²

Со археолошките ископувања бил откриен тумул со пречник од 15м. и висина од 2м. во голема мера оштетен со подоцнежните погребувања, како и со нивелацијата на теренот при изградба на трпезаријата. Во центарот на тумулот, биле откриени гробни

⁴⁸⁰ Ристов, 2004, 54.

⁴⁸¹ Ристов, 2004, 85.

⁴⁸² Митревски, 1997, 286.

прилози, без податоци за евентуалната гробна конструкција, со што неговата датација е во X – VIII пред н.е.⁴⁸³

15. „Орлова Чука“, Стар Караорман, Штип

На последните ограноци на планината Плачковица кон коритото на реката Брегалница, северно над селото Стар Караорман се наоѓа локалитетот „Орлова Чука“. Со археолошките ископувања кои биле водени во три кампањи,⁴⁸⁴ била констатирана тумуларна некропола од клановско – родовски тип организирана долж гребенот во правец исток – запад. Вкупно биле истражени пет тумули, а останатите биле делумно или пак оштетени во голема мера. Тумулите имаат различни димензии и различен број на погребувања. Гробната форма е циста направена од камени плочи, поплочени и покриени со камени плочи или пак со кршени камења, а гробовите биле радијално поставени околу централно поставениот гроб, со погребен ритуал на пружена инхумација.⁴⁸⁵ Најголеми и најдобро градени биле централните гробни конструкции. Согласно движниот материјал некрополата може да се датира во IX/VIII– VII пред н.е.

16. „Страгата“, Крушевица

На околу 2,5км источно од селото Крушевица се наоѓа локалитетот Страгата, на левиот брег на Крушевичка Река. Во 2001 г. Музеј и Завод Прилеп извршиле археолошки истражувања при што бил истражен еден поголем тумул, каде било констатирано дека тумулот бил во употреба во подолг временски период од крајот на доцното бронзено време до средниот век.⁴⁸⁶ Тумулот бил со пречник од околу 15м и висина од околку 0,80м, во кој биле откриени 77 погребувања. Во средишниот дел на тумулот било поставено централно погребување и неколку гробови од типот камени конструкции – цисти, поставени радијално околу него. Согласно архитектонските белези овој тумул припаѓа на т.е. родовско – клановски тип. Истражувачот посочува дека нема погребувања кои би се врзале со примарниот тумул, но постојат бројни наоди кои биле расфрлани во могилата

⁴⁸³ Праисторија во Македонија, каталог, 1976,61. Наодите само биле каталожки претставени во неколку каталози, но никогаш резултатите од ископувањето не биле публикувани во целост.

⁴⁸⁴ Во 1959г. од страна на на Народниот Музеј, Штип; потоа во 1966г. од Археолошкиот Музеј во Скопје и во 1986г. од страна на Музеј на Македонија и Музеј и Завод Штип.

⁴⁸⁵ Митревски, 1997, 312 – 313.

⁴⁸⁶ Миткоски, 2010, 58-60, План 3.

што се појавува како резултат на подоцнежната употреба на просторот за бројни погребувања (во доцната антика и средниот век).

17. „Барата“, Чаниште

На околу 2км северо-западно од селото Чаниште се наоѓа локалитетот Барата на кој биле евидентирани три тумули. Со истражувањата на тумулот I биле направени во 1994 година, се констатирало дека пречникот на тумулот бил околу 15м и висина од околу 1,25м со ограден сид – венец и насип од аморфни камења, во кој биле откриени 9 погребувања радијално распоредени околу централниот гроб.⁴⁸⁷ Сите гробови биле од типот на камени конструкции цисти, освен централниот кој бил формиран со една конструкција направена од поголеми камења и делумно обработени камени блокови кои ја формирала гробната комора со правоаголна форма. Капакот исто така бил направен од обработени камени плочи. Врз вака формираната гробна конструкција бил насипан насип налик на мала могила од поситни камења и земја, околу која бил подигнат ограден сид со овална форма. Централното погребување во голема мера било оштетено со подоцнежните погребувања.⁴⁸⁸ Согласно движниот археолошки материјал може да се претпостави дека тумулот бил формиран во раното железно време, но продолжил да се употребува и во полното железно време.

18. „Најденка“, Орле, Битола

Со обработка на земјиштето во нивата на г-дин Ѓорѓи Јошевски од селото Орле, случајно бил откриен еден гроб. Археолошки ископувања не се вршени и немаме никакви податоци за карактерот и обемот на евентуалната некропола. Гробот е од типот на циста направена од камени плочи, со инхумација како ритуал на погребување. Дел од предметите од гробот биле откупени од Музеј и Завод Битола во 1975г.⁴⁸⁹ Датирање на некрополата е во XI – X век пред н.е.

⁴⁸⁷ Миткоски, 1999, 27, план 1 и 2.

⁴⁸⁸ Миткоски, 2010, 60-61.

⁴⁸⁹ Митревски, 1997, 303. Праисторија во Централна Пелагонија, 1976, 57.

19. „Каранка“, Рапеш, Битола

На 1 км.северно од селото Рапеш⁴⁹⁰ сосема случајно биле откриени наоди од растурен гроб (или повеќе гробови), кои само ја означуваат поврзаноста со локалитетот „Сламите“. Предметите биле откупени од Народниот Музеј во Битола во 1972г. Согласно рекогносцирањата и информациите од пронаоѓачот на предметите, најверојатно се работи за гробови од типот на цисти под ниски тумули, слично како на локалитетот „Сламите“, но нема податоци за обемот и карактерот на населбата.⁴⁹¹ Датирање на некрополата е во XI – IX век пред н.е.

20. „Петков Дол“, Мојно, Битола

Локалитетот Петков Дол се наоѓа на 1км. источно од селото Мојно, расположен на сртот кој се спушта во правец кон седлото. Во 1962г. биле извршени краткотрајни археолошки ископувања од страна на Музејот и Завод Битола, при што било констатирано дека се работи за тумуларна некропола со три видливи тумули, од кои двата имале поголеми димензии од околу 15м. во пречник, а третиот 9м. Ископувањата биле вршени само во еден од тумулите каде биле истражени два гроба, од типот на цисти направени од камени плочи, радијално организирани околу централниот гроб. Тумулот бил заграден со прстенест сид од крупни камења. Ритуалот на погребувањето бил со пружена инхумација.⁴⁹² Датирањето на некрополата е во IX – VII век пред н.е.

21. „Висои“, Беранци, Битола

На околу 3км. јужно од с. Беранци, помеѓу селата Црнобуки и Беранци, на една широка и блага падина која што се спушта кон коритото и десниот брег на реката Црна Река се наоѓа локалитетот Висои кој случајно бил откриен со длабоко орање.⁴⁹³ Археолошки ископувања биле извршени во текот на 1954 година од страна на Народниот музеј во Битола. Констатирано било дека се работи за тумуларна некропола на која биле регистрирани неколку тумули (3-9), поставени во еден правец на растојание од 300 до 500метри. Тумулите имале земјен низок насип и биле речиси порамнети со околниот терен.

⁴⁹⁰ Миткоски, 2010, 62. Нема попрецизни податоци за локација на локалитетот.

⁴⁹¹ Праисторија во Централна Пелагонија 1976, 54 – 55.

⁴⁹² Митревски, 1997, 301.

⁴⁹³ Митревски, 1997, 280.

Истражен е единствено најголемиот тумул, со пречник од 23м, во кој биле откриени 44 гробови. Гробните конструкции биле камени цисти покриени со кршени камени плочи, организирани радијално (вкупно 24 погребувања) околу единствениот централен гроб. Погребувањето во централниот гроб е со згрчена инхумација со ориентација З/И, а кај останатите гробови со пружена инхумација.⁴⁹⁴ Датирањето на некрополата согласно археолошкиот материјал е во периодот помеѓу XI и VI век пред н.е.

IV.3.3 Археолошки вредности на некрополите од раното железно време

Погребувањето на покојниците во рамните некрополи ни е познато уште од бронзеното време и преодниот период. Согласно досегашниот степен на истраженост можеме да заклучиме дека во рамните некрополи од раното железно време среќаваме главно поединечни гробови. Она што може да се забележи дека во раното железно време рамните некрополи се претставени со осамени групи на гробови кои биле поставени главно покрај главните комуникации.⁴⁹⁵ Оваа појава се појавила како последица на турбулентните превирања на преодниот период и претставуваат резултат на променетиот начин на живеење. По пропаста на населбите од доцното бронзено време, организацијата на населбите била променета, а со тоа и начинот на организација на некрополите. Овој тип на некрополи веќе во наредната фаза на полното железно време, кога ќе настане стабилизација на заедниците во секоја смисла како во економска, социјална, општествена и културна ќе се развиваат во добро организирани некрополи. Тоа ќе услови и зголемување на бројноста на популацијата, а со тоа и организиран живот.

Појавата на тумуларни некрополи претставува една од најкарактеристичните појави во раното железно време. Тие се јавиле како посебен феномен уште во периодот на транзиција, презентирајќи ја општествената и социјалната состојба на заедниците од раното железно време. Нивниот развој во различни региони укажува на различни вредности, кои зависат од степенот на социјален и економски развој на секоја заедница. Генерално некои автори ги посматраат како културно – социјална категорија.⁴⁹⁶ Преку развојот на некрополите со тумуларни погребувања, можеме да ги согледаме и промените во локалните железнодопски заедници, кои се видливи во општествениот, социјалниот и

⁴⁹⁴ Mikulcic, 1966, 14. Наодите и документацијата се наоѓаат во Музеј и Завод Битола.

⁴⁹⁵ Митревски, 1997, 108.

⁴⁹⁶ Митревски, 2013, 220-224; Papazovska Sanev, 2014, 14.

економскиот живот.⁴⁹⁷ Гарашанин, тумулите како специфична форма на изразување на сите овие новини во Македонија ја поврзува со т.н. Трет бран на егејски преселби, кои до скоро време некои истражувачи ја поврзува со т.н. Втор бран. На југ во северна Грција, истражувањата на тумуларните некрополи во Вергина, или Патели укажаа дека континуираната употреба на погребувања под тумули започнала токму во XI век пред н.е.⁴⁹⁸ Од тука појавата на тумуларните погребувања во регионот на Пелагонија ќе се поклопи со оваа хронолошка детерминација.

Од голема важност за тумулите е нивната положба во однос на околината, односно изборот на позицијата за подигнување на тумул, кој бил правен со посебно внимание да се избере убава и доминантна позиција во нивната средина. Ваквата позиција и поставеност на овој тип на некрополи условил во подоцнежниот период истите локации повторно да бидат употребени како места за погребување. Таков е случајот во римскиот период, а понекогаш и во средниот век (тумулот Страгата, Крушевица – Прилеп). Ова се поврзува со појавата на култот на предците кај локалното население, но останува недоволно разјаснета поради нискиот степен на истраженост.

Според архитектонскиот начин на формирање на тумулите, но испоред нивниот карактер на територијата на Македонија можеме да издвоиме два типа на тумуларни некрополи. Постариот тип на тумули, кој главно се врзува за раното железно време, а типолошки, хронолошки и културно се издвојува како група на т.н. „Клановски“ или „Родовски“ тумули, и помлад тип на тумули, кој се поврзува за развиеното или полното железно време, а кои типолошки, хронолошки и културно се издвојува како група на т.н. „Фамилијарни“ тумули.⁴⁹⁹ Генерално појавата на тумулите во Македонија претставува новина и покрај тоа што овој начин на практикување на погребен обичај на Балканот се среќава уште од раното бронзено време (BrA според Reineke), кој води потекло од Кавказ и Источните стеи.⁵⁰⁰

Клановско – родовските тумули се карактеризирале со повеќе погребувања под еден заеднички земјен насип, ограден со еден кружен сид – венец направен од поголеми камења. Во начинот на организација и изградба на овој тип на тумули,

⁴⁹⁷ Mitrevski, 1997, 102-131.

⁴⁹⁸ Radt, 1974, 144.

⁴⁹⁹ Митревски, 2013, 220-224.

⁵⁰⁰ Гарашанин, 1973, 264-266.

најкарактеристично било издвојувањето на централниот простор со посебен прстен од камења – венец, насипан со насип од земја (како засепен тумул) означен како централен гроб. Најчесто ова погребување било и најстарото погребување, како што е случај во тумулот во Стрновац, Висои – Беранци, Петков Дол, Мојно и др. каде дури и ритуалот на погребување, се разликува од останатите погребувања, односно бил во згрчена положба. Од сите досега истражени погребувања од овој тип, централното погребување од тумулот во Висои кое се датира во субмикенски период.⁵⁰¹ Останатите погребувањата во тумулот биле кружно организирани околу централниот гроб т.е. најстарото погребување, по строго определени канони, што значи биле условени од него, односно свртени со главата кон него. Постои верување дека токму покојникот во централното погребување бил оснивачот т.е. таткото на родот (заедницата).

Овие тумули се од типот на „двојни тумули“ каде прво била формирана могила врз централното погребување, а потоа бил формиран остатокот од тумулот со заеднички насип врз сите погребувања. На овој тип припаѓаат тумули од Висои – Беранци, Орлови Чуки – Стар Караорман, Куново Чуки – Оризари, но и новооткриените тумули во Чаниште и во Крушевица (сл.67) во Мариово, како и тумулот во Стрновац кај Куманово.⁵⁰²

Сл. 67 Основа на тумулот во Страгата

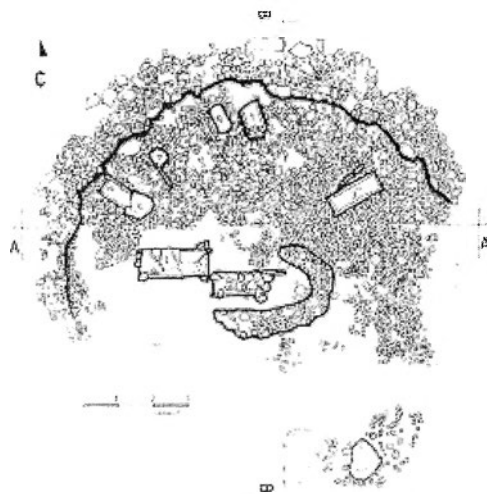
На локалитетот Стрновац кај Куманово биле откриени два тумули, каде што едниот тумул се издвојува со централен гроб кој бил издвоен со посебен насип, ограден со

⁵⁰¹ Mikulcic, 1966, 14-15; Митревски, 1997, 103; Papazovska Sanev, 2014, 15, sl.6.

⁵⁰² Mitrevski, 1997, 88-110; Mitkoski, 2010; Stakovski, 2006, 93-114 .

прстен од камења.⁵⁰³ Во овој гроб погребувањето било изведено со згрчена инхумација, а како гробен прилог се издвојува мат сликана керамика, т.е. кантарос од т.н. Уланци тип, со се датира кон крајот на бронзеното време или во преодниот период XII век пред н.е., за разлика од останатите гробни прилози на другите погребувањ кои се нешто помлади, т.е. карактеристични за поразвиените фази на железното време.⁵⁰⁴

Нешто слична е ситуацијата кај тумулите во Барата – Чаниште (сл. 68) и во Страгата – Крушевица (сл.67).⁵⁰⁵ Во Крушевица, централниот гроб бил јасно издвоен исто како и во Стрновац, а додека во Чаништа, погребувањето во централниот гроб подразбира засебна гробна конструкција со свој посебен насип од камења. Датацијата на овие грбови не е многу покасно од почетокот на XI век пред н.е. или на самиот почеток на железното време X век пред н.е.

Сл.68 Тумул - Барата

Погребувањето во тумули со централен гроб со посебен насип и ограден прстен од т.н. тип на двојни тумули,⁵⁰⁶ претставува почеток на најстарите појави на тумуларни погребувања, кои во суштина не се најдобро документирани на територијата на Македонија. За разлика од нив, тумулите во северна Грција како Вергина и Патели, или пак тумулите во југо-источна Албанија се далеку подобро и поадекватно документирани и презентирани.⁵⁰⁷ Појавата на двојни тумули во Македонија најверојатно се должи на продорот на културните, а некои автори сметаат дури и етничките елементи од југо – источна Албанија, каде овој тип на тумули биле во употреба уште во текот на бронзеното време.⁵⁰⁸ Оваа констатација неможе да се земе како меродавна поради неколкуте елементи кои ги презентиравме. Прво тоа се појавите на манифестации карактеристични за доцно бронзенодопската култура на Уланци групата. Ваквата појава на материјалната култура

⁵⁰³ Stakovski, 2008, Crt.1, 136

⁵⁰⁴ Stakovski, 2006, Prilog 1, 97; Papazovska Sanev, 2014, 15-16.

⁵⁰⁵ Mitkovski, 2010. Во двата тумули, во помладите периоди биле вршени нови вкопувања.

⁵⁰⁶ Hammond, 1967, 77-105; Hammond, 1982, 625 and 644.

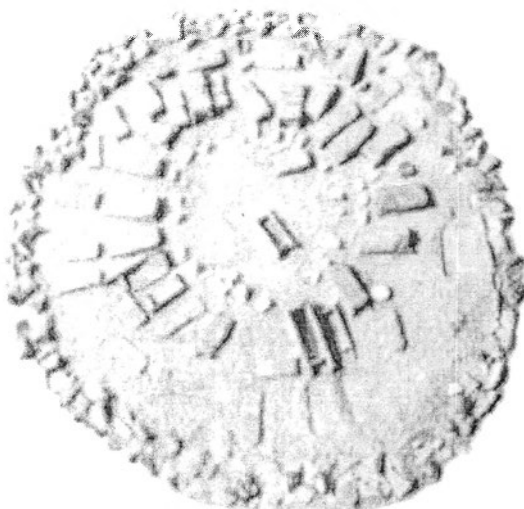
⁵⁰⁷ Andronikos, 1969; Radt, 1974.

⁵⁰⁸ Hammond, 1967, 77-105.

како што е мат сликана керамика, или ритуалот на погребување како згрчена инхумација, кои се репрезенти на Уланци групата, укажуваат на континуитет на етничките заедници на овие простор од бронзеното во железното време, без разлика што превземале нови елементи во изразот на своите погребни обичаи, како што се тумулите.

Тумулите станале омилен начин на погребување во текот на железното време, преку кои можеме да следиме развој во организацијата на некрополата. Секако тој развој ги следел социјалните и економските промени на заедницата, притоа отсликувајќи ја тумуларната архитектура и структура.

Стабилизацијата и новонастанатите општествени односи во полното железно време, добринеле за пораст на бројноста на заедниците, па така населението го напуштило стариот обичај на погребување во клановско – родовски тумули. Од таму, ќе започне да прави поголема организација во рамки на тумуларната некропола, при што ќе започнат да формираат нови пространи тумуларни некрополи со повеќе стотина тумули.⁵⁰⁹ Во основа овие тумули ги имале истите конструктивни карактеристики

Сл.69 Клановско – родовски тумул, Високи

како постарите – клановски тумули, но со помали димензии и помал број на погребувања. Оградниот прстен бил обичен круг од наредени камења во еден ред, без централно погребување, исполнувајќи го целиот внатрешен простор на тумулот. Така, се изгубил родовско – клановскиот карактер на тумулите, а добиле нов фамилијарен карактер (пр. Дабици – Сопот кај Велес, кој е во употреба низ целиот VII и VI пред н.е.).⁵¹⁰

Ваквиот карактер на тумуларните некрополи некои автори го врзуваат главно со конзервативните и сточарски региони, каде и реално овој обичај на погребување бил практикуван подолг временски период, но и надминат во различно време на различна

⁵⁰⁹ Митревски, 2013, 220-224.

⁵¹⁰ Mitrevski, 1997, 93-96.

територија.⁵¹¹ Гробовите на нивните претци за нив имаат многу големо значење, посебно во идентификација на поединецот со заедницата. Со распаѓањето на родовско – племенскиот систем, и со појавата на силно изразената социјална диференцијација, во VI век пред н.е. тумуларните некрополи излегуваат од употреба.

- **Организација на некрополите**

Согласно типот на некрополите постојат и одредени разлики на начинот на кои истите биле организирани. Така, за рамните некрополи не можеме да дадеме поконкретни заклучоци во однос на нивната организација. Ограниченоста во ископувањата, појавата на поединечни случајни погребувања не ни даваат податоци за начинот на кој биле организирани овие некрополи. Она што може да се претпостави согласно познатите и добро истражени некрополи од овој тип на крајот на бронзеното време, како и некрополите од полното железно време кои биле организирани во редови, можеме да претпоставиме дека организирањето на рамните некрополи било на ист начин. Единствена разлика била во бројноста, која далеку е намалена во овој период. Секако овие констатации би се потврдиле со следните систематски истражувања токму на овој тип на некрополи.

Ситуацијата кај тумуларните некрополи е малку поразлична. Таму организацијата на некрополата е далеку по организирана со строго одредени и канонизирани правила. Така, тумулите од родовско – клановски тип подразбираат постоење на централно погребување (на таткото на родот, односно кланот кое во суштина било и најстарото погребување) и околу него радијално поставени погребувања каде биле погребани останатите членови на заедницата. Со поставување на централното погребување просторот на тумулот бил строго определен со прстен од камења, со што била одредена светоста на просторот.

- **Ритуал на погребување**

Култот кон мртвите, отсекогаш бил посебно конзервативен, така што и најмалата промена многу лесно може да се воочи. Погребните обичаи, навиките и сваќањата поврзани со смртта во една култура се едни од најинертните, но во истовреме и нај

⁵¹¹ Митревски, 2013, 220-224.

светите карактеристики, најмалку подложни на промени со децении па дури и со векови. Функцијата на погребниот ритуал како свечен чин на крајот од животот, бил еден обид преку некоја сосема нова форма да се продолжи животот.⁵¹² Кога овој погребен ритуал бил изграден, осмислен и прифатен од заедницата со сите духовни компоненти, така концепиран, не се дозволувало туку така лесно да биде менуван.

Ритуалот на погребување низ целото железно време е единствен. Погребувањето во текот на раното железно време подразбира практикување на скелетен начин на погребување, т.е. инхумација на покојникот. Во исто време таа е условена од различниот начин на формирање на гробната комора. Покојникот бил положен со пружена инхумација, со исклучок на централните гробови од тумуларните некрополи каде покојниците биле положени во згрчена инхумација датирани во преодниот период од бронзено во железно време. Положеноста на рацете може да се разликува во мали детали како: пружена инхумација, со рацете пружени покрај телото (како што е случајот со гроб 1, Тумул I „Пржали“, Варвара) или пружена инхумација, со десната рака свиткана кон рамото, а левата покрај телото (гроб...). Не ретко во гробовите среќаваме повеќекратни погребувања (помеѓу кои постои извесна временска дистанца), на што укажува дислоцирањето на остатоците од примарното погребување, покрај нозете на новото т.е. секундарното погребување.

Неможеме да констатираме ритуали поврзани со погребувањето како што беше случајот во доцното бронзено време (кога има добро документиран ритуал на оставање на храна надвор од гробната комора, во висина на покривната плоча на гробот).⁵¹³ Не можеме да исклучиме дека постојат вакви гробни ритуали поради недоволната истраженост на некрополите од ова време.

Погребни ритуали кои биле изведувани надвор од гробните конструкции како колење на животни, подготвување и приложување на храна, биле потврдени преку бројни сочувани материјални докази на повеќе локалитети на Балканскиот простор и во соседна Грција.

⁵¹² Ова го среќаваме речиси кај сите древни народи каде имаме пишани документи, за крајот на животот и преминот во нов задгробен свет. Среќавајќи го од Египјаните, Асирците, Грците, Римјаните па се до денес преку Тибетанците, па дури и во христијанскиот свет.

⁵¹³ Митревски, 1997, 39.

Она што може да го истакнеме како карактеристична појава кај тумулите како што се Висои или Орлова Чука е тоа што одредени гробни прилози не биле положувани само во гробовите, туку и надвор од нив, т.е. помеѓу гробовите. Тие едноставно биле положувани какко дел од насипот на тумулот, па дури и надвор покрај прстенот т.е. оградниот сид на тумулот.⁵¹⁴ Тоа укажува на податокот дека не биле почитувани само гробовите, туку целиот тумул бил почитуван и третиран како една култна целина. Тоа се потврдува и со формирањето на оградниот сид односно прстенот, кој немал функција само да гоа носи и спречува од ерозија насипот од тумулот, туку неговото формирање имало и култно значење. На ова прашање истражувал F. Rober кој ги истражувал хтонските ротонди во егејскиот свет, каде увидел дека нивната употреба од конструктивни елементи полека со тек на време добива култно обележје, кое во основа како идеја ќе биде предходница на хтонските ротонди од античкиот свет.⁵¹⁵

• Гробни форми

Некрополите од раното железно време иако се разликуваат по многу елементи, што се однесува до гробните форми не разликуваме нови типови. Тие претставуваат продолжение на појавите од претходниот период, со една нова етапа во егзистенцијата на скелетниот начин на погребување. При што биле организирани во рамни или пак во тумуларни некрополи.⁵¹⁶

Додека ритуалот на погребување низ железното време е единствен, во гробните конструкции видно се појавуваат разлики. Во основа постојат два начини на градење на гробната комора на простор кој претходно бил одреден за погребување, тоа е циста направена од камени плочи и јама вкопана во земја. Од тука, цистата како доминантен и во основа единствен гробен тип ќе заземе масивна употреба во погребувањето низ целото железно време. Тоа претставува веќе оформена идеологија на база на старата бронзенодопска традиција. Ваквата стандардизација во погребните форми укажува на изедначени и стандардизирани услови на живеење.⁵¹⁷

⁵¹⁴ Mikulcic, 1966, 19.

⁵¹⁵ Robert, 1939, 247; Mikulcic, 1966, 19.

⁵¹⁶ Митревски, 1997, 83.

⁵¹⁷ Митревски, 1997, 82.

Во раната фаза на железото време најчесто се користи обична форма на јама, кај која се забележуваат неколку варијанти. Но, од друга страна и цистата како гробна форма не така ретко се појавува, која во текот на полното и доцното железно време ќе стане доминантна гробна форма. Неретко гробовите цисти, биле покривани со камена конструкција формирана од аморфни камења, налик на помала могила. Такви биле гробовите од некрополата во Орешани, покриени со камени насипи врз нив.

- Гробна конструкција – циста

Гробните форми кај најстарите погребувања во рамните некрополи од раното железно време биле цисти направени од камени плочи, со голема унифицираност во начинот на градење. Понекогаш овие конструкции биле зајкнувани со тоа што камените плочи биле облепувани со глина.

Такви се гробовите од Попадин Дол, Ракида, Тројаци, Трап, Шестте куќи – Треник, Најденка – Орле, Судич – Штип, Марта – Зовик. Оваа форма нема промени уште од доцното бронзено време, се работи за цисти направени и покриени од големи камени плочи со димензии од околу 2м во должина, со единствена разлика во ритуалот на погребување, односно положување на покојниците. Погребување во цисти се среќава и кај тумуларните некрополи, без никакви конструктивни разлики во нивното градење.

- Гробна конструкција – јама

Јамите како гробна форма доминираат во погребувањата од раното железно време. Така, сите откриени гробови од некрополата „Пржали“ кај Варвара (како и гробовите од тумул I) биле од типот на гробна јама. Се разликуваат два типа на јами со без гробна конструкција и покривна плоча (гроб I, 2, 3, 4, 5, тумул I „Пржали“ кај Варвара) и јама со попложување од ситни камени облупоци.

- Гробна конструкција - могила

Нафрлувањето на камена обвивка или могила, врз гробната конструкција која најчесто е јама, ќе се користи во различни периоди. Оваа гробна форма претставува обележје на одредени територии. Ваквата гробна форма со конструкција од обични камења, а понекогаш покриена со камени плочи се среќаваат во тумулите. Обичајот на

погребување под тумули има степско потекло и претставува значајна компонента во културата на индоевропеизираното население во праисторијата, независно од механизмот на неговото ширење.⁵¹⁸

IV. 4 Материјална култура на раното железно време.

Составен елемент кој ни помага во одредувањето на материјалната и духовната култура на една заедница, покрај ритуалот на погребување претставува и ритуалот на положување на гробен инвентар. Тој пред се состои од лични предмети на покојникот, предмети кои го прателе и ги користел во секојдневниот живот, кои на прв поглед немаат некое подлабоко ритуално или религиозно значење. Што се однесува до самиот погребен ритуал, среќаваме бројни предмети кои во основа имаат утилитарна функција, но играле важна улога во самото изведување на ритуалот. Тој се разликува во различни временски периоди и бил поврзан со самиот чин на погребување, како гозби и сл, за кој делумно знаеме или пак биле констатирани во археолошките остатоци на некои локалитети.

IV.4.1 Керамика (типолошка и хронолошка обработка)

Керамичката продукција има најголема застапеност во материјалната култура на една заедница со посебено значење и културна вредност. Преку неа, можеме да ја согледаме културната и економска историја на човечкото постоење, нивниот интелектуален прогрес, како и движењата и миграциите на племињата, па дури и на цели популации. Со оглед на нејзиното големо значење во процесот на осознавање на одредени периоди, биле изведени прецизни типологии и класификации. Тие биле направени според формата, функцијата, декоративните елементи, како и технологијата на изработка, кои го одредуваат нејзиното егзистирање како локални, односно домашни или импортирани производи. Со проучувањето на керамиката можеме да ги следиме културните и трговски релации помеѓу одредени региони, економската состојба на населението, а во следните периоди и откривање на работилници и нивни мајстори. Тоа укажува на нов пристап во организацијата на населбите или градовите во историскиот период.

Во раното железно време керамиката во основа сеуште ги одржувала старите форми од бронзеното време, на кои биле додадени одредени типолошки модификации и нови декоративни елементи, кои ќе го карактеризираат новото време.

⁵¹⁸ Јовчевска, 2008, 75-76.

И понатаму најзастапена и најомилена форма била кантаровидната чаша, која има поедноставена декорација во овој период, или пак била декорирана со новите техники на канелирање или врежување на геометриски мотиви. Друга форма која што стекнува посебна популарност бил бокалот со косо засечена задна страна на вратот, кој во развиеното железно време драстично ќе доминира со свои специфични белези. Нивната доминација била во полното железно време кога се зголемил квантитетот, а на сметка на таа масивна продукција започнале да се развиваат бројни варијанти. Така бокалот и кантаросот станале основни форми во керамографијата низ целото железно време.

Влијанието на керамографијата од преодниот период било различно застапено во различни региони. Тоа зависело од бранот на т.н. Големи Егејски преселби кои во регионот на Повардарието биле поизразени. Резултат на тоа било подолгата и поголема стагнација во културниот развој, со многу евидентни елементи од север во материјалната култура и исчезнување на развиената мат сликана керамика од доцното бронзено време.⁵¹⁹

Од друга страна, токму мат сликаната керамика во овој период ќе доживее процут во југо-западните делови на Р. Македонија. Карактеристична е појавата на бокалите и кантаросите во Пелагонија и Охридскиот регион (Т.VIII), каде истите форми се појавиле со друга фабрикација на окер – црвена керамика боена со мат боја (Самоилова Тврдина, Плаошник, Бел Камен – Живојно, Сарај – Брод, Висои – Беранци, Марта – Зовиќ и др.).⁵²⁰ Овој тип на керамика од крајот на бронзеното време и низ целото железно време се развивал во една посебна група на т.н. западно – македонска керамика на железното време, позната во регионот на Големите Езера и јужна Албанија (Охридското, Преспанското, Островското и Костурското Езеро). Тоа укажува на тесни релации во раното железно време на овие области од југо-западна Р. Македонија со соседните области, посебно со југо-источна Албанија каде во тоа време доминира т.н. Деволска група.⁵²¹

IV.4.1.1 Керамични форми

Локалната монохромна керамика во раното железно време е претставена со форми на садови од бронзеното време (сл.70). Тоа се веќе познати форми кои го продолжуваат

⁵¹⁹ Митревски, 1997, 113.

⁵²⁰ Papazovska Sanev, 2007, 488-492.

⁵²¹ Andrea Zh. 1976 ; Bejko L. 2002

својот развој во железното време. Оваа керамика била изработена од квалитетна, недоволно добро прочистена глина со примеси на песок и мика, со мазнета површина и неквалитетно печење, што придонело да има порозна фактура.

Сл.70 Типологија на монохромна керамика во раното и полното железно време

Монохромната керамика била рачно изработена со утилитарна функција. Доминантни форми се бокалите со косо засечена задна страна на вратот, чаши со една и две рачки (кантатроси), грниња, чинии и длабоки здели, амфори и питоси, класифицирани во три групи зависно од намената: кујнска – огнишна, трпезна и складишна керамика.

А. Кујнска и огнишна керамика

Кујнската керамика откриена во населбинските слоеви од раното железно време била изработена од непрочистена глина со примеси на песок и мика, со порозна фактура, рачно изработена. Површината на садите понекогаш била мазнета рачно, додека биле изработувани садите и секогаш исчадена и нагорена од непосредниот контакт со огнот. Во оваа група спаѓаат садови со едноставни форми кои служат за приготвување на храна, како грниња и огнишни садови – пуранои. Зависно од начинот на кои се приготвувала храната и начинот на формирање и градење на огништа зависи и присуството на грниња или пуранои. Тоа било потврдено и во лесно запаливите колиби од слојот 9 и 10 на Кастанас (1000 – 900 година пред н.е.) кои се одликувале со многу отворени огништа и мало присуство на пуранои, што соодветствува со слоевите 14 – 13 од Вардарски Рид населбата III, наспроти населбата IV од полното железно време.

• Грниња

Грнињата се една од најчестите форми од кујнската керамика кои се пронаоѓаат во населбинските слоеви, така нивната застапеност на населбата во Пелинце била значително помала во однос на пураноите. Тоа не е случајот со слоевите од раното железно време на населбата во Лисиче (Т.XIV.7). Таму застапеноста на грнињата е далеку по бројна, што е условено секако од типот на огништата во куќите. Најзастапени се грнињата со топчеста форма на телото со варијанти во однос на вратот и работ на устието, и присуството односно отсуството на рачките. Генерално имаат масивна и порозна фактура, направени од непрочистена глина. Овој тип на грниња своето потекло го имаат уште од раното бронзено време, а на Кастанас биле прецизно стратиграфски определени во периодот од 1100 – 700 година пред н.е.⁵²² На овој тип припаѓаат и грнињата од Варвара (надвор од гроб 12; Т.XVII.8),⁵²³ и од Пелинце (од ископувањето во 2000 година), кои според аналогиите на такви грниња од Кастанас се датираат околу 900 година пред.н.е.⁵²⁴ На Вардарски Рид овие грниња се наоѓаат во слојот 13, датирани во раното железно време X – IX век пред н.е.⁵²⁵ Интересна е варијантата на грниња со биконусна форма на телото и јазикести држалки поставени на најширокиот дел на садот, која се појавува во Тумулот II на локалитетот Варвара во гробовите 2 и 3.⁵²⁶ Нивната датација исто така е кон крајот на X и IX век пред н.е.

• Огнишни садови – пуранои

Терминот пуранои бил пренесен од античката литература, во една студија од J. Banner, каде прави истражување за значењето на поимот кој потекнува од изворите во IV век пред н.е. во комедиите на Аристофан и Алексис.⁵²⁷ Овој термин во археологијата прв го воведува A. Konze, како сад за носење на јаглен,⁵²⁸ а Bona I. ги нарекол „подвижни огнени печки.“⁵²⁹ Сите сочувани примероци на пуранои откриени на локалитетите по

⁵²² Hochstetter, 1984, 89, Abb.22, 193, Abb.193.

⁵²³ Ристов, 2004, Т. VIII.2.

⁵²⁴ Hochstetter, 1984, Tafel 143:7, Schicht 9.

⁵²⁵ Папазовска, 2005, 122 (кат.бр.4). Т. I.4.

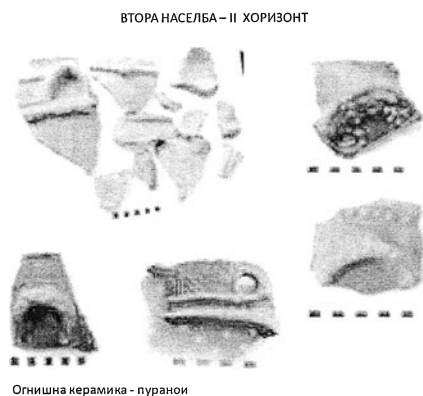
⁵²⁶ Ристов, 2004, Т. VII. 3,4.

⁵²⁷ Banner, 1929, 43 ff.

⁵²⁸ Konze, 1980, 10.

⁵²⁹ Bona, 1975, 250 ff.

долината на реката Вардар имаат рамно и затворено дно што е карактеристика за железното време, заклучувајќи според примероците од Кастанас.⁵³⁰

сл.71 Огнишна керамика – куќа 2, Пелинце

Што се однесува до огнишните садови – пуранои на населбата во Пелинце (сл.71; Т.ХIII.1), можеме да заклучиме дека нивната употреба била далеку поголема во однос на грнињата. Оваа констатација се потврдува и со начинот на градење на огништа. Биле откриени три целосни пуранои (кои се во фаза на конзервација) и бројни фрагменти како инвентар на куќа 2. Овие садови најчесто биле декорирани со пластични ребра декорирани со втиснувања со прсти и засеци со инструмент, налик на плетенки или брановидни линии. На Кастанас употребата на пураноите е истотака масовна, а типот кој го среќаваме на Пелинце одговара на 3 и 2 тип на Кастанас. Овие типови исто така имаат широк дијапазон на употреба и се среќаваат во слоевите 14b – 5, односно нивната датација е во периодот помеѓу 1250 – 700 година пред н.е.⁵³¹

Фрагменти од истиот тип на пуранои се среќаваат и на локалитетот Лисиче, застапени во помала концентрација во однос на грнињата.

Б. Трпезна керамика

Во оваа група на керамика спаѓаат садови во кои била сервирана храна или пак се чувала вода на трпезата, како што се чаши, кантароси, чинии и бокали. Оваа керамика била направена од далеку попрочистена глина од кујнската керамика, со поквалитетно

⁵³⁰ Hochstetter, 1984, 163.

⁵³¹ Hochstetter, 1984, 161-162, Abb.43.

печење, најчесто со мазнета површина на садот, како и збогатена со декорирање со различни видови декорирање.

• Чаши

Откриени се повеќе фрагменти од чаши од локалитетите Пелинце (Т.XIV.5), Лисиче со полусферична форма од типот 1b од Кастанас, кои имаат масовна употреба од слојот 15 до слојот 6.⁵³²

Во оваа група на керамика влегуваат и чашите со отворен раб на устието и една држалка кои имаат функција на црпалки за жито. Од овој тип во инвентарот на куќа 2 на Градиште, с. Пелинце, среќаваме две чаши со полусферично тело, заоблено дно и рачка со лентест пресек (Сл.72; Т.XIV.5). Биле откриени во север – источниот дел на куќа 2, односно едната чаша во непосредна близина на разбојот, а другата до питосот. Овој тип на чаши имаат широка употреба во подолг временски период. Така на Кастанас се среќаваат од 19 – 9 слој, и одговараат на типот 1с, со најмасовна употреба во 14 слој, нивната датација се движи помеѓу (1600 – 900 година пред н.е.).⁵³³

Сл.72 Црпалки за жито – куќа 2, Пелинце

• Кантароси

Помеѓу сите форми кантаросот е една од омилените и најзастапени форми во раното железно време. Во рамки на 13 слој од В.Р.III (Т.XV.1) откриен е еден кантарос со косо извлечен раб на устието, низок врат и крушковидно тело со две вертикално поставени рачки со елипсовиден пресек и рамно дно.⁵³⁴ Овој тип на кантарос се среќава кај слоевите 10-5 од VI и VII населбата Кастанас, тип 3, каде се датирани во периодот помеѓу (1000 – 700 година пред.н.е.). Истиот тип на кантарос, со истата форма се среќава и на локалитетот Барата – Чаниште,⁵³⁵ со тоа што е декориран со длабоки канелури вертикално поставени на најширокиот дел на stomакот на садот.

⁵³² Hochstetter, 1984, 70, Abb.17.

⁵³³ Hochstetter, 1984, 70, Abb.17.

⁵³⁴ Папазовска, 2005, 122, Т.I, 7.

⁵³⁵ Митковски, 2010, 62, Т.XIV. 1.

• Чинии

Чинијата како форма се јавува уште во бронзеното време, но во железното време станува една од омилените форми, со масовна утилитарна употреба. Во раното железно време сеуште имаме редуцирана употреба на чиниите што се однесува до типовите и нејзините варијанти, за разлика од нивната употреба во полното железно време. Она што го среќаваме како типови на чинии на Пелинце припаѓа на типот длабоки здели од кои разликуваме три варијанти: со вовлечен раб на устието и биконично тело, со профилиран раб на устието и полусферично тело и конични чинии со рамен раб на телото (сл. 79; Т.ХІІІ.2). Првата варијанта може да биде застапена со хоризонтално поставени рачки или без рачки, најчесто декорирани со шнур декорација на работ на устието и рамото на садот. Оваа варијанта одговара на типот 2с2 од Кастанас застапена во 13 – 6 слој (1190 – 750 година пред н.е.)⁵³⁶

Сл. 73 Длабоки чинии и амфори – инвентар на куќа 2, Пелинце

Втората варијанта најчесто е од типот на канелирана керамика, со коси канелури на работ на устието т.н. turban dish, честопати комбинирани и со шнур декорација. На Кастанас канелираните чинии се застапени во слоевите 12 – 5, односно се датираат во периодот помеѓу 1050 – 700 година пред н.е.⁵³⁷ Третата варијанта на конични чинии има далеку почеста употреба со широк хронолошки дијапазон, најчесто без никаква декорација. На Кастанас се среќава во слоевите 13 – 4 и одговара на тип 1b, а датацијата е

⁵³⁶ Hochstetter, 1984, 86, Abb.20.

⁵³⁷ Hochstetter, 1984, 92, Abb.22, 23.

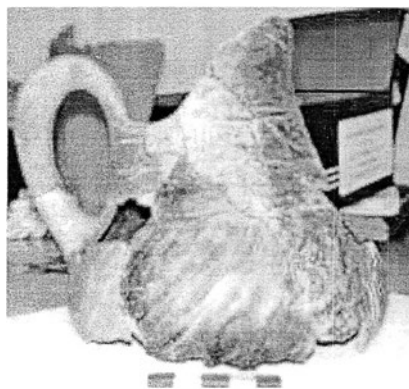
од 1190 – 700 година пред н.е.⁵³⁸ На локалитетите од железното време на територијата на Р. Македонија оваа варијанта има далеку широка и масовна употреба, така што живее до крајот на железното време, односно крајот на VI век пред н.е.

На локалитетот Лисиче застапени се длабоки чинии од првата и втората варијанта. Единствена разлика од чиниите во Пелинце е појавата на брадавичести и јазичести пластични апликации (Т.XV.8,10).

- **Бокали**

Иако бокалот е една од најомилените форми во железното време, сепак неговата застапеност во раното железно време е доста ограничена и не така масовна (што можеби е само заклучок кој се изведува поради недоволната истраженост). Откриените бокали од раното железно време се од типот на бокали со косо засечен дел на вратот, најчесто со топчесто тело.

Интересен е примерокот на бокал со косо засечена задна страна на вратот од Пелинце откриен во слојот од рано железно време (сл.74).⁵³⁹

Сл. 74 Бокал - Пелинце

Направен е од прочистена глина со мика и песок, со црвено невоедначено печење, и силно полирана површина на садот. Декорацијата на садот била изведена во комбинација со псевдо шнур и алинеарни мотиви во горниот дел од садот, и канелирање на коси канелури на најширокиот дел на стомакот. Датацијата на оваа форма е во периодот помеѓу X – VIII век пред н.е., согласно аналогии на такви бокали откриени на некрополата Вергина.⁵⁴⁰

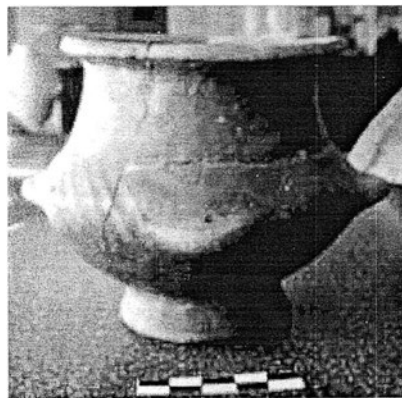
- **Сад на нога**

⁵³⁸ Hochstetter, 1984, 84, Abb.20.

⁵³⁹ Наодот не е објавен и е добиен од ископувањата во 2004г. (тер.бр. 008-2004), благодарност до колешката Лена Трајковска.

⁵⁴⁰ Ανδρονικοσ, 1969, 198, N 53.

Садовите на нога во основа се форма алабастрон добро позната од доцното бронзено време со микенско потекло. Во железното време оваа форма малку се модифицира како локална варијанта, со мала застапеност, а нејзината крајна фаза на егзистирање е VII век пред н.е. Во основа тоа се садови со форма на чаша без рачки поставени на висока нога и извлечен раб на устието. Од овој тип има неколку припериоди од преодниот период од локалитетите Долно Соње и Кошур,

Сл.75 Сад на нога – Војник

или пак керамички сад на прстенеста нога - алабастрон од Чифлик кој е датиран во XI век пред н.е. (Сл.75, Т.XV.1).⁵⁴¹ Од раното железно време откриен е само еден примерок на сад на нога во тумулот во Војник (сл.75).⁵⁴² Садот има косо извлечен раб на устието, висок врат, благо биконусно тело и ниска конусна нога, со четири јазичести апликации на најширокиот дел на садот. Садот бил декориран со коси канелури на стомакот и врежување кое се извело на преминот од вратот на рамото. Ваков тип на садови декорирани со канелирање (а често и во комбинација со врежување) биле карактеристични за доцното бронзено време и раното железно време во кругот на брњичката културна група. Иако формата има јужно потекло, нејзината варијанта заедно со начинот на декорирање бил карактеристичен за Калакач хоризонтот, некрополата Умка во Добрача и хоризонтот II во Мојсиње.⁵⁴³ Хронолошки овие предмети се датираат во На В3 според Raineke (околу 900 – 750 година пред н.е.), што одговара на фазата Босут IIIb (според Медовиќ), односно VIII – VII век пред н.е.⁵⁴⁴

В. Складишна керамика

Ова се садови со големи димензии, честопати биле вкопани во подното ниво, во кои била складирана зрнеста храна, претставени со два типа на: питоси и складишни садови – купови, како и помали складишни садови со амфоровидна форма.

⁵⁴¹ Корошец, 1956, 104-105.

⁵⁴² Санев, Симоска, Китаноски, Саржоски, 1976, 61 (кат.653), сл.653.

⁵⁴³ Никитовиќ, Стојиќ, Васиќ, 2002, 48-50; Медведовиќ, 1978, 22-26, Т.XXVIII-Т.XXXVIII.

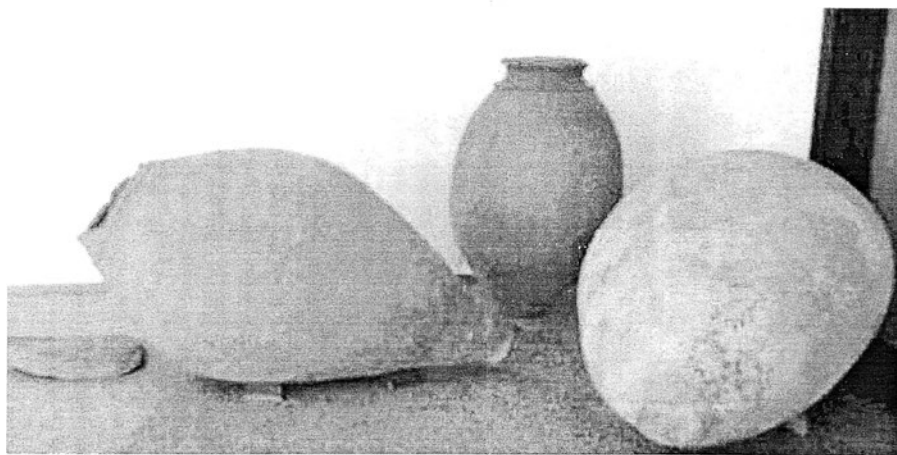
⁵⁴⁴ Никитовиќ, Стојиќ, Васиќ, 2002, 53.

- **Амфоровидни садови**

Покрај големите садови, во инвентарот на кука 2 на населбата Пелинце (Т.ХІІІ.2) среќаваме садови со помали димензии (со висина околу 0,40-0,50м) кои имаат амфоровидна форма на телото, со широк хоризонтално или косо извлечен раб на устието, висок врат, биконично тело и рамно дно, и со две или три хоризонтално поставени рачки. Овие садови биле користење за чување течности. Нивната декорација била изведувана со шнур или канелирање на стомакот. Оваа форма има потекло од урните од преодниот период, но во раното железно време добиваат поголеми димензии и нивна масовна употреба во раното железно време од X па се до VIII век пред н.е. кога ќе исчезнат од употреба. Оваа форма наликува на формата 3d амфори од Кастанас кои се среќаваат во слоевите 14b – 12, која ќе продолжи да живее и во слоевите 11 – 2 (1000 – 400 година пред н.е.) со големи промени во однос на поставеноста и присуството на рачките, а и декорацијата.⁵⁴⁵ Така декорацијата како шнур и канелирање на примероците од Пелинце, не можеле да се појават пред X век пред н.е.

- **Питоси**

Двата питоси од кука 2 од Пелинце имаат вретенаста форма со чепасто дно (сл.76, Т.ХV.6), со извлечен широко отворен раб на устието. Според формата на дното овој тип на питоси во Кастанас одговара на типот В, кој се среќава во слоевите 13 – 6 (1190 – 750 година пред н.е.).⁵⁴⁶ На овој тип на питоси припаѓа и питосот од куќата од населбата Лисиче.

Сл.76 Питоси од рано железнодопската населба на Пелинце

⁵⁴⁵ Hochstetter, 1984, 46, Abb.9.

⁵⁴⁶ Hochstetter, 1984, 151, Abb.40.

- Складишни садови – купови

Помеѓу инвентарот на куќите од населбата Лисиче се среќаваат четири поголеми складишни садови со амфоровидна форма кои наликуваат на купови и служеле за складирање и чување на храна. (Т.XV.5)

IV.4.1.2 Видови на декорација кај керамиката

А. Сликана керамика

Мат сликаната керамика од доцното бронзено време ќе продолжи да се развива во раното железно време како геометриска мат сликана керамика чија појава се манифестира на една поширока територија позната како западно македонска или централно македонска продукција.⁵⁴⁷

Оваа керамика ги задржува во употреба старите бронзендопски форми, но декорацијата и изборот на орнаменти се развивал во рамки на новиот протогеометриски и геометриски стил. Направена е извесна редукција во изборот на формите кои биле декорирани со мат сликање, на сметка на формите во претходниот период на доцното бронзено време (со елементи кои припаѓаат на групата Бубушти – Трен). Тоа се бокалите со косо засечена задна страна на вратот, кантароси со големи димензии и различни варијанти и амфори со извлечен раб на устието, висок коничен врат и благо биконусно тело. Оваа керамика била рачно изработена од fino прочистена окер глина која содржела мика, со невоедначено печење и добро мазнета или полирана површина на садот со висок сјај. Декорацијата се правела со боење со темно црвена до кафена мат боја, со добар квалитет. Изборот на декоративните мотиви бил линеарен или геометриски со: паралелни хоризонтални или вертикални линии, висечки и шрафирани триаголници, мотив на мрежа, ромбови, цик – цак или брановидни линии, и нивни комбинации.⁵⁴⁸

Кантаросите биле далеку повеќе употребувани и декорирани со мат сликање за разлика од останатите форми. Одредени типови на кантароси, како кантаросот со печуркасти апликации на рачките од некрополата Марта – Зовиќ (Т.XVIII.1),⁵⁴⁹ имаат силни локални манифестации во начинот на креирање на формата, а во случајот и со

⁵⁴⁷ Romiopoulou, 1971, 353-360; Papazovska Sanev, 2007, 487, CXX - CXXIII.

⁵⁴⁸ Papazovska Sanev, 2007, 487-490.

⁵⁴⁹ Симоска и Санев, 1976, 54, сл.171; Mikulcic, 1966, 28-29, T.VII/14d; Papazovska Sanev, 2007, 487-489, cat.7, CXX.7.

изборот на декоративни мотиви. Формата се јавува во гробовите во Вергина кон крајот на X и IX век пред н.е.⁵⁵⁰ Најблиски паралели има со керамиката од реонот на Западна Македонија и долината на Халијакмон, но и неколку аналогии среќаваме помеѓу мат сликаната керамика од тумулите во Корча, југо – источна Албанија, каде оваа керамика се среќава во грбови од VIII и VII век пред н.е.⁵⁵¹ На овој тип на кантарос припаѓа и кантаросот од Сарај – Брод (Т.XVIII.5),⁵⁵² кој има поедноставен избор на декоративни мотиви. Сите варијанти кои биле изведувани кај кантаросите како што е случајот со коленести рачки (Т.XVIII.3)⁵⁵³ или лентести рачки,⁵⁵⁴ генерално се од ист тип и согласно аналогите со кантаросите откриени како гробни прилози од тумулите во Корча, и се датирани во VIII и VII век пред н.е.

Откриени се два бокали со косо засечена задна страна на вратот, декорирани со мат сликање на некрополта Бел камен – Живојно.⁵⁵⁵ Вакви бокали декорирани со висечки шрафирани и полно боени триаголници на stomachot, и линеарни мотиви на вратот среќаваме на некрополите во југо – западна Албанија.

Според формата амфората од Бел Камен – Живојно (Т.XVIII.4), покажува блискост со два примероци на амфори откриени на некрополата во Вица, кои биле датирани околу 750 година пред н.е.⁵⁵⁶ како и на неколку примероци од Вергина.⁵⁵⁷ Декорацијата на овој сад била изведена во едноставен манир на композиција на паралелно изведени хоризонтални и вертикални линии, кои формирале полиња во горниот дел на садот и мотив на цик – цак линија налик на тараба и висечки шрафирани триаголници во долниот дел од садот.⁵⁵⁸

Генерално мат сликаната керамика откриена во регионот на Пелагонија, има аналогии како во изборот на декоративните мотиви, начинот на изведување, технологијата

⁵⁵⁰ Ανδρονικοσ, 1969, 202–204, εικ.42. Α14, Ν27.

⁵⁵¹ Andrea, 1985, 53–74.

⁵⁵² Kilian, 1975, 86–87, T.62:3; Симоска и Санев, 1976, 54, сл.171; Papazovska Sanev, 2007, 488, cat.1, CXX.1.

⁵⁵³ Kilian, 1975, 86–87, T.62:4; Симоска и Санев, 1976, 53, сл.259; Mikulcic, 1966, 28–29, T.VII/14f; Papazovska Sanev, 2007, 488, cat.2, CXX.2.

⁵⁵⁴ Kilian, 1975, 86–87, T.62:2; Симоска и Санев, 1976, 53, сл.260; Mikulcic, 1966, 28–29, T.VII/14e; Papazovska Sanev, 2007, 488, cat.1, CXX.1.

⁵⁵⁵ Јосифовска, 1963, 295–297, сл. 5,6 и 304–306, сл.13,14; Mikulcic, 1966, 28–29, T.VII/14b, 14c; Kilian, 1975, 67, T.61:7, 10; Papazovska Sanev, 2007, 488–489, cat.4, 6, CXX.4,6.

⁵⁵⁶ Βοκοτοπούλου, 1986, 241–243, σχεδ. 38.

⁵⁵⁷ Ανδρονικοσ, 1969, Ε9(εικ.36), ΑΖ 22 (εικ.73), Φ11 (εικ.56).

⁵⁵⁸ Papazovska Sanev, 2007, 487–488, cat.5, CXX.5.

на изработка со мат сликаната керамика од западна Македонија и долж реката Халијакмон, како и регионот на Корча во југо – источна Албанија.

Мат сликаната керамика од Охридскиот регион е застапена во голема бројност, посебно во слоевите од населбите на локалитетите Самоилова тврдина и Плаошник (Т.ХVIII.6).⁵⁵⁹ Стратиграфската поставеност на овие наоди во рамки на културните слоеви или затворени археолошки целини не е јасна и недостапна, но секако се издвојуваат по својата доминантна застапеност во целокупниот керамички фонд од раното железно време. Начинот на изработка (технологијата) е ист како и кај мат сликаната керамика од Пелагонија. Квалитетот на бојата е малку подобар со потемни нијанси од темно црвена, преку кафена па дури и до црна боја. Изборот на декоративните мотиви малку се разликува во однос со наодите од Пелагонија, при што доминираат шрафирани и полно боени ромбови, шрафирани триаголници, мотив на рибја коска, како и мотив на мрежа.⁵⁶⁰ Овој материјал има огромна сличност со откриената мат сликана керамика во Епир, од некрополата во Вица и регионот на Корча, што се гледа посебно во изборот на декоративните елементи.⁵⁶¹ Тој припаѓа на втората фаза од „северо-западната керамика од геометрискиот период“ (IX-VII век пред н.е. најголемо влијание во оваа керамика има од протометриската керамика од југ.⁵⁶² Охридската културна група на мат сликана керамика како што спомнавме, е поврзана со корчанската мат сликана керамика, каде доминираат елементи препознатливи на Бубушти – Трен групата, а која во раното железно време ќе егзистира како Деволска култура. Нејзиното датирање е во IX-VIII век пред н.е. Така за време на раното железно време мат сликаната керамика како од Пелагонискиот, така и од Охридскиот регион ќе припаѓа на т.н. западно македонска група на керамика од железното време. Оваа керамика ќе се шири на исток се до долината на реката Вардар, каде нејзиното присуство е речиси исклучено.

⁵⁵⁹ Овој материјал сеуште не е обработен и објавен од истражувачите, така што не ми беше достапен за подетални анализи, освен неколкуте фрагменти од Самоилова тврдина презентирани и објавени во трудот на Papazovska Sanev, 2007, 489-492, CXXI, CXXII.

⁵⁶⁰ Papazovska Sanev, 2007, 489-492, CXXI, 1-9, CXXII, 1-6.

⁵⁶¹ Papazovska Sanev, 2007, 491.

⁵⁶² Вокотопουλου, 1986, 269.

- **Мат сликана керамика изработена на грнчарско колце**

Единствен примерок на керамика изработена на грнчарско колце е скифосот од централниот гроб во тумулот во Висои – Беранци (сл.12). Направен е од жолта прочистена глина, со боење од темно кафена посна боја, декорирана со линеарни мотиви изведени со шестар. Овој сад бил импортиран од југ и припаѓа на протогеометриската керамика од долно македонскиот круг, која доаѓа од Тесалија или Халкидики. На локалитетот Вергина биле откриени единаесет протогеометриски скифоси кои биле поделени на четири варијанти, а според формата скифосот од Висои одговара на првата варијанта со полусферично тело и ниско прстенесто дно, декорирано со паралелни полукругови изведени со шестар. Нивната датација е на крајот на X век пред н.е. и почетокот на IX век пред н.е.⁵⁶³

Б. Керамика декорирана со врежување

Декорирањето на керамиката со врежување се појавува во преодниот период од бронзено во железно време, но неговото присуство во керамичката продукција на железното време за мал процент била намалена, за да повторно во полното железно време доживее масовен процут. Овој начин за декорирање бил познат и препознатлив за заедниците од централен Балкан, односно источно Косово и Поморавието. Во раното железно време среќаваме само неколку примероци на керамика декорирана во оваа техника, и тоа од локалитетот Пелинце (Т.XIII.2), каде најчесто се наоѓа во комбинација со техника на „псевдо шнур“ и неколку фрагменти од некрополата Варвара, исто така комбинирани со други техники, како „псевдо шнур“ и канелирање (Т.XVI.6).⁵⁶⁴ Најчесто тоа се линеарни мотиви, или пак геометриски со шрафирани триаголници. Оваа техника добива по масовна употреба некаде од средината на VIII век пред н.е., така што ќе стане омилена во следниот века, т.е. во полното железно време

В. Керамика декорирана со „псевдо шнур“

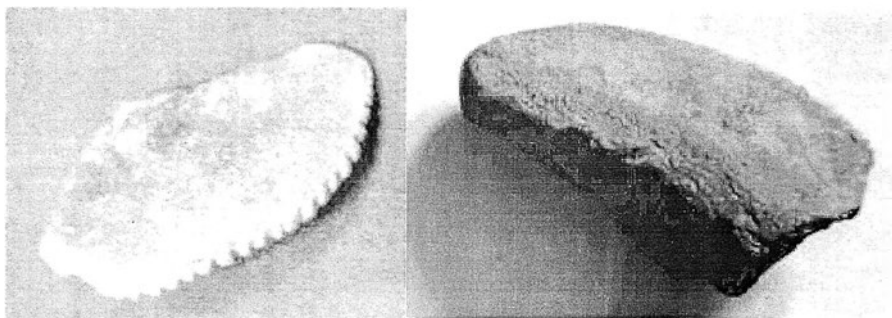
Декорацијата со втиснување на врпца, или позната како шнур декорација се појавува уште во доцното бронзено време. Оваа техника има северно потекло и е добро

⁵⁶³ Авдровиќос, 1969, 168–173, еικ.23. P1, P21.

⁵⁶⁴ Ристов, 2014, Т.XI, 5; Т.XII, 3.

позната и честа во керамичката продукција на населението од централен Балкан. Од X век пред н.е. има извесни измени во изведување на оваа техника. Тоа се однесува во однос на инструментот. Декорацијата се изведува со глинена алатка со овална форма, со еден сплеснат дел кој бил назабен. Со оваа алатка се изведувала декорацијата која во суштина ја имитира шнур декорацијата, но била далеку по едноставна и лесна за изведување. На локалитетот Пелинце, пронајдени се две алатки за изведување на оваа декорација (сл.77; Т.XIV.1). Мотивите кои се изведувале со оваа техника најчесто се линеарни, на хоризонтални, вертикални и коси линии, честопати наредени во сноп, или пак геометриски мотиви. Честопати оваа декорација била комбинирана со друга техника, како канелирање, или врежување. Употребата на оваа декорација во керамичката продукција во Р. Македонија укажува на податокот дека најзината употреба била во периодот од крајот на X век пред н.е. па се до почетокот на VII век пред н.е.

Масивната употреба на оваа декорација била во северните региони на Р. Македонија, и тоа на локалитетите како Пелинце, Варвара и др.

Сл. 77 Алатки за декорирање на керамика – инвентар во кука 2, Пелинце

Г. Керамика декорирана со канелирање

Канелирањето исто како и врежувањето претставува техника препознатлива за областите северно од Р. Македонија, поточно централен Балкан. Нејзината појава се врзува со почетокот на железното време, односно во втората половина на XI век пред н.е.⁵⁶⁵ Оваа керамика се истакнува од останатата според посебниот квалитет во изработка и печење на керамиката. Декорација со канелирање се карактеризира со најмасовна употреба кај чиниите, каде се развиваат дури и посебни варијанти на чинии, како „turban disch“ или чинии со фасетиран раб на устието. Секако масовната употреба на декорирање со канелирање ќе следи во полното железно време. Форми на садови кои биле декорирани

⁵⁶⁵ За канелирањето како манифестација која го означува почетокот на железното време се зборуваше во претходната глава.

со канелирање, се: чинии со вовлечен раб на устието, садовите на нога, кантароси, а поретко бокали. Стилот на украсување, како и квалитетот на глината на разработува Хертли, при што била различна и длабочината на изведување на канелурите. Најстара појава на канелирана керамика во Кастанас среќаваме во 13 слој, кога оваа керамика била само еден мал дел од севкупната рачно работена керамика, па се до 6 слој/односно 5 слој⁵⁶⁶ (1190 – 700 година пред н.е.). Керамиката декорирана со канелирање ќе сатане една од најекспонираните техники за декорирање во железното време која ќе излезе од употреба дури на крајот на VI век пред.н.е. Помеѓу канелираната керамика од раното железно време доминираат чиниите и кантаросите, откриени во населбинските слоеви како на Вардарски Рид, потоа Пелинце и Лисиче, но и во рамки на некрополите Варвара, Висои и др.

Д. Керамика декорирана со пластични орнаменти

Овој вид на декорација најчесто бил употребуван за декорирање на керамиката со груба фактура и поголеми димензии, како грниња, пуранои, питоси, ѓупови и др. нејзиното потекло е од бронзеното време, кое речиси без промени се употребува и низ целото железно време. Декорацијата се состои од пластични ленти декорирани со втиснување со прсти или врежување со инструмент, и наликува на плетенка. Со овој вид на декорација биле украсени кујнската керамика од Вардарски Рид, Пелинце, Лисиче, Варвара и др.

IV.4.2 Накит

Накитот и китењето претставуваат прастари феномени поврзани за човекот во своите епохи. Својствата на накитот се универзални низ времето, нивната функција честопати била во доменот на ирационалното, односно магиското, според кое и нивната намена честопати била заштитна. Неговата продукција низ времето била одраз на културните дострели на цивилизациите, а преку начинот на кој тој се носел, изработувал и декорирал, можат да се препознаат етничките карактеристики на неговите носители. Во праисториските епохи накитот најчесто имал магиска функција на сметка на украсната.

⁵⁶⁶ Hochstetter, 1984, Abb.50.

Она што е евидентно помеѓу наодите со северно потекло, или т.н. халштатски наоди секако биле поедини форми на накит како што се т.н. либурнски фибули, наочарести фибули, торквеси, белегзии со спирално навиени краеве, појасни копчи – фалери и сл. Овие предмети се појавуваат уште од почетокот на железното време, но со исклучок на либурнските фибули, својата популарност и развој ќе го остварат во полното железно време, кога локално ќе се продуцираат на една поширока територија.

Овие типови на накит всушност претставуваат носечки форми во раното железно време, но долготрајната нивна употреба ќе ги направи хронолошки нечувствителни. Некои други форми, кои пак влечат континуитет од локалното доцното бронзено време, ќе бидат многу покарактеристични за раното железно време во Р. Македонија. Такви се долгите игли за текстил, познати од Повардарската или Уланци групата. Тие ја имаат својата последна употреба во текот на раното железно време, со делумно променети типолошки белези, кои ќе им дадат посебна хронолошка важност. Така, иглите се јавуваат во една поедноставна изведба, без задебелувања и декорација на вратот, но со едноставна купаста глава.

А. Накит за глава и врат

Во женските гробови од некрополите во раното железно време како во Висои, во гробовите од IX век пред н.е. се појавува накит кој бил користен како украс во главата, направен од тенка бронзена жица спирално навиена - салталеон. Вакви примери среќаваме на некрополата во Вергина.⁵⁶⁷ Овој накит долго ќе биде во употреба, а во полното железно време ќе се користи и за прикачување на токи за појасот.

Б. Накит за раце

Белегзиите направени од спирално навиена жица, ги среќаваме во 16 и 17 гроб од тумулот во Вергина. Друг тип на белегзии кој се појавува во фазата С на железнодопската култура според Reineke, се масивните белегзии со прекрстени краеве, кои имаат повеќе варијанти, односно поради тоа што се декорирани секој примерок всушност сам по себе претставува посебна варијанта. Во погребувањата од тумулот во Беранци биле откриени десетина примероци, и две масивни бронзени белегзии во Будур Чифлик,⁵⁶⁸ со прекрстени

⁵⁶⁷ Авдровикос, 1969, 224–227, вк.66.

⁵⁶⁸ Корошец, 1956, 104–105.

краеви и триаголен пресек. Овој тип на накит својот врв во масивност на продикцијата ќе го дојдее во полното железно време, па така ќе ги среќаваме како еден од најчестите гробни прилози во женските погребувања на железнодопските некрополи (Радање, Дедели, Марвинци – Лисичин Дол, Сува Река, Милци, Вучи Дол, како и Бохемица, Чаушица и др).⁵⁶⁹ Во рамки на гласиначката култура тие се појавуваат во раната фаза на железното време На В, според Reineke, односно (1100 - 1000 година пред н.е.).

В. Фибули и игли

*** Игли**

Долгите игли својот типолошки развој го должат на иглите користени за текстил со благо задебелен врат од доцното бронзено време на Уланци групата. Во раното железно време ваквите долги игли претставуваат нова етапа во развитокот од овој тип на накит, меѓу кои посебно се истакнуваат иглите откриени во Фортуна кај Штип.⁵⁷⁰ На овој локалитет биле откриени три игли меѓу кои две имаат задебелен врат и зарамнета, плочеста глава, а третата има едноставна форма со биконусна глава.⁵⁷¹ Ваков тип на игли со задебелен врат и зарамнета, плочеста глава, се добро познати од некрополата во Вергина, и тоа од протогеометриските и раноггеометриските гробови, каде биле откривани како во машки, така и во женски погребувања.⁵⁷² Овие игли уште некој период ќе ја имаат функцијата на долгите игли за текстил, за да подоцна во полното железно време целосно се заменат со фибулите. Игли со конусна глава биле откриени и на локалитетите Висои, Трап,⁵⁷³ но и на добро истражените локалитети како Гинекокастро, Чаушица, Вергина, Патели и др.,⁵⁷⁴ кои претставуваат редуцирана варијанта на иглите од претходниот период и се среќаваат во IX – VIII век пред н.е.

• Фибули

За прв пат материјалната култура на раното железно време се јавуваат фибулите од т.н. либурнски тип, кои многу набрзо после нивната појава ќе излезат од употреба.

⁵⁶⁹ Митревски, 1997,

⁵⁷⁰ Митревски, 1997, 319, кат.71.

⁵⁷¹ Митревски, 1997, 114.

⁵⁷² Ανδρονίκος, 1969, 234–235, εικ.74, πιναξ 109 β, ζ.

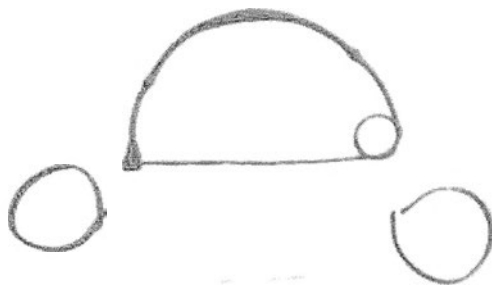
⁵⁷³ Митревски, 1997, 314, кат.64.

⁵⁷⁴ Bouzek, 1974, 136.

Либурнската фибула во основа е лачна фибула со две дисковидни задебелувања на лакот, декорирана со геометриски врежани мотиви, најчесто на рибина коска. Вакви примероци на територијата на Р. Македонија има неколку, и тоа: Пападин Дол,⁵⁷⁵ Прилепец,⁵⁷⁶ Тројаци,⁵⁷⁷ Демир Капија (Т.XVI.5),⁵⁷⁸ Лакавица, Каранка – Рапеш.⁵⁷⁹ Исти такви примероци среќаваме и на локалитетите Вергина и Патели. Распространетоста на овој тип на фибули е на широка територија, добро препознатливи во инвентарот на бронзенодопските култури на Средна Европа, со мошне осетлива хронологија. Нивен извор е западен Балкан, а се датираат кон крајот на IX – X век пред н.е.⁵⁸⁰ Движењето на овој тип на накит зборува за трговските контакти со Албанија и северен Јадран, кои се одвивале по трасата на идната Виа Егнатија.

Интересна е појавата на една лачна фибула од т.н. пескиера тип од Будур Чифлик (сл.78; Т.XVI.5).⁵⁸¹

Бронзените наочарести фибули без осмица или со осмица помеѓу дисковите генерално имале големи димензии и ги среќаваме во постарите погребувања како во тумулот во Висои – Беранци,⁵⁸² Демир

Капија,⁵⁸³ Орле – Најденка,⁵⁸⁴ Орлова Чука – **Сл.78 Гробен прилог од Будур Чифлик** Стар Караорман,⁵⁸⁵ и Трап.⁵⁸⁶ Овој тип на фибули имаат потекло од северо западен Балкан, т.е. се среќавале во некрополите со урни кај Либурните, Јаподите и др. и во исто време масивно се шират кон југ, така што ги среќаваме како многу честа појава во Грција и Македонија.⁵⁸⁷

⁵⁷⁵ Митревски, 1997, 306, кат.50.

⁵⁷⁶ Митревски, 1997, 306, кат.51.

⁵⁷⁷ Митревски, 1997, 316, кат.67.

⁵⁷⁸ Корошец, 1956, 104-105.

⁵⁷⁹ Митковски, 2010, 62, Т.XVI, 1,2; Митревски, 1997, 308-309, кат.55.

⁵⁸⁰ Mikulčić, 1969, 10-11; Митревски, 1997, 115.

⁵⁸¹ Корошец, 1956, 104-105.

⁵⁸² Mikulčić, 1969, 17, Т. IV, 9a.

⁵⁸³ Корошец, 1956, 103.

⁵⁸⁴ Митревски, 1977, 303.

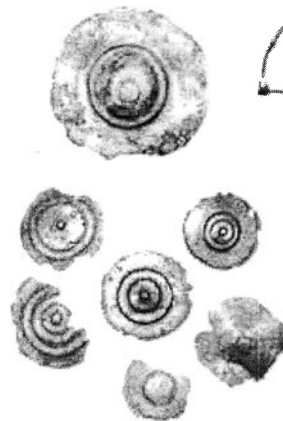
⁵⁸⁵ Митревски, 1997, 312-313, кат.61.

⁵⁸⁶ Митревски, 1997, 314, кат.64.

⁵⁸⁷ Mikulčić, 1969, 17,

Г. Копчиња и други украсни предмети

Во централниот дел на тумулот во Висои заедно со двојните секири лабриси, биле откриени седум кружни плочи – фалери (сл.79, Т.XVI.3), кои претставуваат дел од појасната гарнитура. Вакви примери среќаваме во гробот AZ VII од тумуларната некропола во Вергина, како и во гробот АН II каде биле откриени заедно со двојните секири лабриси, секогаш во женски погребувања, датирани на крајот на X и X век пред н.е.⁵⁸⁸

Сл.79 Калотести копчи – централен гроб - Војник

IV.4.3 Оружје

Она што заслужува посебно внимание во материјалната култура на раното железно време, е појавата на предмети изработени од железо. Иако во изработката на метални предмети, како накит или оружје доминантна улога игра бронзата, сепак во периодот на транзицијата почнале да се појавуваат одредени предмети кои биле изработени со новиот метал, кој ќе го означи новото време. Употребата на железото била евидентна во изработката на оружје, поточно кај мечевите. При тоа биле одржани старите форми од доцното бронзено време и преодниот период. Такви биле мечот од Висои – Беранци (Т.XIX.1),⁵⁸⁹ бодезот од гроб 2 од Тумул V од Орлови Чуки (Т.XIX.2), како и двата меча од Милци (Т.XIX.3,4) откриени надвор од гробовите, од типот Neincingen.⁵⁹⁰

Мечот од централниот гроб од тумулот во Висои се одликува со двострано сечиво и јазичеста држалка. Негов прототип биле бронзените мечеви, кои припаѓаат на групата долги мечеви Langschwerter од помладата фаза на железното време На В според Reineke, односно групата Klain Auheim кои имаат рачка која завршува во облик на рибја опашка.⁵⁹¹ Не би можеле да бараме директни паралели со овие групи поради нивната географска одалеченост, но два идентични примероци биле пронајдени на некрополата во Вергина помеѓу најстарите нејзини погребувања.

⁵⁸⁸ Ανδρονικοσ, 1969, 75–76, и 77–79, εικ.20, πιναξ 100, 127 π.

⁵⁸⁹ Mikulcic, 1966, 16, T.IV, 8c.

⁵⁹⁰ Митревски, 1997, 116–117, сл.30; Георгиев, 1980, 49–50.

⁵⁹¹ Mikulcic, 1966, 16.

Така, на добро истражената некропола во Вергина биле откриени 17 мечеви изработени од железо и само еден направен од бронза, кои според типологијата на Н.В. Katling, припаѓале на типот II од групата I. Само еден меч бил датиран од преодниот период (изработен од бронза), додека другите мечеви изработени од железо главно биле датирани во периодот помеѓу X – VIII век пред н.е.⁵⁹² Вакви мечеви среќаваме и на некрополата Патели, каде биле откриени 9 мечеви, кои според аналогиите соодветствуваат со откриените на некрополата во Вергина, при што нивната датација е во периодот помеѓу X – VIII век пред н.е.⁵⁹³

Мечовите од типот на Neincingen, претрпуваат одредени промени во однос на нивната должина. Едниот примерок откриен во гроб 7 (Т.ХІХ.3) од Милци согласно аналогиите на таквите наоди во споменатите некрополи најдоцна може да се датира во VIII век пред н.е.⁵⁹⁴ Ист таков меч бил откриен во гробот 56 во Милци (Т.ХІХ.4), каде заедно со него била откриена и една игла позната на јаподска територија каде се датира во IX – VIII век пред н.е., а во Врање иста таква игла била датирана во гроб од VIII – VII век пред н.е.⁵⁹⁵ Формата на овој тип на мечеви има потекло од средноевропските мечеви од доцното бронзено време. За време на продорите на т.н. големи егејски преселби овие мечеви процветале кон југ, и нивната употреба продолжила се до полното железно време. Овие мечеви кога ќе го скратат сечивото наликуваат на бодези, и како такви ќе продолжат да живеат и во VII век пред н.е.

IV.4.4 Орадија

А. Предмети од глина

Она што предизвика посебно внимание помеѓу инвентарот на кука 2 во населбата на Пелинце, беше откриената алатка за декорирање на керамика (сл.77; Т.ХІВ.1 а,б). Оваа алатка има заоблена елипсовидна форма со зашилен еден крај на кој биле засечен врвот. Таа се употребувала за изведување на декорација која наликува на имитација на псевдо шнур.

⁵⁹² Andronikos, 1969, 261-265; Radt, 1974, 137, Taf.41, 42-1.

⁵⁹³ Hammond, 1982, 648.

⁵⁹⁴ Митревски, 1991, 148, Т.І.2; Георгиев, 1980, 49-50. Георгиев датацијата на овие мечеви ја става на крајот на VII век пред н.е. што е малку нелогично според останатите аналогии на овие предмети. За нивна најсоодветна датација зборува и проф. Митревски кој истите ги датира во VIII век пред н.е.

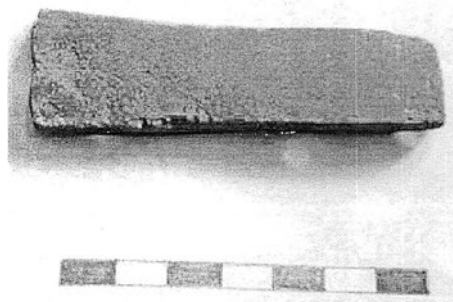
⁵⁹⁵ Митревски, 1991, 148, Т.І.1,2.

Б. Предмети од камен

Камените предмети се релативно слабо застапени. Откриени се три типа на предмети и тоа: острачи, мелници и алатки – секири.

- Острачи

Во рамки на населбинските слоеви од раното железно време биле откриени острачи направен од камен со правоаголна форма, и тоа еден помеѓу инвентарот од кука 2 во Пелинце (сл.80; Т.XIV.1c), а другиот во постариот слој 14 на В.Р.III на Вардарски Рид.⁵⁹⁶

Сл.80 Камен острач –кука 2, Пелинце

- Мелници

Мелниците имаат унифицирана форма, овална со мазна површина. Откриени се неколку примероци во населбинските слоеви на рано железнодопските населби. Така, во непосредна близина на питосот во северо – источниот агол на кука 2 во Пелинце била откриена една камена мелница и една во 13 слој на В.Р.III на Вардарски Рид (Т.XV.3).⁵⁹⁷

- Алатки – секири

Од оваа група има еден примерок на алатка која наликува на секира изработена од камен, убаво изглачана, со непродупчен дел за поставување на дрвена рачка. На едниот крај била зашилена, т.е. завршува со сечило со триаголен пресек. Пронајдена е во 14 слој на В.Р.III населба на локалитетот Вардарски Рид (Т.XV.2).⁵⁹⁸

В. Предмети од коска

Веднаш покрај остатоците од разбојот во кука 2 од Пелинце, забележавме една алатка, налик на поширока спатула со заоблено тело и заоблени врвови. Оваа алатка најверојатно била во служба на разбојот, и тоа најверојатно за раздвојувањена преѓата и нејзино набивање. Овој тип на алатка нема прецизна датација.

⁵⁹⁶ Папазовска, 2005, 120, кат.2. Т. I.2.

⁵⁹⁷ Папазовска, 2005, 122, кат.9. Т. I.9.

⁵⁹⁸ Папазовска, 2005, 120, Т. I.3.

Г. Предмети од железо

Во рамки на инвентарот на куќа 2 од населбата на Пелинце била откриена една алатка изработена од железо која наликува на двојна секира (од која е сочувана само едната половина; сл.81). Оваа алатка има триаголан пресек и остар врв. Ваквата нејзина форма, заедно со нејзиното место на наоѓање, под остатоците од разбојот укажува на можноста дека, нејзината функција е во врска со разбојот, односно дека наликува на сечило со кое веројатно се сечела преѓата сл. 81 железна секира – куќа 2, Пелинце или се сечела кожа. Според нејзините типолошки и хронолошки анализи може да констатираме дека била во употреба во X–IX век пред н.е.⁵⁹⁹

IV.3.4 Утилитарни предмети

А. Тегови – разбој

Концентрацијата на тегови во населбинските слоеви од раното железно време е голема, меѓу кои најдоминантни се теговите со макареста форма, потоа поретко со кружна форма кои биле направени од глина или од керамика која не била веќе во употреба, или пирамидални⁶⁰⁰ и прешлени за вретена најчесто со биконична форма. Не ретко, прешлените за вретено биле декорирани со линеарни и геометриски мотиви изведени со врежување. На северниот сид од куќа 2 била откриена една групација од 11 керамички тегови со макареста форма, кои биле дел од вертикален разбој (сл.66; Т.XIV.3). Таков вертикален разбој, но направен од пирамидални тегови бил откриен во собата 10 на локалитетот Тумба Асирос во фазата 2 (со апсолутна хронологија од 1070 – 1020 година пред н.е.).⁶⁰¹

IV.3.5 Култни предмети

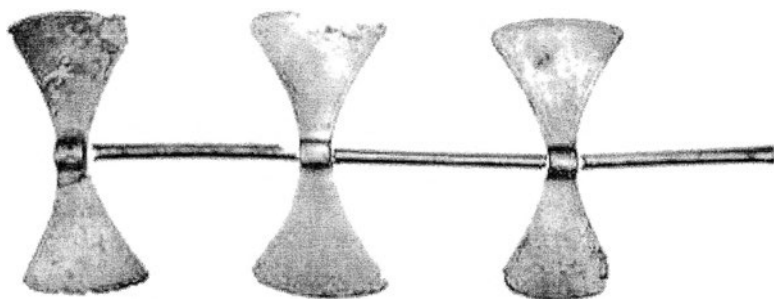
- Двојни секири лабриси

⁵⁹⁹ Во тек се хемиски анализи за составот на алатката, како и за нејзина попрецизна определба. Предметот е добиен од истражувањата 2012 година, а материјалот септе не е објавен.

⁶⁰⁰ Папазовска, 2005, 122, Т. I.8. Еден пример откриен во слојот 13 на Вардарски Рид.

⁶⁰¹ Wardle K.A. – Wardle D., 2007, 473-475, Plate 21.

Интересно е присуството на минијатурните двојни секири, кои како идеја биле засновани на старата микенска традиција. Тие продолжуваат да егзистираат преку предниот период и во раното железно време, кога добиваат нови белези и добиваат посебна популарност.

Сл.82 Двојни секири – култни предмети, Војник - Куманово

Во периодот на раното железно време (X-VIII век пред н.е.) се издвојува грубата на минијатурни двојни секири наредени по неколку примероци и прицврстени на една рачка (сл.82). Според начинот на кој овие предмети биле откривани во женски богати погребувања, истражувачите во Вергина како и на оние примероци откриени во Р. Македонија, укажуваат на податокот дека претставувале израз на култно – религиски дејствија.⁶⁰² Кај нас откриени се четири вакви предмети и тоа во: гробот – могила во тумулот Војник, Куманово (сл.82;Т.XVI.1),⁶⁰³ помеѓу инвентарот на гроб 16 од тумулот во Висои, кај с. Беранци – Битолско (Т.XVI.1),⁶⁰⁴ и Шесте куќи, с. Тремник кај Неготино каде биле откриени две двојни секири, и еден фрагмент од трета двојна секира, каде сечилата биле благо заоблени немаат декорација.⁶⁰⁵ Постојат претпоставки според кои овие предмети секогаш биле поставувани по три примероци во група на една рачка.⁶⁰⁶ Ваква реконструкција налагаат откриените примероци во тумулите на големата некропола во Вергина кај Верија, каде биле групирани по четири примероци, а се разликуваат по тоа што се изработени во еден дел, заедно со рачката, со што најверојатно им претходат на

⁶⁰² Ανδρονικός, 1969, 78, εικ.20, 248-251, εικ.87, πιναξ 104 η; Митревски, 1997, 114.

⁶⁰³ Санев и др., 1971, кат. бр. 265 – 270; Bouzek, 1974, 289, Fig. 16, 6 and 8; Kilian, 1975, Taf. 53; Garasanin, 1983, 797, T.CXI, sl.r – 9.

⁶⁰⁴ Санев и др., 1971, кат. бр. 296; Mikulcik, 1966, 16, T.IV, 8b, sl.10 a; Kilian, 1975, Taf. 60, I – 5; Garasanin, 1983, 798, T.CXI, 10 - 18.

⁶⁰⁵ Митревски, 1997, 315-316, кат.66; Георгиев, 1987, 118.

⁶⁰⁶ Георгиев, 1987, 118-119.

оние од Р. Македонија.⁶⁰⁷ Вакви типови на култни предмети се среќаваат и во Палео Гинекокастро – Кукуш, Спелеион – Гревена, Фера, Амфиполис,⁶⁰⁸ но и на север во источен Срем⁶⁰⁹ и Трансилванија⁶¹⁰.

Функцијата на предметот не е сеуште доволно објаснета. Често ваков тип на двојни секири биле толкувани како приврзоци, или пак била поистоветувана со сродни на нив но постари форми на бричеви – амулети. Овој последен податок е отфрлен поради присуството на декорација по краевите т.е. сечивото, што ја исклучува можноста за острење и нивна утилитарна употреба, а укажуваат на нивен култен карактер. Некои автори ги толкуваат како скиптри.⁶¹¹ И покрај сите овие анализи сеуште се дебатира околу нивното потекло. Морфолошки тие се поврзуваат со егејскиот свет, т.е. нивниот религиозен културен круг. Тоа доаѓа од нивниот начин на откривање како гробни прилози во женски погребувања што упатува на покојници кои имале посебен општествен сататус.⁶¹² Гробовите во Вергина кај кои биле пронајдени вакви предмети се датирани во X и IX век пред н.е. Според ова и фалерите пронајдени заедно со овој предмет во Војник, Куманово, Kiliан ги датира овие предмети во својата фаза I B2, поточно ран IX век пред н.е., исто како и гробот во Висои кој го сместил на истекот на таа фаза, непосредно пред 800 г. пред н.е. заедно со една наочареста фибула. Така овие наоди неможе да се датираат порано од крај на IX век пред н.е., или пак почетокот на VIII век пред н.е. Во долно македонските населби (Олинт и Кастанас) според керамичкиот материјал ваков тип на предмети биле датирани околу 800 г. пред н.е.

Овие категорија на предмети според својот карактер и типолошки особености, кои имаат и одредени специфични религиозни елементи, укажуваат на фактот дека старите микенски елементи кои биле втемелени во материјалната и духовната бронзенодопската култура на Уланци групата учествувале во формирањето на протоисториските заедници во Р. Македонија.

⁶⁰⁷ Ανδρονικοσ, 1969, 268, Елκ. 87.

⁶⁰⁸ Bouzek, 1974, 289, 293, 299.

⁶⁰⁹ Vinski Gasparini, 1973, 107, Т. 84.17.

⁶¹⁰ Bouzek, 1974, 311.

⁶¹¹ Георгиев, 1987, 119.

⁶¹² Ανδρονικοσ М., 1969, 250–251; Митревски, 1997, 105, сл.28 А, В.

Помеѓу култните предмети влегува и фрагментот од златна фолија, откриена во едено детско погребување од Будур Чифлик (сл.83; Т.ХVI.4).⁶¹³ Оваа фолија била откриена на устата на покојникот. Појавата на покривање на устата со златна фолија носи потекло од микенскиот свет.

Сл.83 Златна фолига, гробен прилог од Будур Чифлик

Б. Висулец во форма на чешел

Висулец со потковичеста форма во облик на чешел, на горниот дел алка со триаголна форма за закачување, откриен во Шессте куќи - Трешник.⁶¹⁴ Рамката е бордирана со две паралелни пластични ребра, средишниот дел е ажуриран, а носачот на забците е дворедно касетиран. Видливи се корените на шест назабувања. Бил изработен во техника на лиење, а задната страна не е декорирана, туку мазна. Овој предмет е засега единствен од овој тип во Р. Македонија. Ваков примерок е забележан во Адашевци кај Сремска Митровица.⁶¹⁵ Вински укажува на соодветни примери од езерските наоѓалишта во Швајцарија, во културата Полиња со урни, датирани во фазите Халштат А и Б од средноевропската хронологија по Reineke, поточно на крајот од V фаза од Полиња со урни или периодот помеѓу 850 - 750/700 г. пред н.е.. Вински и Мерхарт сметаат дека овие предмети имаат источно потекло.⁶¹⁶ Овие предмети досле на овие простори со т.н. трет миграционен бран кон Егеја, кои доаѓаат заедно со наочарестите фибули и погребувањето под тумули.

⁶¹³ Корошец, 1956, 104-105.

⁶¹⁴ Митревски, 1997, 316, кат.66; Георгиев, 1987, 119.

⁶¹⁵ Вински, 1955, 34, Т. II, сл. II; Vinski Gasparini, 1973, 152, 177, Т. 130, А – 6.

⁶¹⁶ Вински, 1955, 34, каде го цитира Мерхарт пренесувајќи ги информациите за потеклото на овој предмет кој го поврзува за т.н. трако – кимерски карактер на наодот.

V КРАЈОТ НА РАНОТО ЖЕЛЕЗНО ВРЕМЕ

1. Општествени промени на крајот на раното железно време (VIII век пред н.е.)

По декадентните случувања предизвикани со бранот на миграции и рушењето на населбите од доцното бронзено време, во првите векови од првиот милениум, X – VIII век пред н.е., односно во периодот на раното железно време полека се создале услови за стабилизирање на општествената и економска состојба на заедниците. Последиците од декаденцијата на преодниот период биле евидентни во сите сфери на животот од раното железно време во Македонија. Така, се забележуваат бројни влијанија кои доаѓаат главно од север, а кои условиле значајни промени во нивниот живот. Низ целото рано железно време во вакви односи се одвивала одредена културна, па дури и етничка стабилизација на заедниците.⁶¹⁷ Потполна стабилизација, со сите услови за мирен и локален развој биле создани нешто подоцна во следната фаза на полното железно време, кога овие заедници ќе започнат непречено да се развиваат во рамки на одредени географски и културни целини. Сето ова претставува индикатор за веќе постигнатата културна стабилизација во полното железно време, која предизвикала формирање на културни групи со цврсти засебни вредности како во начинот на погребување, така и во гробните форми, во типот на населбите, религиозните сфаќања и материјалната култура.

Најевидентна била стабилизацијата во сферата на погребувањето, која имала доминантно место во материјалната и духовната култура на железндопските заедници. Така, ритуалот на погребување со пружена инхумација се востановил како единствен ритуал што се практикувал низ целото железно време. Гробните форми кои ни беа познати од раното железно време, а тоа се камени конструкции – цисти направени од големи камени плочи, гробови со аморфни камења, како и јамите, се одомакинуваат низ целото железно време, со посебен акцент на цистите како доминантна форма.

Во претходното поглавје зборувавме за тумулитите како една од најкарактеристичните појави во раното железно време со посебен осврт на клановско – родовските тумули. Тие сами по себе претставуваат значајна појава која претставува израз на социјалните и економските промени на заедницата. Од таму пратејќи ги овие промени следиме и развој на тумуларните погребувања кои биле повеќе од очигледни во тумуларната архитектура и

⁶¹⁷ Митревски, 1997, 72.

структура.⁶¹⁸ Со промената на социјалната структура на заедницата која била условена од зголемување на бројноста, но и од економската моќ на заедницата, настанала и промена во структурата и организацијата на тумулите. Така родовско – клановскиот начин на погребување под тумули кој доминирал во текот на раното железно време постепено бил напуштен, а на сметка на тоа биле формирани и организирани нови тумуларни некрополи со повеќе од стотина помали тумули. Овие тумули, кои во основа имаат нов тип на организација и начин на погребување познат како „фамилијарни“ тумули, ќе станат препознатлив белег на новата фаза на полното железно време. Во основа имаат исти конструктивни карактеристики како и клановските тумули, но имаат помали димензии и помал број на погребувања, организирани на малку поинаков начин.⁶¹⁹ Така, кај нив исчезнува оградниот прстен или венец, а на негово место се појавил обичен круг нареден од камења кој има функција да го држи насипот кој бил направен од земја и камења. Погребувањата биле организирани согласно слободниот простор, во однапред определената кружна површина без централен гроб, што зборува за нивниот фамилијарен карактер. Како резултат на севкупната стабилизација, формирањето на овие некрополи се одвивало на тој начин што тие се ширеле на пространите сртови и лесно достапни падини. Најдобар пример за овој тип на погребувања е тумуларната некропола Дабници од Сопот, кај Велес која била во континуирана употреба во VII и VI век пред н.е. Таа покрај малиот степен на истраженост дава јасна слика за организацијата на споменатиот тип на некрополи т.н. фамилијарни тумули.⁶²⁰

Погребувањето во тумуларни некрополи било посебно карактеристично за средното и горното течение на реката Вардар, како и за долината на реката Брегалница. Така на некрополата во селото Стар Караорман кај Штип, среќаваме континуитет во тумуларните погребувања. Одреден број на тумули на локацијата Орлови Чуки, припаѓаат на типот родовско – клановски, датирани во раното железно време, додека на локацијата Горно поле најголем број на тумули и од т.н. фамилијарен тип, кои се датираат во полното

⁶¹⁸ Papazovska Sanev, 2014, 16.

⁶¹⁹ Митревски, 1997, 88-96; Papazovska Sanev, 2014, 16.

⁶²⁰ Митревски, 1997, 93-96.

железно време.⁶²¹ Иако се регистрирани над 300 такви тумули археолошки истражувања биле делумно вршени.⁶²²

Наспроти тумуларниот начин на погребување уште во раното железно време се појавиле и рамни некрополи со мал број на погребувања, налик на осамени групи или поединечни гробови кои биле откривани покрај главните комуникации, кој во текот на полното железно време ќе се развијат во добро организирани рамни некрополи.

Поради стабилизацијата на регионот на долно Повардарие која значително почнала да се чувствува во втората половина на VIII век пред н.е., биле овозможени услови за формирање на големи и организирани населби, кои ќе бидат основа на идните градски центри, придружени со големи и организирани рамни некрополи.

Што се однесува до населбите, во раното железно време, тие претставуваат крај на еден начин на живеење со изразени манири кои имаат реминисценции од бронзеното време, очигледно видливи преку континуитетот на населбите од бронзено време (пр. Вардарски Рид, Пелинце, Кастанас, Тумба Асирос и др.). Архитектонските елементи зборуваат за трошна архитектура, која често страдала и многу пати била обновувана. Начинот на организацијата на куќите сеуште ја има старата традиција, на куќи каде животот бил организиран околу огништата, генерално со отворени тремови.

Изборот на локациите каде биле подигнувани населбите секако бил условен од заштитата на заедницата, при што биле избирани доминантни и заштитени позиции. Раното железно време како еден период во кој се отвивал процесот на стабилизација секако во својата основа ќе ги навести новините во формирањето на населбите од прото урбаните фази на развиеното железно време. Во тој процес на стабилизација се случувала и стабилизација во сферата на економијата, експлоатацијата на металите која ќе овозможи значителни промени и во организацијата на населбите, што секако била условена од социјалната диференцијација која настанала во заедницата. Оттаму, набрзо кон крајот VIII век пред н.е. ќе се напуштат старите локации кои биле основа на животот во раното железно време, спуштајќи се во попристапни подрачја со повеќе природни ресурси за живеење. Тоа е потврдено и на населбата на Вардарски Рид, каде населбата се шири на соседната тераса на ридот 1 формирајќи ја IV населба некаде во VII век пред н.е. Таа

⁶²¹ Митревски, 1997, 88-89, сл.20.

⁶²² Микулчиќ, 1961, 47-64.

имала сосема поинаква архитектура од рано железнодопската населба.⁶²³ Така куќите од оваа населба во основа биле подигани на камени темели со сидови направени од плитарни тули, што значи дека имале далеку поцврста архитектура. Такви населби од полното железно време ќе бидат основа на која ќе се изградат подоцнежните познати антички урбани центри. Сите овие населби биле пропратени со големи и организирани некрополи, кои за разлика од населбите од раното железно време се далеку подобро истражени.

Систематскиот начин на истражување на некрополите од полното железно време ќе дадат бројни одговори за карактерот и организацијата на некрополите, за гробните форми, ритуалите и генерално за животот на железнодопските заедници во периодот на VII – VI век пред н.е. Тие зборуваат за еден континуитет кој можеме да го следиме од преодниот период низ целото железно време, укажувајќи на строго одредени канони во погребните обичаи и ритуали, што секако претставува израз на една цврсто оформена духовна култура. Сите овие податоци заедно со откриената материјална култура од сите фази на железното време ни даваат слика за единственоста и карактерот на овие заедници, посведочени во изворите главно како Пајонски заедници.

2. Културни промени на крајот на раното железно време (VIII век пред н.е.)

Во материјалната култура од преодниот период големо влијание се чувствува од новите културни елементи кои доаѓаат од север, т.е. од северозападен Балкан. Тие секако се појавиле како резултат односно претставуваат материјална манифестација на турбулентните настани поврзани со миграциите од север кон југ. Некои од тие елементи многу брзо ќе бидат напуштени, а други пак ќе бидат прифатени и во текот на раното железно време ќе се адаптираат на вкусот на локалното население и ќе станат омилени низ целото железно време. Тие елементи особено се препознатливи во начините на декорирање на керамиката, како што е канелирањето или врежувањето, или пак наоди кај предмети кои ќе дојдат од страна и ќе се одомакинат како такви во материјалната култура на овие заедници, притоа развивајќи бројни варијанти (некои типови на фибули – на пр.начарестите).

Што се однесува до керамиката по ограниченоста во формите од раното железно време, во полното железно време истите тие ќе се дефинираат и ќе развијат бројни свои

⁶²³ Папазовска, 2005, 123-148.

варијанти. Карактеристиките кои се среќаваат во керамиката од раното железно време, најсилен израз ќе добијат токму во полното железно време. Канелираната керамика која ќе се појави во преодниот период ќе добие мошне значајно место во железндопската керамографија, и ќе се развијат дури одредени и специфични варијанти за неа препознатливи. Врежувањето исто така е техника која доаѓа од север и ќе стане омилена во декорацијата на керамиката од полното железно време.

Она што е посебно интересно и завзема значајно место во железндопската керамичка продукција е секако појавата на локална мат сликана керамика, изработена на грнчарско колце која ќе се развива низ VII и VI век пред н.е. Нејзиниот развој најдобро се следи преку наодите од некрополите во Чаушица, Бохемица, Сува Река, Милци, Глос, Марвинци, Зелениште и Дедели.⁶²⁴

Така во генезата на железндопската култура на Македонија, токму елементите од раната фаза на железното време ни даваат убава основа за нејзиното целосно формирање во една силна, препознатлива и влијателна култура.

⁶²⁴ Митревски, 1991,52; Микулчиќ, 1966, Т. IV:3,58; Митревски, 1997, 121, сл.33: 1-3

VI ЗАКЛУЧОК

Како што веќе можевме да заклучиме доцното бронзено време во Македонија претставува една специфична појава, каде се евидентни од една страна, ширењето на микенските влијанија од југ, а од друга културните елементи од север. Овие влијанија особено биле изразени во регионите каде комуникациите биле непречени, како што е долината на реката Вардар. Со влијанијата кои дошле од југ била формирана културната група Уланци или Повардарска група, а пак со влијанијата од север истата била срушена. Карактерот на оваа група е мирна и стабилна култура, која била длабоко канонизирана, со силна манифестација на отвореност и прифаќање на Егејската култура. Во неа изостанува поизразено присуство на оружје, т.е. не се потврдени вистински војнички погребувања. Тоа секако зборува за отсуство на деструктивни процеси, се до самиот нејзиниот крај, кој е поврзан токму со такви настани иницирани од воени продори кои дошле од север. Сето ова укажува на фактот дека локалните заедници по долината на Вардар од крајот на бронзеното време, не биле инволвирани во првите бранови на т.н. големи егејски преселби, кои се случувале кон крајот на XIII и почетокот на XII век пред н.е.

Она што дифинитивно го разбуркало мирното живеење на заедниците од доцното бронзено време во Македонија, секако се големите и бурни историски настани поврзани со вториот бран на егејски преселби, кои се случувале во текот на втората половина на XII век пред н.е., каде Македонија завземала важна улога. Најубав пример за овие немирни времиња имаме од населбите долж Вардарската долина каде се евидентни големи и чести опожарувања и нивни комплентни уништувања (како Манастир – Чашка, Вардарски Рид, Кофилак, Кастанас, Вардарофца и др.).

Друг елемент кој зборува за заедниците на рушители на доцно бронзеното допските населби по Вардар, се новите некрополи со погребувања во урни, кои претставуваат вистински индикатор за една нова култура. Оваа појава е добро документирана на некрополите по долината на реката Вардар како Хиподром, како и некрополата на Мали Дол. Значењето на некрополата Мали Дол е големо и се должи на паралелната појава на двата ритуали на погребување (инхумација и кремација), кои се индикатор на две сосема различни култури и начинот на нивната егзистенција. Наодите од една ваква голема и организирана некропола, со погребувања на покојниците во камени конструкции цисти, со

ритуал на погребување на згргена инхумација ја сместува некрополата во рамки на Уланци групата со сите елементи кои зборуваат за нејзината припадност (материјална култура и погребни ритуали). Од друга страна, појавата на погребувањата во урни во рамки на истата некропола во текот на XI век пред н.е. зборува за новини кои настанале по значајни културни и етнички продори по север. Поставеноста на организацијата на некрополата во Мали Дол зборува за една специфична состојба, која се случува во периодот на преод и транзиција, каде во животот на Повардарските заедници останале силно вкоренети бронзенодопските традиции, но во нив биле инволвирани и инкорпорирани новите елементи кои дошле од север, заедно со нивните рушители. Погребувањата од оваа некропола зборуваат за податокот дека носителите на овие миграции, не ги уништиле заедниците и заминале оставајќи пустош зад себе (што неминовно и се случило со некои населби), напротив, дел од нив останале заедно со локалното население, каде продолжиле извесно време паралелно со нив да егзистираат, и натаму почитувајќи ги вредности на својата култура. Сето тоа е добро маркирано во верувањата и обичаите (како што е појавата на кремација во урни), но и во материјалната култура, каде сите тие нови елементи се јасно препознатливи и како такви оставиле силен печат во локалната материјална култура. Ваквата ситуација ќе овозможи создавање на една нова состојба која ќе биде крајно нестабилна во сите сфери на живеењето, за која ќе биде потребен еден век да се стабилизира, но од која подоцна ќе се развие културата на железното време во Македонија.

Во преодниот период она што е евидентно се големите превирања, посебно настанати со вториот бран на егејските преселби. Со него дефинитивно бил прекинат дотогашниот развој втемелен на доцно бронзенодопските културни вредности и традиции. Така на основите на некогашните културни групи Бубањ Хум III на север и Арменохори на југ, во Македонија непречено се развивале вредностите на бронзеното време, се до нејзиното конечно уништување со т.н. втор бран на индоевропски преселби во рамки на преодниот период. Со вториот бран на преселби, централно балканската или јужно моравската културна група Доња Брњица, се шири кон југ поради што се третира како општ централно балкански културен комплекс.⁶²⁵ Нејзиното ширење во Македонија се забележува преку некрополите Хиподром, Мали Дол, со најјужна нејзина манифестација

⁶²⁵ Митревски, 1995, 85.

во некрополата Palio Gynaikokastro кај Кукуш со спалени покојници, каде биле откриени вкупно 370 погребувања, датирани во периодот од XI-IX век пред н.е. Оваа некропола важи за најдобар индикатор каде очигледен е продорот населението од северен и централен Балкан кон југ.⁶²⁶

Погребувањето со кремирање на територијата на Македонија се појавува исклучиво во преодниот период и како ритуал се користи се до почетокот на раното железното време, кога целосно исчезнува и инхумацијата ја превзема доминантната улога како единствен погребен ритуал. Така се наметнува прашањето кои биле заедниците кои во XII – XI век пред н.е. се погребувале со кремирање и ги положувале остатоците во урни? И зошто со овој ритуал на погребување исчезнува за толку кратко време на територијата на Македонија? За разлика од Македонија, оваа појава во соседните региони ни дава една сосема поинаква слика. Така во Албанија ритуалот на погребување со кремација се одржува низ целото железно време, посебно изразен на некрополите во Барч и Куч и Зи.⁶²⁷ Исто така и во соседна Грција, кремацијата ќе продолжи да се употребува низ целото железно време т.е. геометрискиот период.⁶²⁸ Од друга страна, кремацијата е нешто што е сосема непознато во микенскиот свет (освен на неколку изолирани појави), па така нејзината појавата во XI век пред н.е. во Атика, претставува индикатор за продор на северни балкански обичаи на Dark Age во Грција. Некои автори дури ја поврзуваат појавата на кремацијата со доаѓањето на Дорците.⁶²⁹ Она што ние можеме да го констатираме согласно материјалната култура и археолошките остатоци на крајот на XI век пред н.е. е дека на целата територија на Македонија појавата на кремација ќе престане да се развива и ќе исчезне на самиот почеток на X век пред н.е. Наспроти тоа, ќе продолжи развојот на локалните културни вредности кои биле поставени на темелите на традицијата од бронзното време.

Од друга страна токму во периодот на преодот и транзиција, ќе се појави една значајна појава во сферата на погребувањето што се означува како тумуларни некрополи. Она што е посебно интересно е дека во западен Балкан, поточно во оние региони каде не се развиле и егзистирале некрополите со култура на полиња со урни, претставуваат

⁶²⁶ Savopoulou, 1988, 306-312.

⁶²⁷ Andrea, 1985.

⁶²⁸ Snodgrass, 1971, 179.

⁶²⁹ Snodgrass, 1971, 184.

изворно подрачје од каде потекнуваат тумулите. Мошне е интересен нивниот развој на територијата на Р. Македонија, но и во јужен Епир и северо – западна Грција, кој настанал како резултат на општествените и социјални односи во тоа време. Најпознатата тумуларна некропола во Вергина, треба да се надовре со посеверните тумули како оние во Висои – Беранци, кои се најстарите тумули од раното железно време во Македонија, познати како родовско – клановски тумули. Идејата на погребувања под тумули има врска со големите егејски преселби, која како одраз на погребните обичаи ја среќаваме на подрачјето на западен Балкан, каде е поврзана со култот на обожување на сонцето (хелиолатрија).⁶³⁰ Од друга страна, во рамки на архитектонските обележја и начинот на конструирање на тумулите, забележуваме повеќе елементи од микенската сакрална архитектура, кои неминовно ќе остават големи траги во развојот на тумулите, но и во нивната социјална, општествена и религиозна смисла (како што е појавата на хумка или могила, познати уште од доцното бронзено време т.н. двојни тумули). Носителите на погребувањата со тумули во суштина се основа на заедниците брз кои ќе се развива железното време во Македонија. Тие сепак во основа ќе ја востановат цистата како гробна форма во рамки на единствен ритуал на погребување со инхумација. Кремацијата ќе се истисне и излезе од употреба на целиот простор на Македонија се до Тесалија. Појавата, односно враќањето на употреба на цистите и другите форми на индивидуални погребувања, во раното железно време (веќе од X – IX век пред н.е.) се индикација за стабилизирање и конечно враќање и зацврстување на локални вредности од бронзеното време.

Појавата и развојот на тумуларните некрополи во Македонија претставува посебен културен феномен. Долго време се сметаше дека нивната појава временски се поклопува со т.н. трет бран на егејски преселби, според Милојчиќ и Мајер.⁶³¹ Но, на територијата на Македонија, па и во јужен Епир, има нешто порана појава уште во текот на преодниот период од наоди карактеристични за XI век пред н.е. Тоа е поткрепено и со материјалната култура преку појавата на либурнските фибули, фалерите, или мечевите со јазичести држалки. Покрај овој материјал, евидентно е и присуството на локалната мат сликана керамика од доцното бронзено време на Уланци групата, или пак наочарестите фибули, кои ги среќаваме во најраните погребувања под тумули. Уште еден проблем кој се

⁶³⁰ Mikulcic, 1966, 19-20.

⁶³¹ Митревски, 1997, 63-64; Mikulcic, 1966, 21.

поврзува со тумуларните некрополи, сакако е нивниот карактер и развој. Тие секако претставуваат нов начин на погребување, што секако бил условен од новиот начин на живеење, односно новите општествено – социјални релации. Но она што е константно или барем има континуитет е секако материјалната култура, во која се неминовни нови облици, нови влијанија, нови предмети, при што керамиката како носечки елемент укажува на континуитет од доцното бронзено време. Во секој случај тумулите во Македонија претставуваат социјална категорија и културен феномен, каде клучна улога имаат т.н. родовско – клановски тип на тумули кои играле важна улога во формирањето и развојот на раното железно време.

Од тука можеме сосема јасно од ги отфрлиме некои постари толкувања и поврзувања на носителите на тумуларните погребувања со некои еднички заедници од надвор. Во исто време можеме да заклучиме дека идејата за тумуларниот начин на погребувања дошла со новите и бурни превирања во периодот на преод од доцното бронзено време во новото железно време. Така, не постојат посебни носители на погребувањата под тумули кои етнички би се издвоиле од останатите што го практикувале овој индоевропски начин на погребување, во прашање е само начинот на нивно практикување.

Согласно целата оваа состојба на период на премин и транзиција која ја презентиравме надополнета со новите истражувања од последните децении во Македонија, можеме сосема коректно да ги извлечеме сите елементи кои учествувале во формирањето на раното железно време во Р. Македонија. Во основа тоа се темели на два основни елементи. Најпрво основата на која се формирало раното железно време е локалната доцно бронзендопска традиција која најсилно е изразена во локалната културна група по долината на Вардар. Оваа група (Повардарската – Уланци групата) се темели на уште постари традиции, но и на релациите со микенската култура која оставила силен печат. Така, еден од најсилните елементи кој е очигледен во погребниот ритуал претставува погребувањето во гробови цисти и повеќекратниот начин на погребување, кој во основа се смета дека има микенски контекст.⁶³² Овој начин на погребување со инхумација кој на територијата на Македонија се појавува во доцното бронзено време, ќе продолжи да се развива и во раното железно време. Посебен акцент треба да се стави и на

⁶³² Snodgrass, 1971, 180.

погребувањето во питоси кое ќе стане уште една од омилените форми на погребување кон крајот на раното железно време и во полното железно време. Тоа претставува стара форма на инхумација во Егејскиот свет присутна цело време низ микенскиот свет, за разлика од кремацијата која е ратка појава во микенско време, а се забележува во пост микенскиот период во протогеометриските некрополи во Вергина, Palaïopyrgo во Elis, Nichoria во Messenia, Derveni во Achaea, каде не се следат индикации на континуитет од микенско време.⁶³³

За континуитетот во развојот на заедниците на територијата на Македонија од бронзено во железно време најмногу зборува материјалната култура. Она што е евидентно како продолжение на микенските влијанија во материјалната култура се согледува преку неколку типови на наоди. Во керамиката тоа се некои микенски форми кои се одомакиunile во локалната доцно бронзенодопската керамографија, за да подоцна во раното железно време керамографијата биде силно редуцирана. Таков е случајот со алабастронот и амфорискосот кои ќе продолжат да живеат уште кратко време со силни локални бронзенодопски белези. Во раното железно време овие форми ќе имаат извесни модификации, како што е садот на нога од Војник, за да набрзо по тоа целосно исчезнат од употреба. Слично се случува и со култните предмети – двојни лабриси, кои секако биле поврзани со ритуалите на заедницата. Лабрисот изворно претставува култен предмет кој претставува основа на духовните верувања на минојската религија, а со тоа и на верувањата во Егејскиот свет во доцното бронзено време. Откриените предмети со вакви претстави во основа укажуваат на подлабоки духовни врски со микенскиот свет, кои продолжиле да живеат во традицијата на локалното население се до раното железно време. Тоа најдобро го потврдуваат наодите од Војник и Шесте куќи – Тремник, Висои – Беранци и Вергина. Исчезнувањето на овие предмети кон крајот на VIII век пред н.е. укажуваат во извесни промени во духовниот, а со тоа и во материјалниот живот на железнодопските заедници. Ваквите промени се повеќе од очигледни во повеќе сфери и ќе укажат на сериозни промени во развојот на железнодопските заедници од полното железно време.

Наспроти влијанијата од бронзенодопската традиција и југот, во основата на формирањето на раното железно време секако биле вклучени и настаните кои се поврзани

⁶³³ Snodgrass, 1971, 183.

со големите егејски преселби, а кои во основа донеле многу нови елементи од север. Притоа може да се забележи дека сите придобивки кои што во тоа време доаѓаат од север, а биле прифатени и продолжиле да егзистираат и после падот на доцно бронзенодопските заедници, ќе станат мошне важни елементи во генезата на железндопската култура во Р. Македонија.⁶³⁴ Луѓето во раното железно време функционираше во мали фамилијани (клановски) заедници со непостојани живеалишта и често се селеле. Резултат на тоа се и начините на формирање на населби со лесна надземна архитектура или полуземуници, како што бил случај со петата и шестата населба на Кастанас, со четвртата населба на Скопската Тврдина, или 14 слој од третата населба на Вардарски Рид. Овој начин на живеење делумно ќе се промени веќе од крајот на X век пред н.е. кога ќе настапи период на постепена стабилизација условена со стабилизирање и формирање на населбите како Градиште – Пелинце, или 13 слој од третата населба на Вардарски Рид, коде биле формирани поголеми фамилијарни комплекси со поцврста архитектура, во основа од камен и сидови од плитарни тули, евидентни во седмата населба на Кастанас (односно во слоевите 8-5).

Други значајни елементи кои доаѓаат од север, а продолжиле да егзистираат во материјалната култура на железното време се новите техники во декорацијата на керамиката, како што се канелирањето и врежувањето. Овие техники така силно ќе се инкрпорираат во керамичката продукција, ќе продолжат да се развиваат во посебни детали, да ќе станат главен белег на керамографијата на развиеното железно време. Уште неколку форми кои ќе дојдат од север посебно во накитот, како белегзиите со прекрстени краеви, дел од ѓерданите, наушници и слично ќе станат омилен форми во железндопската материјална култура, која целосно ќе се развие со бројни локални варијанти, во текот на следната етапа на полното железно време.

Последен и исто толку важен елемент во формирањето на раното железно време во Македонија е секако појавата на железото како нов метал, од кој ќе почне да се изработува оружјето, алатките, а поретко и накит (посебно фибули).

Така, појавата и широка употреба на новиот метал, ја стабилизишала состојбата во економската, општествената и социјалната сфера и овозможила идеални услови кон

⁶³⁴ Митревски, 2013, 220-224.

крајот на раното железно време за создавање на силни и моќни заедници, кои подоцна ќе бидат и историски посведочени.

Како резултат на развиената економска моќ на заедниците, начинот на стопанисување и подемот во металургијата посебно со употребата на железото, во полното железно време на територијата на Македонија се формирале новите населби. Во нив заедниците имале зголемени можности за развој на занаетчиство, трговија но и голем подем во сферата на духовната култура и верувањата. Случувањата од раното железно време, во полното железно време ќе создадат услови за голем подем со што ќе се формираат силни заедници во првите прото урбани центри. Овие центри ќе отворат нова страница во предисторијата, отворајќи го патот кон историскиот развој кој ќе следи.

Оттука раното железно време се истакнува како клучна етапа во развојот на првите историски заедници во Македонија. Она што е евидентно е непрекинатиот развој односно јасно изразениот културен континуитет од раното железно време, односно X век пред н.е. до крајот на железното време односно почетокот на VI век пред н.е. сите овие елементи во материјалната култура јасно упатуваат на Пајонските заедници како носители на железнодопската култура во Р. Македонија. Истотака тие се посведочени уште од Хомер до Херодот токму на оваа територија, а со проучувањето на железнодопската култура јасно можеме да го следиме нивниот понатамошен историски развој како независна држава или пак во рамки на античкото македонско кралство.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Albanien – Schitze..., 1988 Albanien – Schitze aus dem Land der Skiptaren (Katalog), Mainz 1988
- Aleksandrov S., Petkov V., Ivanov G., 2007 The Late Bronze Age Necropolis in the town of Sandanski, Southwest Bulgaria, The Struma/Strymon river valley in prehistory, Proceeding of the International Symposium Strymon Praehistoricus, Sofia 2007, 373 – 387.
- Aliu S., 2004 Tuma e Luarasit, Tiranë 2004
- Andrea Zh., 1976 La civilisation des tumuli de basin de Korçës, Iliria IV/1, Tiranë 1976
- Andrea Zh., 1985 Kultura Ilire e Tumave në Pellgun e Korçës, Tiranë 1985
- Andrea Zh., 1993 Aspects des relations entre L’Albanie et la Macedonine Durant l’age du fer, Ancient Macedonia V/1, Thessaloniki 1993.
- Andreou S. and others, 1996 Review of the Aegean Praehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, AJA 100, Boston 1996
- Andronikos M., 1952 Vergina, Praktika, Athina 1952
- Ανδρονίκος Μ., 1969 Βεργίνα Ι, Αθήναι 1969
- Археолошка карта на Р. Македонија, том II, Скопје 1997
- Athens National Archaeological Museum (catalogue)
- Banner J., 1929 Der Ursprung des griechischen Pyraunos, Dolgozatok Szeged 5, 1929
- Bejko L., 2002 Mycenaean presence and influence in Albania along East Adriatic coast, Split 2002
- Benac A., 1979 Ohridsko jezero i juzna Pelagonija, PJZ II, Sarajevo 1979
- Benac A., 1985 Utvrdena ilirska naselja, CBI knj. 4, Sarajevo 1985
- Bodinakou N., 1990 Sur origin et de porteurs de la ceramique peinte mate de l’age du bronze recent et du fer, Iliria 2, Tirana 1990

- Bona I., 1975 Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen, Budapest 1975
- Bouzek J., 1969 Homerisches Griechenland, Universita Karlova, Praha 1969
- Bouzek J., 1974 Macedonian bronzes, Pamatky Archeologické LXV, Bratislava 1974.
- Bouzek J., 1985 The Aegean, Anadolia and Europe: cultural interrelations in the second millennium, Praha 1985
- Valla M., 2007 A Late Bronze Age Cemetery in Faia Petra, East of the Middle Strymon Valley, The Struma/Strymon river valley in prehistory, Proceeding of the International Symposium Strymon Praehistoricus, Sofia 2007, 359-372.
- Vasic R., 1987 Gevgeliska grupa starijeg gvozdenog doba, PJZ V, Sarajevo 1987
- Видески З., 2004 Доцно бронзенодопска некропола Димов Гроб – Уланци, магистратура, необјавено
- Видески З., 2005 Бронзеното време на Вардарски Рид, Вардарски Рид Том. I, Скопје 2005, 91 – 114.
- Видески З., 2006 Мат сликана керамика од доцнобронзенодопската некропола Димов Гроб, с. Уланци – Градско, Folia Archaeologica Balkanica I, Skopje 2006, 63 – 74.
- Videski Z., 2007 Mycenaean influences in the FYRO Macedonia, Between the Aegean and Baltic Seas, Prehistory across borders, Proceeding of the International Conference, Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Eastern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, 211 – 214.
- Вински З., 1955 Трако – кимерски налаз Адашевци у Сријему, Рад војвођананских музеја 4, Нови Сад 1955.
- Vinski Gasparini K., 1973 Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar 1973.
- Вичић Ж. – Ивановски М., 1981 Вардарски Рид, Гевгелија – праисториска и античка населба, AP 22, Београд 1981, 49-51;

- Вокотопουλου I., 1986 Βιτσα, Αθηνες 1986
- Garasanin M., 1953 Banat – Srpsko Podunavje-Kerameikos, Radovi Vojenog Muzeja 2, Novi Sad 1953.
- Garasanin M., 1954 Schachtlochacte aus Kupfer in der Sammlungen serbischen Museen, Bericht der Romisch – Germanischen Kommission, 1954.
- Garašanin M., 1960 Contributions a la chronologie de l'Age du fer en Macedoine, Ž.A. X/1-2, Skopje, 173 – 182.
- Garasanin M., 1983 Razvijeno bronzeno doba I prelazni period (gvozdeno doba I) Makedonije, PIJZ IV, Sarajevo 1983.
- Гарашанин М. – Санев В. –
Симоска. Д. – Китаноски Б., 1971 Предисториски култури во Македонија, каталог, Штип
- Георгиев З., 1980 Карактерот и значењето на вонгробните наоди во јужно повардарските некрополи од железното време, Maced. Acta archaeol. 6, Скопје 1980, 37-54.
- Георгиев З., 1982 Архајски тоалетни реквизити од Долното Повардарје, ГЗФФ 8, Скопје 1982.
- Георгиев З., 1987 Необјавени и нови наоди од Повардарјето, ГЗФФ 14, Скопје 1978, 117 - 134.
- Георгиев З., 1990-91 Три предримски населби крај Пчиња, ГЗФФ 17-18, Скопје 1990-91, 91 – 103.
- Govedarica B., 1978 Praistoriske gradine u Bosni i Hercegovini, Naseljivanje i naselja u praistoriji, Materijali XIV, Beograd 1978.
- Govedarica B., 1982 Prilozi kulturnoj stratigrafiji prahistoriskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni, Godisnjak СВІ, knj. XX/18, Sarajevo 1982
- Грбић М., 1954 Археолошки наоѓалишта, Гласник ГМКД, Скопје 1954
- Gustin M., 1978 Tipologija gradisc zelezne dobe v Sloveniji, Naseljivanje i naselja u praisoriji, Materijali XIV, Beograd 1978
- Ѓорѓиевски Б., 1993 Праисториски градишта од Кумановско, Maced. acta. archaeol. 13, Скопје 1993

- Димитров И. Д., 1983 Селища от ранно желязната епоха по долината на Горна Струма, Ех. Th.4, София 1983
- Јовчевска Т., 2008 Манастир, Некропола од преодниот период од доцно бронзено во железно време, Велес 2008
- Јовчевска Т., 2011 Лисиче, неселба од раното железно време, Maced. Acta archaeol. 20, Скопје 2011, 205 – 214.
- Јосифовска Б., 1963 Извештај за заштитното ископување на една халштатска гробница од село Живојно, ГЗФФ 15, Скопје 1963
- Karamitrou Mentessidi G., 1989 Aiani of Kozani – Archaeological guide, Thessaloniki 1989
- Karamitrou Mentessidi G., 1999 Boion – Notia Orestis, Thessaloniki 1999
- Catling H.W., 1981 Barbarian pottery from the Mycenaean settlement at the Menelaion, Sparta, BSA 76, Athens 1981
- Kilian K., 1975 Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Agäis und Adria, Pr. Z. 50, Berlin 1975
- Kilian – Dirlmeier I., 1984 Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes, PBF XIII/8, München 1984
- Kitanoski B., 1971 Nekoliko nalaza iz starijeg gvozdenog doba Pelagonija i Raeca, Materijali 7, Simposium praistoriske sekcije Arheoloskog Drustva Jugoslavije – Slavonski Brod 1970, Beograd 1971
- Китаноски Б., 1980 Праисториско керамичко депо од Варош Прилеп, Maced. Acta archaeol. 6, Скопје 1980, 21 – 36.
- Conze A., 1980 Griechische Kohlebecken, Jahrb. DAI 5, 1980
- Корошец Ј., 1956 Заштитна истраживања у Демир Капији 1948, ЗАМ 1, Скопје 1956, 90-107.
- Коцо Д., 1951 Наколните наоѓалишта во Охридското Езеро кај Струга, ГЗФФ 3, Скопје 1951
- Koukouli Ch., 1982 Late Bronze Age in Eastern Macedonia, Thracia Paehistorica Pulpudeva 3, Sofija 1982, 234.

- Koukouli – Chrysanthaki Ch., 1982 Die Fruhe Eisenzeit auf Thasos, Sudosteuropa zwischen 1600 und 1000 V, Chr., PAS Band 1, Berlin 1982
- ΚΟΥΚΟΥΛΗ – ΧΡΥΣΑΘΑΚΗ Χ., 1992 Прωτοϊστορικη Θάσος, Αθήνα 1992
- Кузман П., 2008 Самоилова тврдина/Цитадела – Охрид, Македонски археолошки преглед 1, УЗКН, Скопје 2008, 282-284.
- Кузман П., 2009 Залив на коските, Охрид-светско наследство, Македонско Културно Наследство, Скопје 2009
- Кузман П., 2009а Палафитни населби на Охридското езеро, Охрид-светско наследство, Македонско Културно Наследство, Скопје 2009
- Кузман П., 2013 Праисториски палафитни населби во Македонија, Македонија – Милениумски културно-историски факти, Том 1, Скопје 2013, 297- 430.
- Крстиќ Д., 1992 Праисториске некрополе у Доњој Стражави, ЗНМ XIV-1, Београд 1992
- Luci K., 2007 Dating the Donja Brnjica Culture based on Metal Finds, The Struma/Strymon river valley in prehistory, Proceeding of the International Symposium Strymon Praehistoricus, Sofia 2007, 347-357.
- Мачкиќ П. и др., 1961 Ранохалштатска некропола на локалитету Сарај у Броду, Старинар н.с. XI, Београд 1961
- Медовиќ П., 1978 Насеља старијег гвозданог доба у Југословенском ПОдунављу, Белград 1978
- Микулчиќ И., 1960 Могили од Орлова Чука кај село Стар Караорман, ЗНМШ 2, Штип 1960,
- Mikulčić I., 1966 Pelagonija u svetlosti arheoloskih nalaza, Beograd 1966
- Mikulčić I., 1973 Das vorgeschichtliche Stratum auf der Burg Kale in Skopje und problem Eisenzeit in Süddardanien, Actes du VIIIe congres international, tome III, Beograd 1973, 179-185.
- Миткоски А., 1999 Железно време во Мариово, Тумулот I од Барата кај Чаниште, Македонско наследство 9, Скопје 1999

- Миткоски А., 2010 Мариово во праисторијата, *Maced. acta archaeol.* 19, Скопје 2010, 49-84.
- Митревски Д., 1991 Прилог кон вреднување на долновардарската – пајонска група на железното време, *Maced. acta archaeol.* 12, Скопје 1991, 145 – 159.
- Mitrevski D., 1994 A Brnjica Type Necropolis near Skopje, *Starinar XLIII-XLIV/1992-1993*, Beograd 1994, 115-124.
- Mitrevski D., 1994a Northern elements regarding the Iron Age culture in Macedonia, *Culture et Civilisation au Bas Danube XIII – XIV*, Braila 1994.
- Митревски Д., 1995 Праисториската некропла „Клучка Хиподром“ кај Скопје, *ЗММ(А) н.с.бр.1*, Скопје 1995, 61-89.
- Митревски Д., 1997 Протоисториските заедници во Македонија – преку погребувањето и погребните манифестации, Скопје 1997
- Mitrevski D., 1999 The spreading of the Mycenaean Culture through the Vardar valley, *Ancient Macedonia VI, T-2*, Thessaloniki 1999.
- Mitrevski D., 2001 The ancient Macedonian Town at Vardarski Rid, Skopje 2001
- Митревски Д., 2003 Од јужна морава до Вардар – Археолошки параметри за бронзеното и железното време, *Пирајхме Том II*, Куманово 2003, 1-30.
- Mitrevski D., 2003a Prehistory in Republic of Macedonia – F.Y.R.O.M., Recent research in the Prehistory of the Balkans, *Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece Nr. 3*, Thessaloniki 2003, 13 – 72.
- Митревски Д., 2005 Вардарски Рид – Истражувања 1995-2004, *Вардарски Рид Том I*, Скопје 2005, 15-90.
- Mitrevski D., 2006 Genesis of the Iron Age Culture in Macedonia, *Folia Archaeologica Balkanica I, In Honorem Vera Bitrakova Grozdanova*, Skopje 2006, 85 – 96.
- Mitrevski D., 2007 The Beginning of the Iron Age in Macedonia, The Struma/Strymon river valley in prehistory, *Proceeding of the International Symposium Strymon Praehistoricus*, Sofia 2007, 443-450.

- Митревски Д., 2008 Света Недела, село Асамати, Македонски археолошки преглед I, УЗКН, Скопје 2008
- Митревски Д., 2013 Протоисторија на Република Македонија, Македонија – Милениумски културно-историски факти, Том 1, Скопје 2013, 83-266.
- Митревски Д., 2015 Скопско Кале, Книга 1, од праисторија до раната антика, Скопје 2015
- Murray R.L., 1975 The Protogeometric Style, The first Greek Style, Goteborg 1975.
- Mylonos G.E., 1966 Mycenae and the Mycenaean age, New Jersey 1966
- Никитовиќ Л., Стојик М., Васиќ Р., 2002 Мојсиње, некропола под хумкама из бронзаног и гвозденог доба, Чачак 2002
- Panayotov I. 1980 Bronze Rapiers, Swords and Double axes from Bulgaria, Tracia V, Sofia 1980
- Панов М., 1976 Географија на СР Македонија - природни и социо-географски карактеристики, книга 1, Скопје 1976
- Папазовска А., 2005 Сроеви од железното време на Вардарски Рид, Вардарски Рид Том. I, Скопје 2005, 115 – 157.
- Папазовска А., 2005a Погребувањата на Вардарски Рид, Вардарски Рид Том. I, Скопје 2005, 385 – 397.
- Papazovska Sanev A., 2007 Matt – Painted Pottery from the Iron Age in the FYRO Macedonia, Between the Aegean and Baltic Seas, Prehistory across borders, Proceeding of the International Conference, Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Eastern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, 487 – 492.
- Папазовска Санев А., 2009 Керамика од железното време по долината на Вардар (од XI до VI век пред н.е.), магистерски труд, необјавено
- Papazovska Sanev A., 2014 Funerary practices in the Early Iron Age in Macedonia, Nova anticka Duklja V, Podgorica 2014, 7-18.

- Пашиќ Р. – Лахтов В., 1958 Заштитно ископавање на неолитском локалитети „Црквени Ливади“у Враништу код Охрида, Старинар књига VII – VIII/ 1956-1957, Београд 1958
- Podzuweit C., 1979 Spätmykenische keramik von Kastanas, Jahrbuch RGZM 26, Mainz 1979
- Podzuweit C., 1986 Der Spätmykenische einfluss in Makedonien, Anc. Maced. IV, Thessaloniki 1086
- Popham M.R. – Sockett L.H. 1979 Lefkandi I. The Iron Age, Oxford 1979
- Праисторија во централна Македонија, Битола 1976 – каталог
- Prendi F., 1978 L'age du bronze en Albanie, Iliria 7/8, Tirana 1978
- Prendi F., 1982 The Prehistory of Albania, CAA Vol. III/1
- Radt W., 1974 Die fruheisenzeitliche Hugelnekropole bei Vergina in Macedonia, PBF XX/1, Munchen 1974
- Rey L., 1932 Bohemica, Albania IV, Pariz 1932
- Ристов К., 1996 Гроб-питос од Средно Нерези, Скопје, Maced.acta archaeol. 14, Скопје 1996, 25 – 36.
- Ристов К., 1997 Повеќеслојна некропола кај село Орешани, скопско, Културно Наследство 22-23, Скопје 1997, 153-174.
- Ристов К., 1999 Нови праисториски наоди од скопско, Културно Наследство 24-25, 1997-1998, Скопје 1999, 7-19.
- Ристов К., 2004 Утврдени пајонски населби во Долно Повардарје, Скопје 2004
- Ристов К., 2006 Праисториските некрополи во Варвара и Орешани – слика на протоисторијата во Скопско, магистерски труд, Скопје 2006 (необјавено)
- Robert T., 1939 Thymeale, Paris 1939
- Romiopoulou K., 1971 Some pottery of Early Iron Age from Western Macedonia, BSA 66, Athens 1971
- Sandars N.K., 1955 The Antiquity of the One -edged Bronze Knife in the Aegean, PPS 21, 175.

- Санев В. и др., 1971 Праисториски култури во Македонија, Штип 1971
- Санев В. – Симоска Д. – Китаноски Б. – Саржоски С. 1976
- Праисторијата во Македонија, каталог, Скопје
- Savopoulou Th., 1988 An early Iron Age cemetery at Palio Gynaikokastro of Kilkis, AEMΘ 1, Thessaloniki 1988, 306-312.
- Savopoulou Th., 1991 New evidence from the cemetery of Palio Gynaikokastro, AEMΘ 2, Thessaloniki 1991
- Smit D.W., 1989 Mycenaean Penetration into Northern Greece, Thracians and Mycenaean, Leiden/Sofia 1989.
- Snodgrass A.M., 1971 The Dark Age of Greece, Edinburgh 1971
- Станковски Ј., 2002 Татиков камен – магалитска опсерваторија и светилиште, Музејски Гласник Год. IV, бр.7-9, Куманово 2002, 29 -48.
- Станковски Ј., 2003 Три мегалитни споменици во кумановскиот регион, Пирајхме том II, Куманово 2003, 229 – 262.
- Станковски Ј., 2006 Тумилот II на локалитетот долинац – с. Стрновац, општина Старо Нагоричане, Maced.acta archaeol. 17, Скопје 2006, 193-114
- Станковски Ј., 2007 Кокино – тврдина на сонцето, Музеј Куманово, Куманово 2007
- Станковски Ј., 2008 Тумулот I од тумуларната некропола кај селото Стрновац, општина Старо Нагоричане, Maced.acta archaeol. 18, Скопје 1999, 135 – 151.
- Станковски Ј., 2010 Прилог кон проучување на обредната практика на локалитетот Татиков Камен, село Кокино, Maced.acta archaeol. 19, Скопје 2010, 115 – 125.
- Stefanovich M., 1973 Some Balkan elements in the Aegean migrations , Actes du VII congres UISPP/Actes III, Beograd 1973
- Stefanovic M., Bankoff A., 1998 Kamenska Cuka 1993-1995, Preliminary report, James Harvey Gaul: In Memoriam, Sofia 1998.
- Stefanovich M. – Bankoff M.A. 1998

- Kamenska Cuka 1993 -1995 – Late Bronze Age Site in the Southwest Bulgaria, James Harvey Gaul:In memoriam, Sofia 1998.
- Srejovic D., 1959-1960 Praistorijska nekropola u Donjoj Brnjici, GMKM IV-V, Pristina 1959-60, 102
- Tasic N., 2003 Serbian Prehistoric Archaeology in the 1990s, Recent research in the Prehistory of the Balkans, 73-128, Thessaloniki 2003
- Taylor W., 1983 The Mycenaeans, Thames and Hudson, London 1983
- Тодороска В., 2010 Палафитно наоѓалиште Врбник, Струга, Maced.acta archaeol. 19, Скопје 2010, 147 – 156.
- Трајковска Л., 1999 Градиште – Пелинце – истражување на секторот Две могили, Maced.acta archaeol. 15, Скопје 1999, 47 – 61.
- Трајковска Л., 2003 Светилиште од раното бронзено доба на Градиште во с. пелинце, кај Куманово, Пирајхме 2, Куманово 2003.
- Franch E.B. – Rutter J., 1977 The Handmade Burnished Ware of the LHIIIC Period, AJA 81, Boston 1977
- Franch E.B., 1989 Possible Northern Intrusion at Mycenae, Thracians and the Mycenaeans, Laiden – Sofia 1989.
- Hänsel B., 1979 Ergebnisse der grabungen bei Kastanas in Zentralmakedonien 1975/1978, Jahrbuch RGZM 26, Mainz 1982
- Hansel B., 1982 Siedlungskontinuitat im spathronzezeitlichen und fruhei senzeitliche Nordgriechenland, Thrac. Prah. Pulpadeva 3, Sofija 1982, 275.
- Hänsel B., 1989 Die Grabung und der Baubefund, Ausgrabungen in einem Siedungshugel der Bronze ind Eisenzeit Makedoniens (1975-1979), Kastanas Band 7 – Teil 2, Berlin 1989.
- Hansel B. – Hochstetter A., 1986 Die Stratigrafie von Kastanas, Datierungshiete fur Funde aus dem Crna Reka Einzugsgebiet, Зборник на Б. Бабиќ, Прилеп 1986, 260
- Hammond N.G.L., 1982 Iliris, Epirus and Macedonia in the Early Iron Age, CAH Vol.III/1, Cambrige 1982
- Heurtly W.A., 1939 Prehistoric Macedonia, Cambrige 1939

- Hochstetter A., 1982 Die matbemalte Keramik in Nordgrichenland ihre Herkunft und locale Auspragung, Pr. Z. 57/2, Berlin 1982
- Hochstetter A., 1984 Kastanas – Die Handgemachte keramik, PAS Band 3, Berlin 1984
- Hochstetter A., 1987 Kastanas – Die Kleinefunde, PAS Band 6, Berlin 1987
- Хусеновски Б. – Спасовска Димитриоска Г., 1999 Вардарски Рид – истражување 1999г., Maced. acta archaeol. 15, Скопје 1999, 157 – 183.
- Цанев Ѓ., 2002 Мегалитска опсерваторија во Кокино, Музејски гласник год. IV, бр. 7-9, Куманово 2002, 40 – 68.
- Черных Е.Н. 1978 Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии, БАН Археологически институт, София 1978
- Wardle K.A, 1980 Excavation at Assiros 1975-9, BSA 75, Athens 1971.
- Wardle K.A – Wardle D., 2007 Assiros Toumba-A brief history of a settlement, Strimon Praehistoricus, Sofia 2007
- Winter F. E., 1971 Greek Fortifications, London 1971

КРАТЕНКИ

ΑΕΜΘ - Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη

AP – Arheoloski pregled

Arch. Ephemeris – Archaeolgiki Ephemeris

BSA – British School of Athens

ГЗФФ – Годишен Зборник на Филозофски Факултет

GMKM – Glasnik Muzeja Kosova i Metohije

ЗАМ – Зборник на Археолошки музеј - Скопје

ЗММ(Α) – Зборник на музеј на Македонија (Археологија)

ЗНМ – Зборник народног музеја

ЗНМШ – Зборник народен музеј Штип

Jahrbuch RGZM -

Maced. Acta archaeol. – Macedonia Acta archaeologica

PAS – Prähistorische Archäologie in Südosteuropa

PBF – Praehistorische Bronze Funde

PJZ - Praistorija Jugoslovenskih zemalja

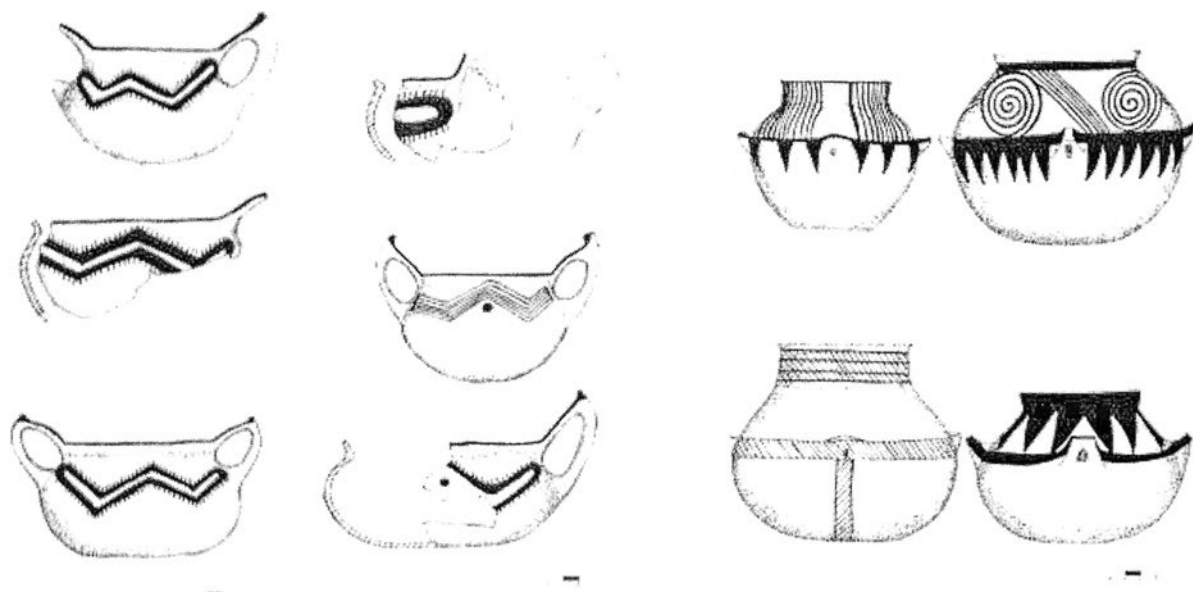
Pr.Z. – Praehistorische Zeitschrift

CAH – The Cambridge Ancient History

Ž.A. – Živa Antika

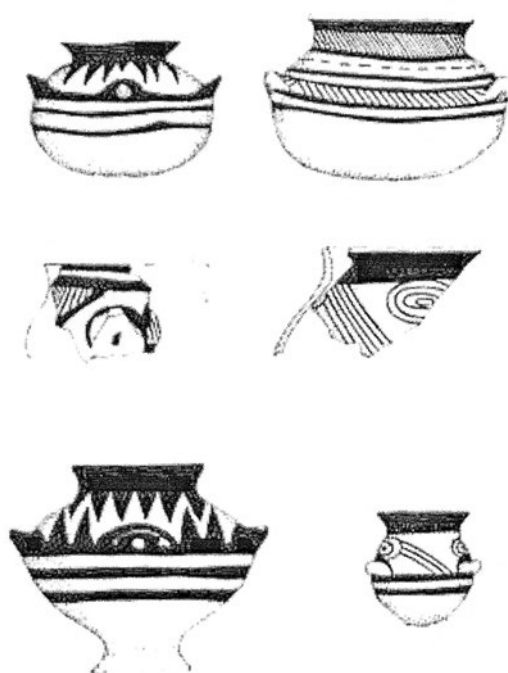
апсолутна дата-пр.н.е	хронологија - Грција	централен Балкан REINEKE	Р. Македонија МИТРЕВСКИ	KASTANAS HANSEL	апсолутна дата-пр.н.е
700	РАНО АРХАЈСКИ ПЕРИОД		ПОЛНО ЖЕЛЕЗНО ВРЕМЕ Вардарски Рид IV	K VIII ⁵	700
800	ДОЦНО ГЕОМЕТРИСКИ ПЕРИОД		РАНО ЖЕЛЕЗНО ВРЕМЕ	⁶	800
900	СРЕДНО ГЕОМЕТРИСКИ РАНО ГЕОМЕТРИСКИ		Вардарски Рид III	K VII ⁷ ⁸	900
1000	ПРОТО ГЕОМЕТРИСКИ ПЕРИОД		ПРЕОДЕН ПЕРИОД	K VI ⁹ ¹⁰	1000
1100	СУБМИКЕНСКИ ПЕРИОД	Donja Brnjica III Ha B Donja Brnjica II	Скопска тврдина IV	K V ¹¹ ¹²	1100
1200	LH III C	Ha A Donja Brnjica I D	Вардарски Рид II ДОЦНО БРОНЗЕНО ВРЕМЕ	¹³ 14a	1200
1300	LH III B2 LH III B1	C	УЛАНЦИ ГРУПА	K IV ^{14b} ¹⁵	1300
1400	LH III A2 LH III A1	B2		K III ¹⁶ ¹⁷	1400

T. I

1

2

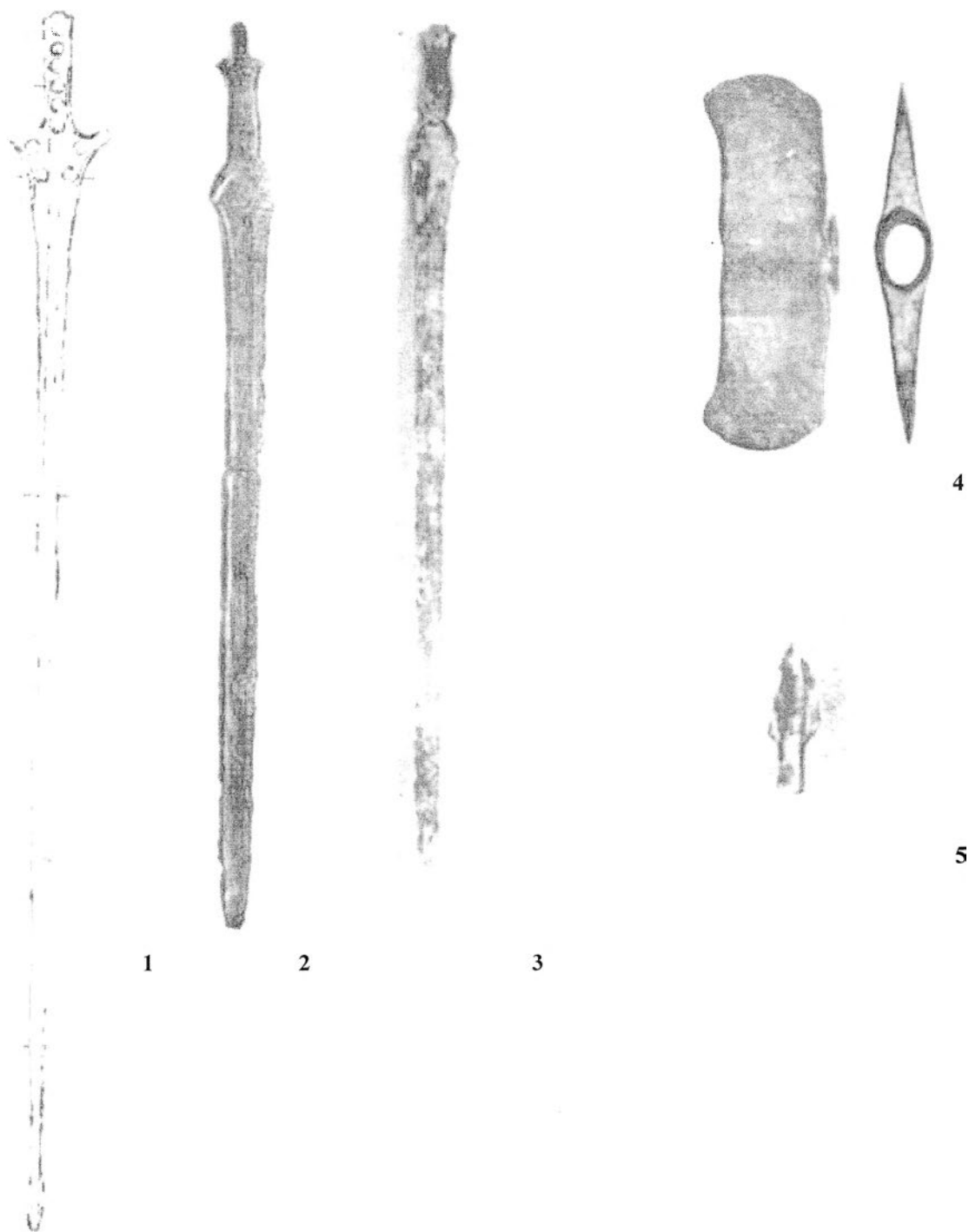
3

Мат сликана керамика од доцно бронзенодопската некропола Уланци

Т.II

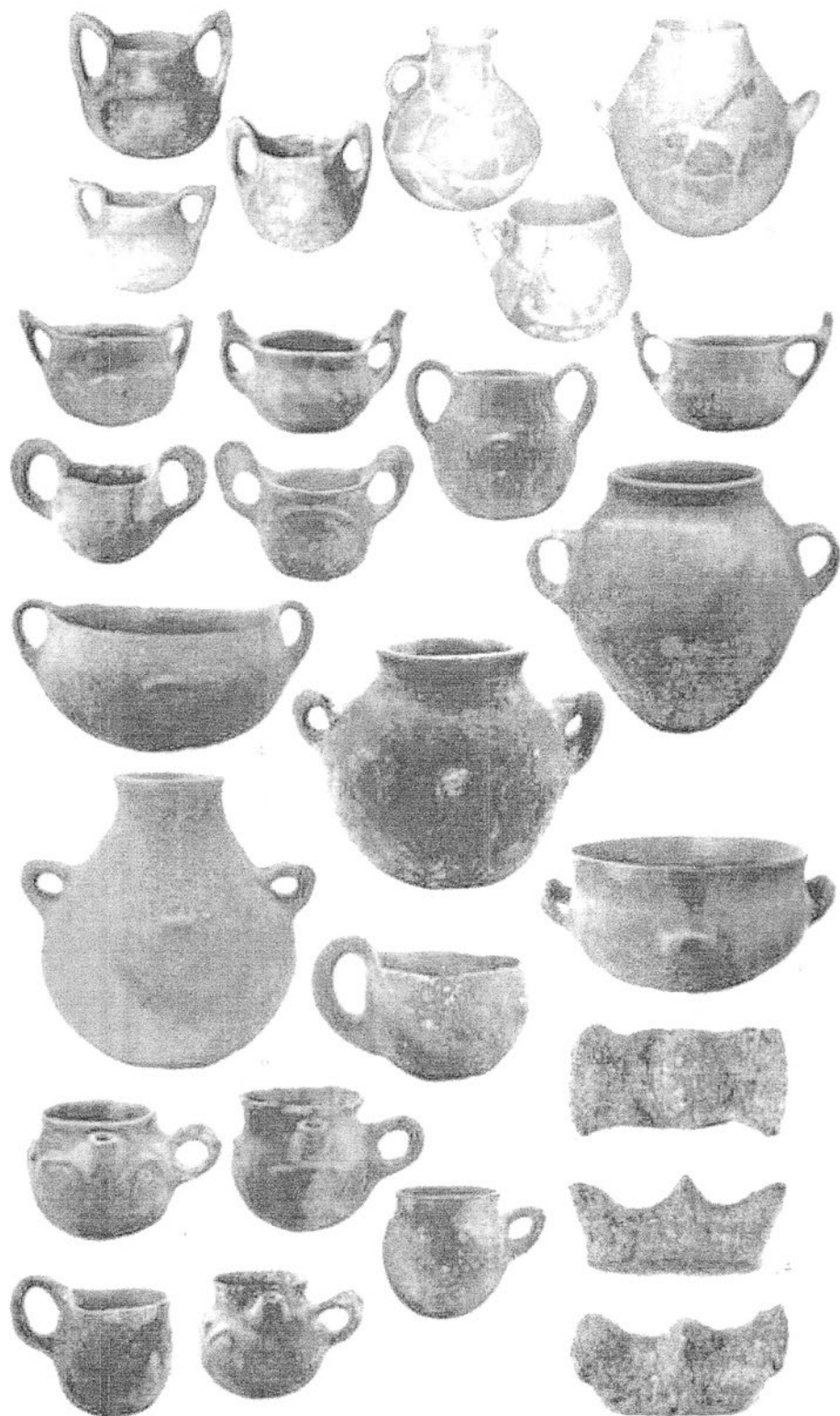

Локални микенски копии и импорт: 1- 3 Кошур – Соње; 4-7 Уланци

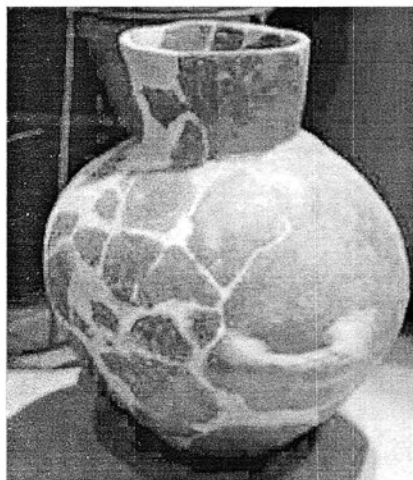
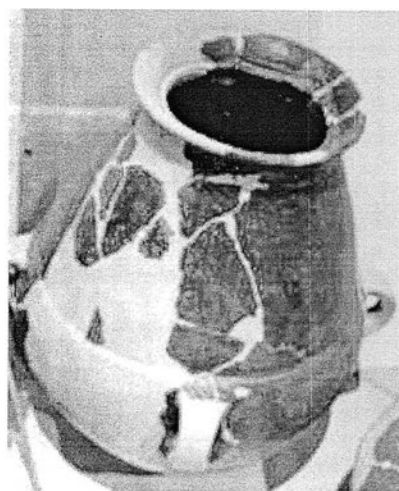
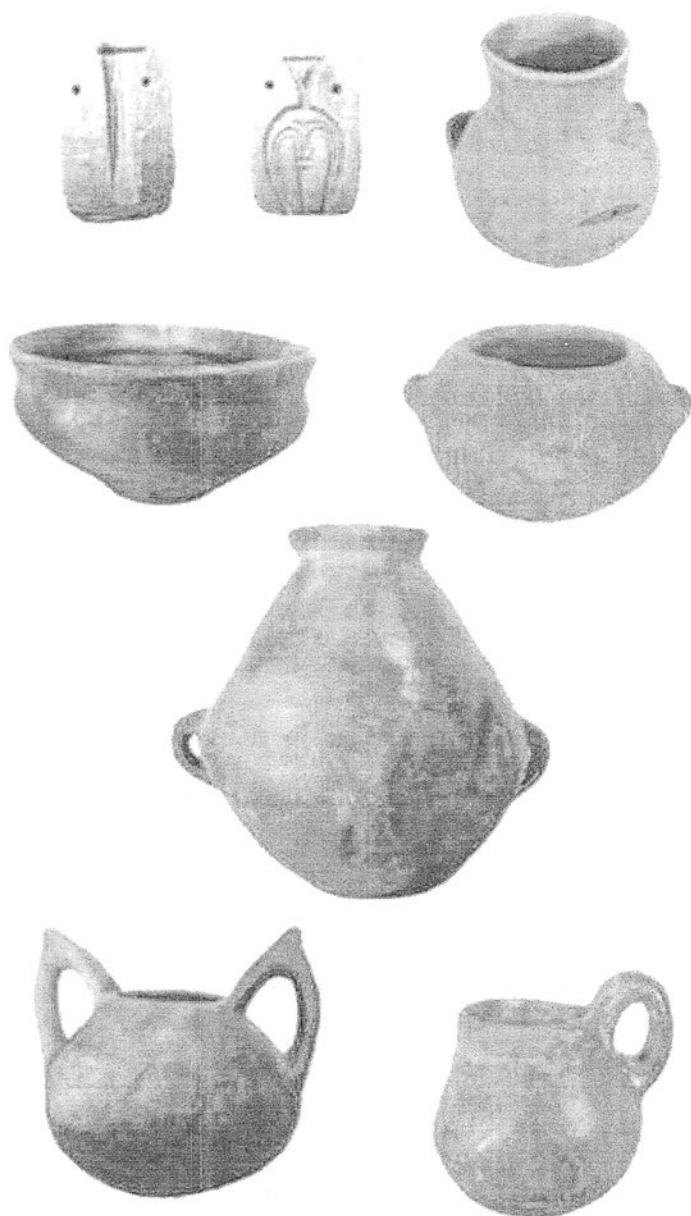
1 - Микенски меч – Тетово; 2 - Меч – Раштани; 3 - Меч – Сивец, Прилеп;
4 - Секира – Кравари, Битола; 5 - Врв од копје – Сивец, Прилеп.

Т. IV

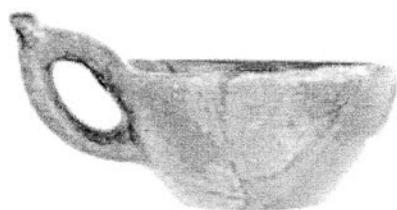
Монохромна керамика од Охридско Преспанска група: 1-6 Света Недела – Асамати;
7-24 Мичов Град - Градиште

T. V

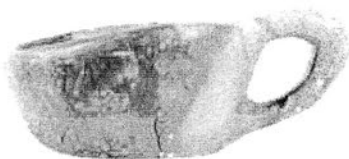

1-7 Археолошки наоди од доцно бронзенодопско светилиште на Кокино;
8-10 Керамично депо Варош Прилеп

T. VI

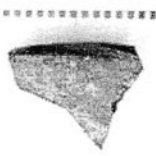
1

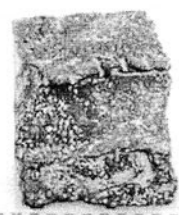
2

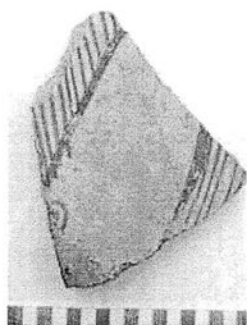
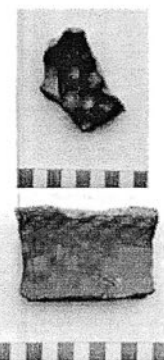
3

5

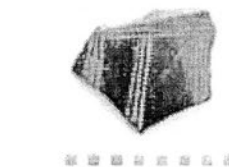
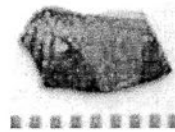
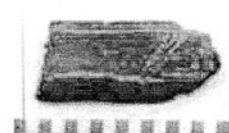

4

7

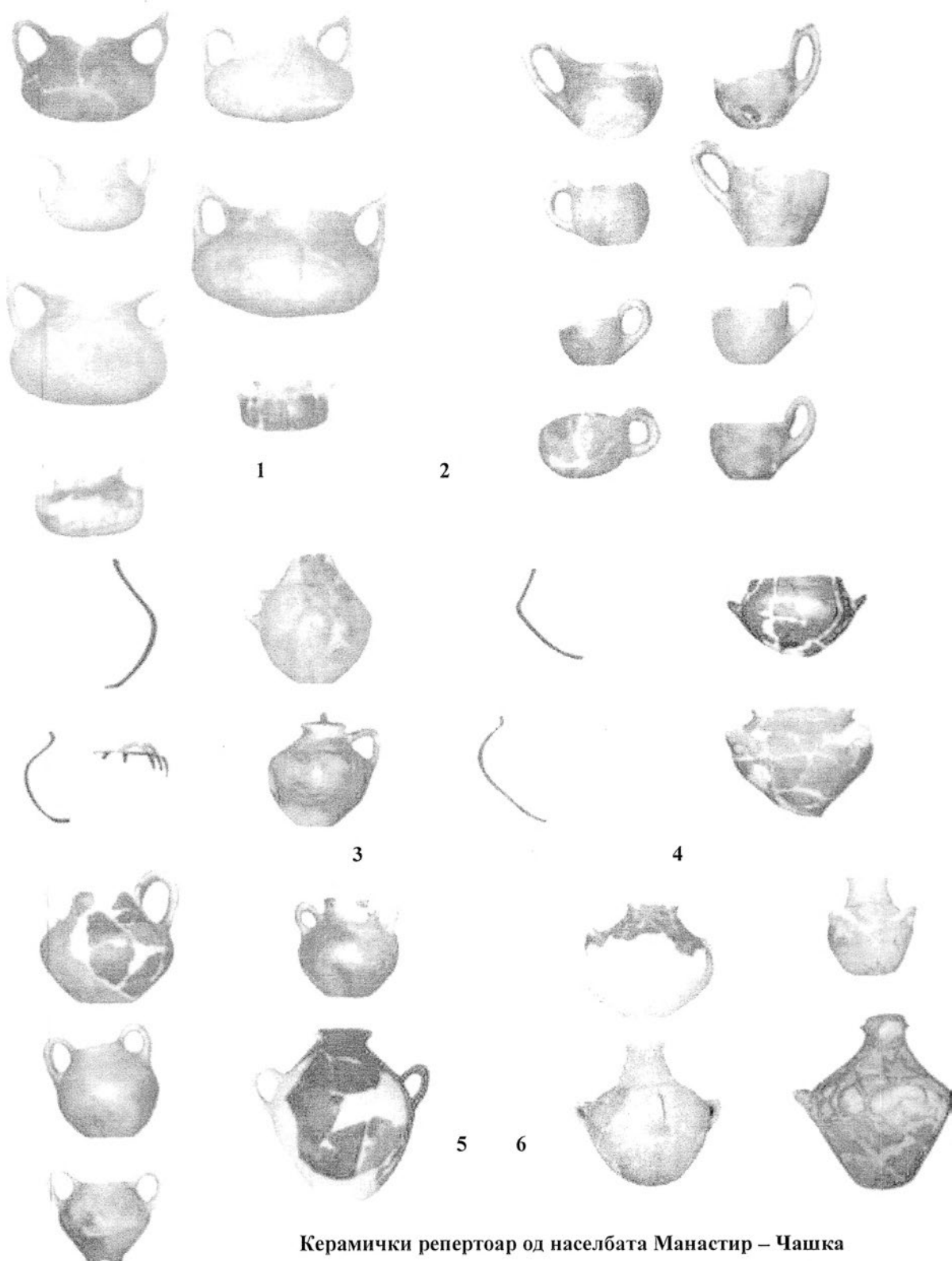
6

8-9

Керамички материјал од IV населба на Скопската Тврдина

T. VII

Керамички репертоар од населбата Манастир – Чашка

T. VIII

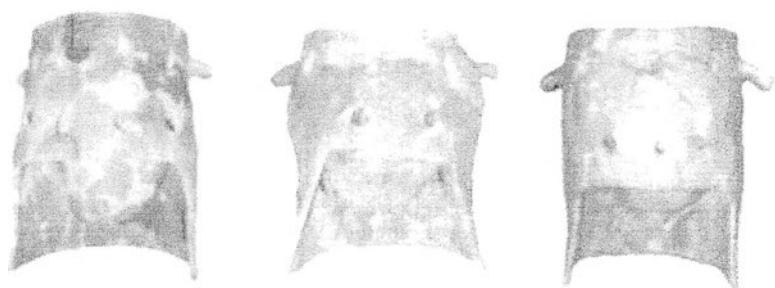

1

2

3

4

5

6

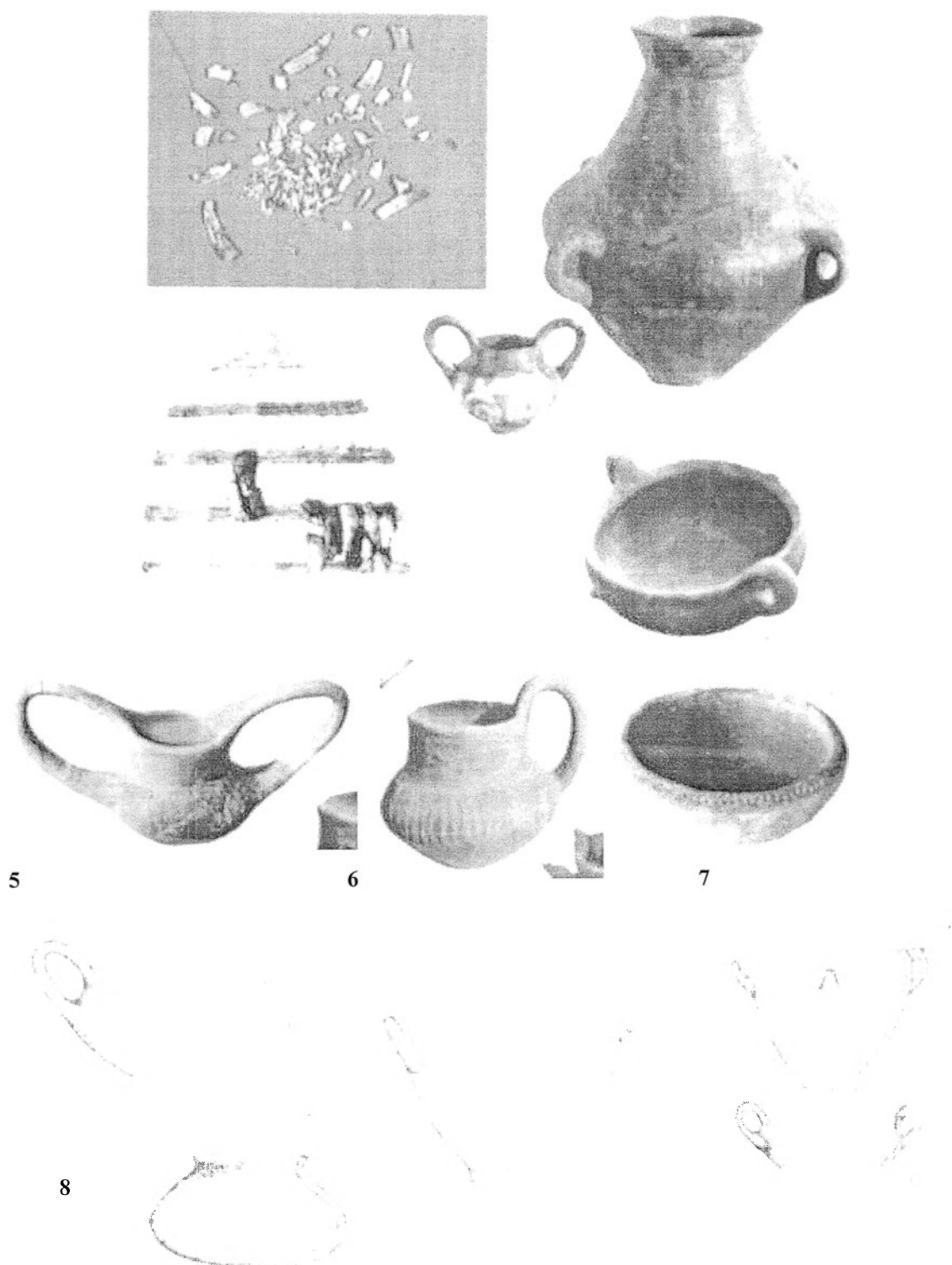

1-6 Керамички репертоар од населбата;
7 Бронзени игли од населбата Манастир –
Чашка

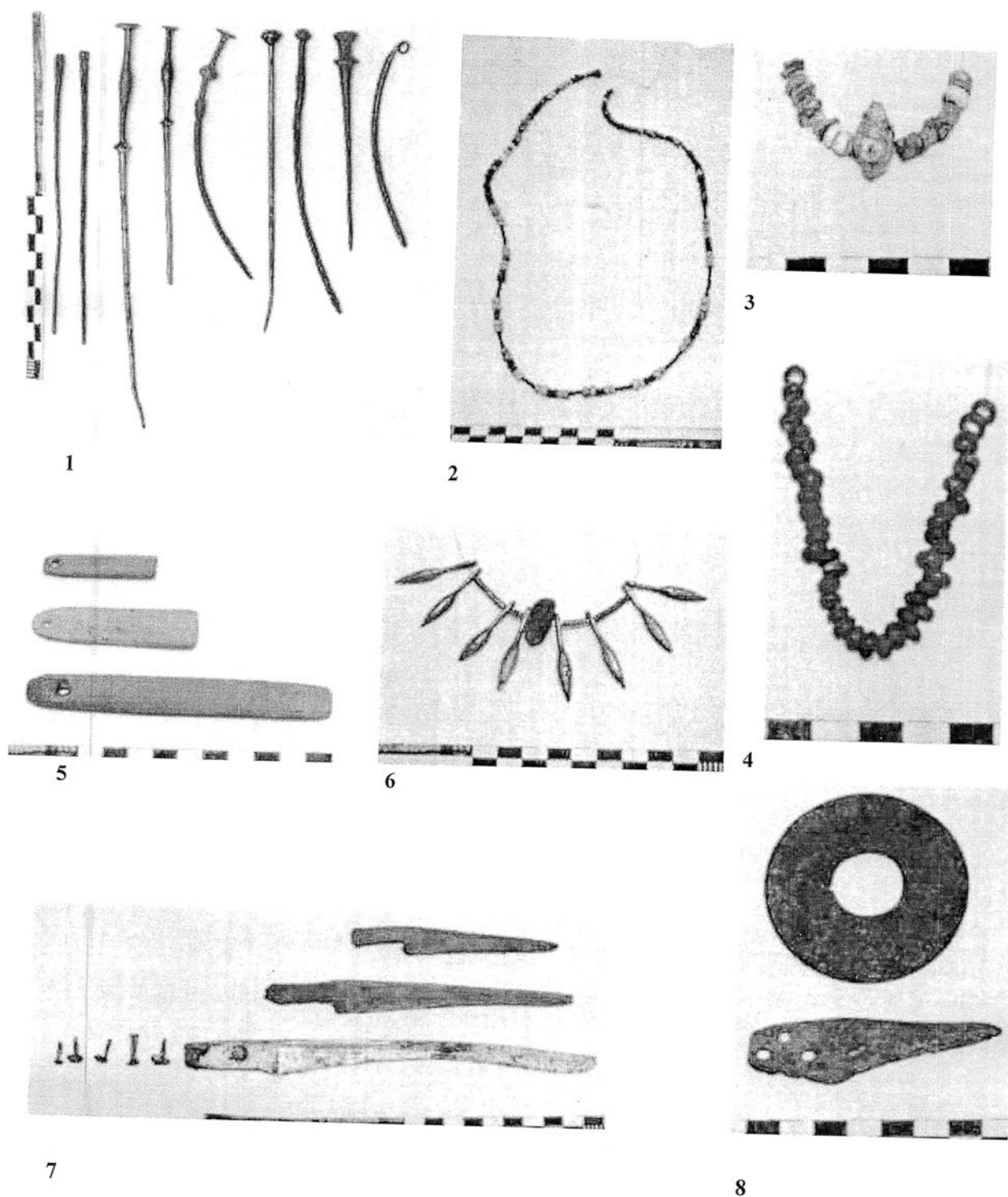

Керамички репертор на некропола Хиподром

Т. X

1 -4 Гробни прилози од некрополата Клучка – Хиподром; 5-7 керамички садови од тумул I Стрновац; 8 керамички садови од Ограда Орешани

Метални наоди од некрополата Мали Дол - Тремник

1

2

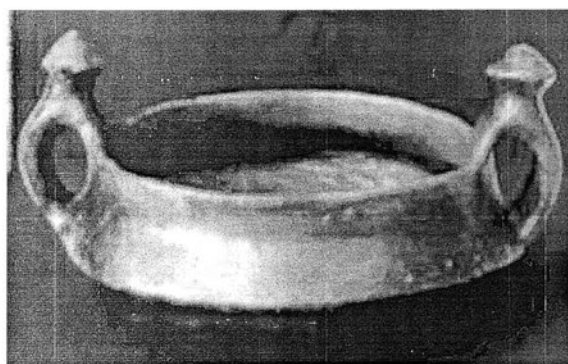

3

4

5

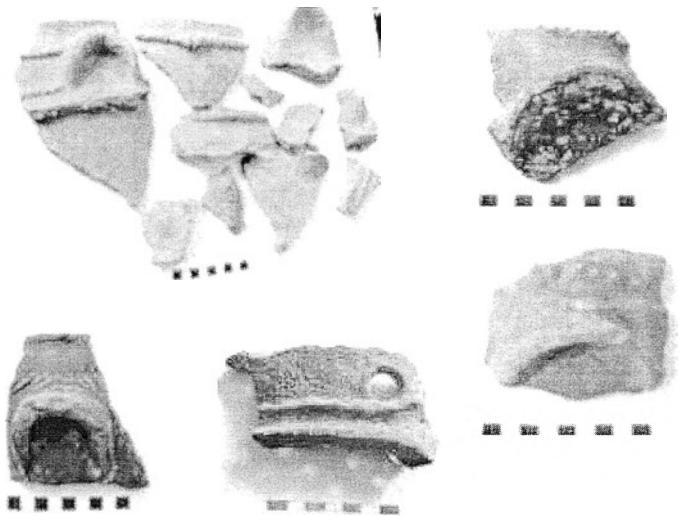
6

7

Керамички садови од некрополата Мали Дол - Тремник

ВТОРА НАСЕЛБА – II ХОРИЗОНТ

Огнишна керамика - пуранои

1

ВТОРА НАСЕЛБА – II ХОРИЗОНТ

Длабоки чинии – инвентар на куќа 2

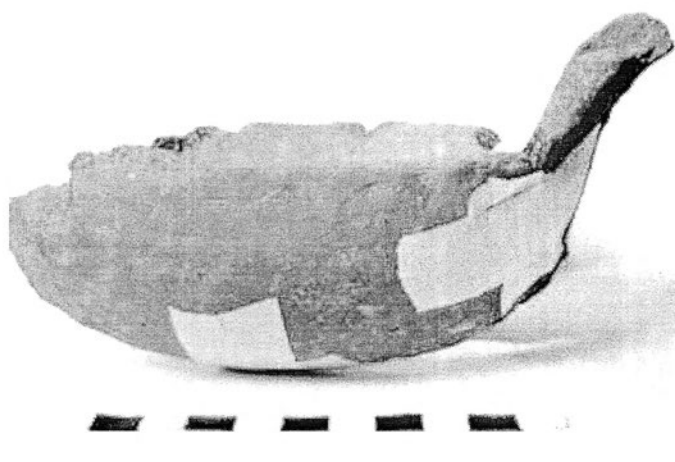
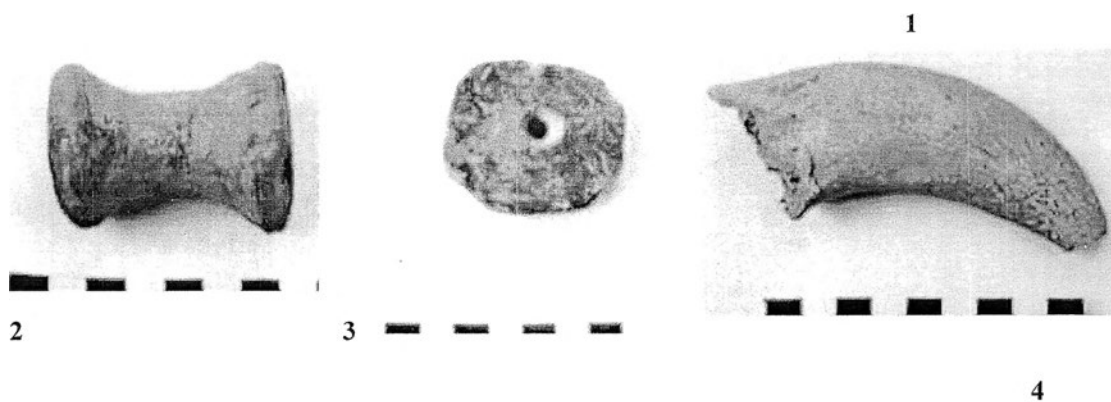
Амфоровидни садови (складишни) –
инвентар на куќа 2

2

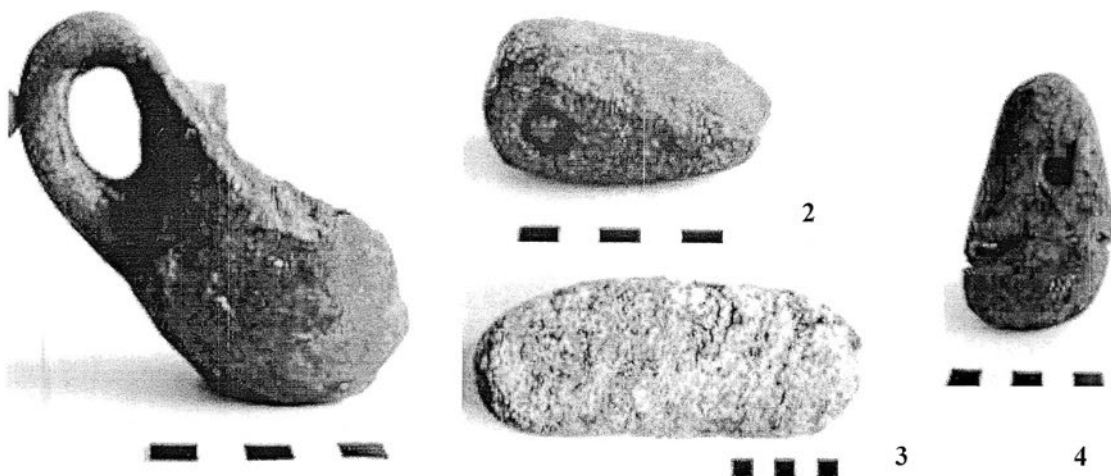
ВТОРА НАСЕЛБА – II ХОРИЗОНТ

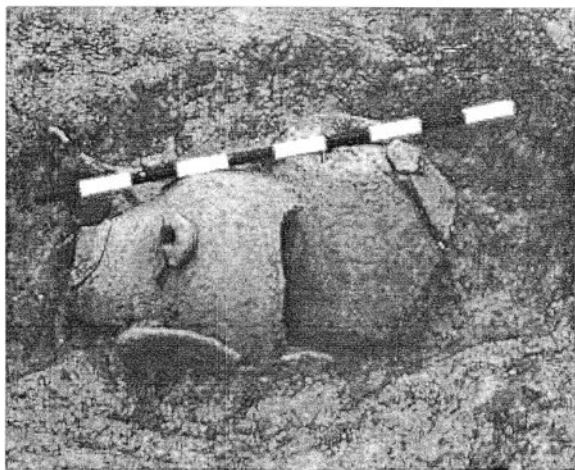
Глинена алатка (инструмент) за декорација на керамика – инвентар на куќа 2

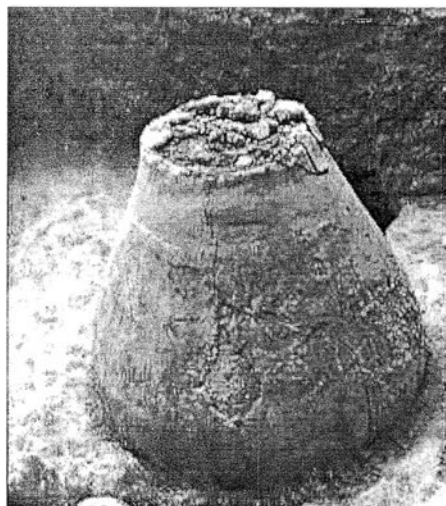
Утилитарни предмети 1-4; чаша – црпалка 5 од рано железнодопска населба на локалитет Градиште - Пелинце

1

5

6

7

8

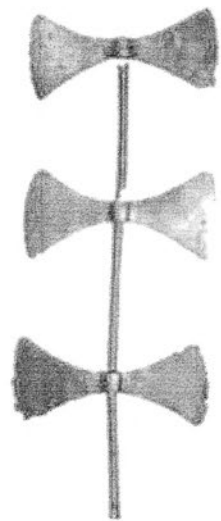
9

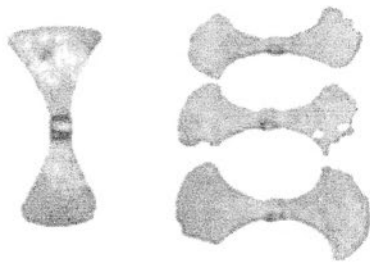
10

1-4 Наоди од рано железнодопска населба на локалитетот Вардарски Рид;
5-10 Наоди од населбински слоеви на локалитетот Лисиче - Велес

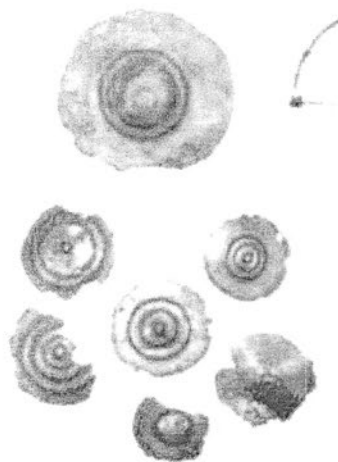
T. XVI

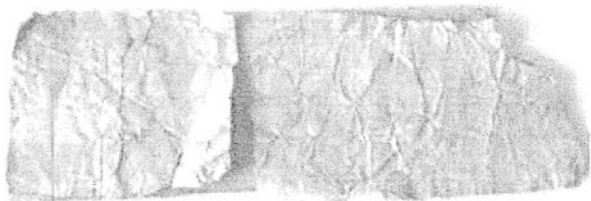
1

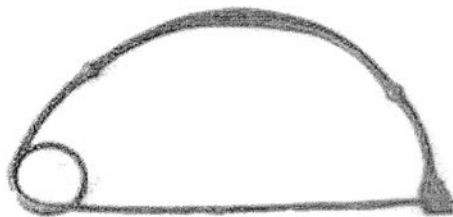
2

3

4

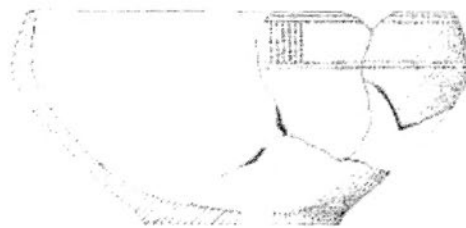
5

0 10 cm

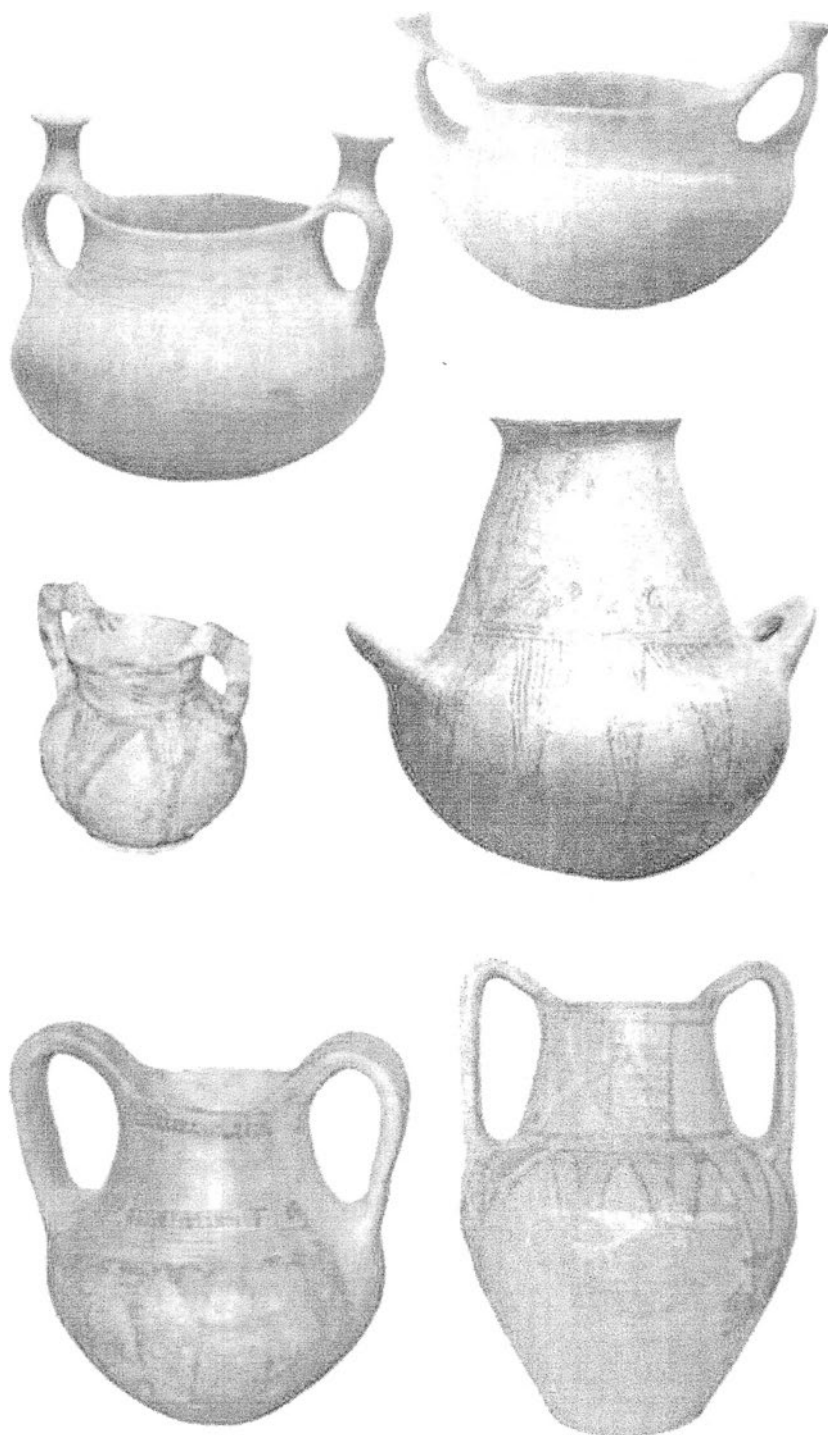
6

Култен накит: 1,3 – Војник, Куманово; 2 – Високи Беранци; Гробни наоди од Будур Чифлик, Демир Капија: 4 – златна фолија, 5 – фибула; 6 – длабоки чинии – Варвара, Скопје

**1-7 Гробни наоди од тумул I од Варвара, Скопје; канелирана керамика од
насипот на Тумул I од Варвара, Скопје**

Мат сликана керамика од рано железно време: 1 Марта – Зовиќ; 2,3,5 Сарај – Брод;
4 Бел Камен – Живојно; 6 Плаошник – Охрид

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

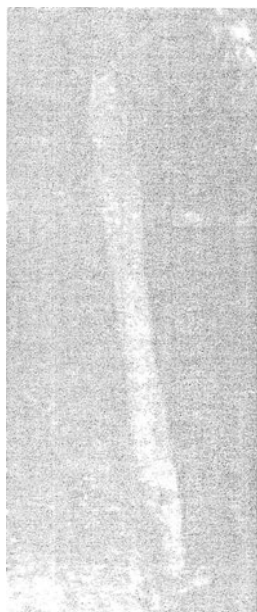
20

21

22

23

24

3

- 1 – Меч од централниот гроб во тумул I, Висои – Беранци;
2 – Меч - Делчево;
3 Меч од некрополата Милци во Гевгелија, откриен покрај гроб 7.